

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ПАЖҶҲИШҶОҲИ РУШДИ МАОРИФ БА НОМИ АБДУРАҲМОНИ
ҶОМИИ АКАДЕМИЯИ ТАҲСИЛОТИ ТОҶИКИСТОН**

Ба ҳуқуқи дастнавис

УДК: 373: 891.550

ББК:74.200+81. 3 Тоҷ

3- 80

ЗАИРОВ СИРОТУЛЛО АБУЛМАҶДИЛОВИЧ

**ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҶОИ МУОШИРАТИ ХОНАНДАҶОНИ
СИНФҶОИ БОЛОИИ МУАССИСАҶОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ
ДАР ЗАМИНАИ ТАЪЛИМИ ФАНИИ АДАБИЁТИ ТОҶИК**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҶои педагогӢ аз рӯйи
13.00.01-Педагогикаи умумӢ, таърихи педагогика ва таҳсилот**

**Роҳбари илмӢ: Негматов Саъдуллоҷон
Эргашовиҷ, доктори илмҶои педагогӢ,
профессор**

ДУШАНБЕ-2022

МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА.....	3-14
----------------	------

БОБИ I. ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ МУНОСИБАТИ БОСАЛОҲИЯТ БА ТАЪЛИМ, МУОШИРАТ ВА НАВЪҲОИ ОН, ЗАМИНАҲОИ ПАЙДОИШИ МУОШИРАТИ СОЛИМ

1.1 Мафҳуми салоҳият дар низоми таълим ва маориф.....	15
1.2.Муносибати босалоҳият ва роҳҳои омӯзиши он.....	29
1.3.Муқоисаи муносибати босалоҳият бо усули анъанавии таълим.....	37
1.4.Муносибати босалоҳият ва нақши он дар ташаккули нутқи шифоҳӣ ва хаттии хонандагон.....	45
1.5.Шарҳу эзоҳи вожаи муошират, таърихи баромади калима, синонимҳои он дар забони тоҷикӣ ва дигар забонҳо.....	70
1.6.Назари бузургони адабиёти классик ва муосири тоҷик оид ба муошират.....	89

БОБИ II. ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҲОИ МУОШИРАТИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ БОЛОИИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ ДАР ЗАМИНАИ ТАЪЛИМИ ФАНИИ АДАБИЁТИ ТОҶИК

2.1.Сатҳу сифати муоширати наврасону ҷавонон, омилҳои ташаккулдиҳандаи муоширати солим	106
2.2.Омилҳои таъсиррасон ба сифати муоширати хонандагон	120
2.3.Муносибати босалоҳият ва таъсири он дар беҳдошти вазъи муоширати хонандагон.....	140
2.4.Ташаккули нутқи шифоҳии хонандагон, беҳтар намудани ҷараёни фикрронии онҳо ҳангоми муошират.....	148
2.5.Фанни адабиёти тоҷик - минбари суҳанварии хонандагон	151
2.6.Истифодаи усулҳои наву таъсирбахш дар самти ташаккули муоширати хонандагони синфҳои боло.....	157

ХУЛОСА.....	175
-------------	-----

АДАБИЁТ.....	179
--------------	-----

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар шароити кунунии ҷомеаи иттилоотӣ ва ба ҳам наздикшавии фарҳангҳо низоми маориф ба масъалаи рушди салоҳиятҳои хонандагон таваҷҷуҳи бештар зоҳир менамояд. Аз ин рӯ самти афзалиятноки фаъолияти соҳаи маориф таваҷҷуҳи хоса зоҳир намудан ба сифати таҳсилоти миёна ба василаи фароҳам овардани шароити мусоид барои татбиқи стандартҳои таълим мебошад.

Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба куллан баланд бардоштани сатҳу сифати таҳсилот дар Тоҷикистон равона гардидааст. Мувофиқи талаботи стратегияи мазкур бояд барои баланд бардоштан, ташаккул ва рушди принципҳои ахлоқӣ, ғоявӣ ва равонии шахс, муҳайё намудани имкониятҳо барои рушди инсон, ташаккули салоҳиятҳои иҷтимоию касбии он тамоми шароит фароҳам оварда шаванд.

Маълум аст, ки таҳсилоти анъанавӣ бештар ба интиқоли дониш ва ташаккули маҷмӯи дониш, малака ва маҳоратҳо диққат меод. Ин боиси он мегардид, ки хатмкардагони мактабҳо ба дониши хуби назариявӣ соҳиб гарданд ҳам, аммо малакаҳои ҳаётиашон инкишоф наёфта мемонд. Алъон роҳи дурусти ҳалли мушкилот татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим, истифодаи оқилонаи технология ва усулҳои муосир, омодагии педагогии омӯзгор ба раванди дарс маҳсуб меёбад.

Истифодаи технологияҳои педагогӣ дар самти инкишофи малакаҳои амалии хонандагон дар ҳалли мушкилоти мавҷуда саҳми босазо гузошта, ба рушди қобилияти хонандагон, дараҷаи сифатнокӣ ва ба талаботи рӯз ҷавобгӯ будани таълим ва умуман таҳсилот шароити мусоид фароҳам меорад.

Таълими ба рушди малакаҳои муошират равонашуда ташаккули салоҳиятҳои фанӣ ва болоифаннии хонандагонро дар назар дорад. Ташаккули салоҳиятҳои фанӣ ва болоифанӣ дар дарсҳои забон ва

адабиёт бо ҳам иртиботи қавӣ доранд, зеро як силсила салоҳиятҳо ба замми болоифаннӣ буданашон дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик ҳамчун салоҳияти фаннӣ шинохта мешаванд. Беҳуда нест, ки ин фанҳоро унсурҳои ташаккулдиҳандаи инсон ва шахсият меҳисобанд.

Дар чараёни дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик дар баробари салоҳиятҳои фаннӣ қудрат ва тавоноии ҳама ташаккул дода мешаванд, ки онҳоро чун салоҳиятҳои болоифаннӣ мешуморанд, амсоли одоби муошират, маҳорати суҳанварӣ ва салоҳияти иртиботӣ (коммуникативӣ). Аз ин рӯ, ташаккули салоҳиятҳои хонандагон дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик аз унсурҳои муҳимтарини таълим ба шумор меравад ва таваҷҷуҳи махсус зоҳир намудан ба парваришу ҳосилшавии онҳо вазифаи ҳам низоми маориф ва ҳам ҳар як омӯзгор аст.

Асоси чунин таҳаввулот ва тағйирпазирии низоми таълими технологияҳои педагогӣ ташкил медиҳанд. Ба таъбири Н.В. Кларин, асоси ҳама гуна пешравиро дар самти беҳбуди сифати таълим ва ба даст овардани ҳадафҳои гузошташуда технологияҳои педагогӣ иҷро мекунанд [103, С. 55-57].

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Дар таърихи илми педагогикаи ватанӣ ва хориҷӣ номи садҳо муҳаққиқонро мисол овардан мумкин аст, ки ба масъалаҳои ташаккули малакаҳои муошират дар заминаи технологияҳои самарабахши педагогӣ таҳқиқоти арзишманд анҷом додаанд. Худи мафҳуми технологияи педагогӣ яке аз масъалаҳои мубрами илми педагогикаи муосир буда, пайваста дар мадди назари муҳаққиқон қарор дорад. Дар шумори муҳаққиқони методҳо ва технологияҳои таълим пеш аз ҳама номи муҳаққиқони барҷастаи тоҷик М. Лутфуллоев, И.Х.Каримова, Ф. Шарифзода, С. Аминов, С.Э. Неъматов, М.Р. Юлдошева, Х.М. Сабуров, А.И. Алиев, А.Байзоев, А.Каримзода, олимони аврупоӣ П. Блэк, Д. Вилям, М. Кларк, В.Ч. Пофам, Г. Эллингтон, олимони рус А.Ф. Яфалян, Е.Р. Аргунов, Э.Б. Абдуллин, Е.В. Николаева, А.А. Вербитский В.В. Гузеев, Т.А. Илин,

М.В. Кларин, В.В. Сериков, А.И. Уман, О.К. Филатов, А.И. Яковлев, М.В. Зайтсева, А. Гинн, ва дигаронро зикр бояд кард.

Аслан, оғози гузориши масъала дар мавриди таълими босалоҳият ба охирҳои асри XIX ва оғози асри XX рост меояд. Ғояҳои пешқадам, ки дар педагогикаи конструктивии Чон Дюи, Говард Гарднер, Виготский ба миён гузошта шуда буд, ҳоло ба талаботи таълими босалоҳият хеле наздик аст. Аммо муҳаққиқон пайдоиши истилоҳи таълими босалоҳиятро ба охирҳои солҳои 60-ум ва оғози солҳои 70-уми асри гузашта нисбат медиҳанд. Чунончи, пешниҳоди истилоҳ ва вожаи “компетентность”-ро Н. Хомский бори нахуст дар омӯзиши забони хориҷӣ ба кор бурда буд [90, С. 13]. Минбаъд ташаббуси муҳаққиқ дар муассисаҳои касбии Амрико ва Аврупо зуд паҳн шуд ва ба бахши таҳсилоти миёна ва таҳсилоти касбӣ ворид гардид.

То имрӯз масъалаи муносибати босалоҳият ба таълим аз нигоҳи назариявӣ ва амалӣ пайваستا такмил ёфта, марҳила ба марҳила дар низомии таҳсилот татбиқ гардида, ин раванд ҳанӯз идома дорад. Олимони зиёдеро ном бурдан мумкин аст, ки моҳият ва хусусиятҳои муносибати босалоҳият ба таълимро аз нигоҳи равонию педагогӣ баррасӣ намудаанд. Дар ин маврид хидмати олимони хориҷию ватанӣ хеле зиёд аст. Аз ҷумла, муҳаққиқон ва олимони ватанӣ М. Лутфуллоев, Ф. Шарифзода, Ф.Гулмадов, С. Аминов, С.Неъматов, А. Байзоев, С. Туронов, Л. Назирӣ, Л.Иматова, К.Мухторӣ, олимони хориҷи кишвар В.А. Адолф, В.И. Байденко, Р. Барнетт, Э.Ф. Зеер, А.В. Хуторской, В.А. Козырев, А.А. Вербитский, И.А. Зимняя, О.Е. Лебедев, В.М. Монахов, Дж. Равен, Н.Ф. Радионова, Г.К. Селевко, Ю.Г. Татур ва дигарон қорҳои намоён ба анҷом расонидаанд.

Бояд гуфт, кихуди салоҳиятноки масъалаест дорои ду ҷанба: салоҳиятмандии омӯзгор ва салоҳиятмандии хонанда. Муҳаққиқони хориҷӣ ба масъалаи салоҳиятмандии омӯзгор ва хонанда тавачҷуҳи ҷиддӣзоҳир намудаанд. Дар таҳқиқи олимони тоҷик бештар ба

салоҳиятмандии хонанда диққат дода мешавад. Олимони хориҷӣ дар мавриди ташаккули салоҳиятҳои хонандагон бештар ба ташаккули салоҳиятҳои асосӣ (калидӣ, болоифанӣ) майл карда, ташаккули онҳоро муҳимтар ва авлотармешуморанд.

С. Аминов, Қ. Мухторӣ, Ф. Мирзоёров, З. Тошбоева дар «Стандарт ва барномаи фанни забони тоҷикӣ барои синфҳои 5-11» масъалаи салоҳиятҳои фаннии забони тоҷикиро баррасӣ намудаанд. Муаллифони ин барнома салоҳиятҳои хонандагонро ба ду гурӯҳ ҷудо карда, онҳоро салоҳиятҳои забонӣ ва иртиботӣ (коммуникативӣ) меноманд ва соатҳои таълимиро вобаста ба онҳо тақсим меkunанд. Дар ин мавод доир ба усули таълими салоҳиятҳо тавсияҳои мушаххасдода шудааст.

Таҳиягарони дастури «Татбиқи муносибати босалоҳият дар таълими фанҳои табиӣ ва технологияи информатсионӣ» дар муҳити илми педагогика ва методикаи таълим бори нахуст ба масъалаи салоҳиятмандии хонандагон рӯй оварда, панҷ салоҳияти асосӣ – салоҳияти иртиботӣ, ҳамкорӣ, тафаккури интиқодӣ, эҷодкорӣ ва маҳорати омӯхтанро пешниҳод менамоянд.

А. Байзоев дар китоби «Масъалаҳои назариявӣ ва амалии муносибати босалоҳият ба таълим» [51, С. 104-113] ба масъалаи таълими босалоҳият ва махсусияти он дар шароити Тоҷикистон саҳеҳ ва мукаммал баҳс мекунад. Андешаҳои муҳаққиқ асоснок ва мантиқӣ буда, самтҳо ва паҳлуҳои нозуки масъаларо дар бар мегирад. Ҳамчунин ба масъалаҳои назариявии таълими босалоҳият мақолаҳои илмии Х.Зиёӣ, Ф. Гулмадов, М.Б. Каримзода, Х. Қайюмов, А. Алиев ва дигарон бахшида шудаанд.

Масъалаҳои методикаи таълими фанни адабиёт дар таҳқиқотҳои донишманди ватанӣ Ш. Муллоев низ хуб баррасӣ гардидаанд. Масъалаи методикаи таълими забони тоҷикӣ, таълими баъзе масъалаҳои синтаксисии забон аз ҷониби муҳаққиқон С. Шербоев, С. Аминов, С.

Ҳочиев дақиқназарона ва мукаммал мавриди баррасӣ ва пажӯҳиш қарор гирифтаанд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар доираи татбиқи нақшаи корҳои илмӣю таҳқиқотии шуъбаи фанҳои филологияи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон дар мавзӯи “Ташаккули салоҳиятҳои иттилоотӣ-иртиботии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар чараёни таълим” ва мусоидат ба талаботи асосии Барномаи рушди забони давлатӣ барои солҳои 2020-2030” (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28 ноябри соли 2020, №647 ва Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Мақсади таҳқиқот. Муайянсозии омилҳои таъсиррасон дар раванди муоширати хонандагони синфҳои болоии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, бо дарназардотшти талаботи муносибати босалоҳият ба таълим коркард ва омодагии маводи зарурӣ оид ба ташаккули салоҳиятҳои муоширатии хонандагони синфҳои болоӣ дар чараёни дарсҳо аз ҷанни адабиёти тоҷик.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба мақсадҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ ҳалли чунин вазифаҳоро зарур мешуморем:

1. Муайян намудани мақсад ва вазифаҳои муносибати босалоҳият ба таълим дар раванди таълими ҷанни адабиёти тоҷик.
2. Баррасӣ ва шарҳи мафҳуми салоҳият дар таълими ҷанни адабиёт ва арзёбии масоили вобаста ба ташаккули салоҳияти муоширатии хонандагон дар раванди дарсҳои адабиёти тоҷик.
3. Шарҳу тавзеҳи мафҳуми одоби муошират аз нигоҳи фарҳанг ва адабиёти тоҷик.

4. Муайянсозии омилҳои ташаккулдиҳандаи салоҳият ва фарҳанги муоширати хонандагон.

5. Ошкорсозии бартарии муносибати босалоҳият ба таълим аз усулҳои анъанавии таълим.

6. Таҳияи модели ташаккули салоҳиятҳои муоширатии хонандагон дар дарсҳои адабиёт ва таҳқиқоти озмоишии он.

Объекти таҳқиқот. Раванди ташаккули салоҳиятҳои муоширатии хонандагони синфҳои болоӣ дар чараёни дарси адабиёти тоҷик.

Мавзӯи (предмети) таҳқиқот. Ташаккули салоҳиятҳои муоширатии хонандагони синфҳои болоӣ дар заминаи таълими фанни адабиёти тоҷик.

Фарзияи таҳқиқот. Салоҳиятҳои муоширатии хонандагони синфҳои болоӣ дар заминаи таълими фанни адабиёти тоҷик дар сурате ташаккул меёбанд, агар:

- татбиқи муносибати босалоҳият дар таълими фанни адабиёти тоҷик ҳамчун омили рушдиҳандаи сатҳи муоширати хонандагон қарор гирад;

- робитаи омӯзгор бо хонандагон дар заминаи алоқаи грамматика ва адабиёт, ки асосҳои нутқ ва муоширати комилро ташкил медиҳад, фароҳам оварда шавад;

- муносибати босалоҳият ба хонандагон на танҳо дониш, балки роҳу равиши корбурду истифодаи дониши андӯхтаре дар чараёни фаъолияти амалӣ омӯзонад;

- хонандагон бевосита дар чорабиниҳои маърифативу тарбиявии муассисаи таълимӣ ширкат варзанд ва ин чорабиниҳо ба рушди салоҳиятҳои муоширатии онҳо мусоидат ва роҳ кушояд.

Марҳилаҳои таҳқиқот. Таҳқиқот дар се марҳила анҷом дода шудааст:

Марҳилаи якуми таҳқиқот (солҳои 2017-2018) - омӯзишу таҳлили адабиёти илмию методӣ ва психологию педагогӣ вобаста ба мавзӯ,

самтгирӣ ва муайян намудани самтҳои омӯзиш ва коркарди мавзӯи диссертатсияро дар бар гирифт.

Марҳилаи дуюм (солҳои 2018-2020) – баргузориҳои корҳои таҷрибаву озмоишӣ, назарпурсиҳо ва муқоисаи методу усулҳои дигар бо усули муносибати босалоҳият ба таълим ва натиҷаҳои ниҳоии он муайян карда шуданд. Дар марҳилаи мазкур озмоишҳои муқарраркунандаву назоратӣ гузаронида шуда, натиҷаҳои асосии диссертатсия бо арқому далелҳо ҷамъбаст карда шуданд.

Марҳилаи сеюм (солҳои 2020-2021) - дар ин давраи таҳқиқот маводи назарияӣ ва таҷдидоти озмоишӣ ҷамъбаст гардида, натиҷаҳои аз таҳқиқот ба даст омада ба низом дароварда шуданд. Хулосаҳо асоснок ва мавод дар шакли диссертатсия ба тартиб дароварда шуд.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро корҳои илмӣ таҳқиқотии олимони шинохтаи ватанию хориҷӣ, ки ба паҳлӯҳои гуногуни мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ бахшида шудаанд, ташкил медиҳанд, аз он ҷумла, силсилаи дастурҳои методӣ ва мақолаҳои илмилмӣ-методии муҳаққиқон Л. Григуле, Қ. Мухторӣ, Х. Садурдинов, Ғ.М. Бобизода, Ш. Ақобиров Ш.Ю. Азизов, А. Байзоев оид ба роҳу усулҳои татбиқи муносибати босалоҳият дар таълими фанҳои гуманитарӣ-ҷомеашиносӣ ва дигарон ташкил медиҳад.

Муаллиф инчунин ба асарҳои олимону пажӯҳишгарони рус ва хориҷӣ оид ба омӯзиши муносибати босалоҳият ба таълим бештар таваҷҷуҳ намудааст. Муаллиф зимни таҳқиқоти мавзӯи диссертатсия ба асарҳои олимони маъруфе чун В.А. Адолф, В.И. Байденко, Р. Барнетт, Э.Ф. Зеер, А.В. Хуторской, В.А. Козырев, А.А. Вербитский, И.А. Зимняя, О.Е. Лебедев, В.М. Монахов, Дж. Равен, Н.Ф. Радионова, Г.К. Селевко, Ю.Г. Татур ва дигарон таъҷиб кардааст.

Асосҳои методологии таҳқиқотро санадҳои меъёрию ҳуқуқии соҳаи маориф, назарияи муносибати системавӣ (М.Лутфуллоев, И.Х.Каримова, С.Э. Неъматов, Ғ.Гулмадов, А. Байзоев А., С.Шербоев, С.Аминов), назарияи муносибати босалоҳият ба таълим (В.Г. Афанасева,

В.Н. Садовский, В.А.Адолф, В.И.Байденко, А.А. Вербитский, Э.Ф.Зеер, И.А.Зимняя, Ю.Т.Татур, А.В.Хуторская), назарияи муносибати амалӣ-функционалӣ ба таълим (Л.С. Виготский, Б. Блум, П.Я. Галперин, В.В.Давидов, А.Н.Леонтев), андешаҳои муҳаққиқон Е.В. Бондаревская, А.А. Вербицкий, В.И. Данилчук, И.Я. Лернер, В.В. Сериков, В.И. Слободчиков, И.С. Якиманская ва дигарон ташкил медиҳанд.

Дар қори илмӣ инчунин принципу усулҳои умумии илмӣ истифода шудаанд: принципҳои мунтазам, маҷмӯӣ, таърихӣ, принципҳои илова ва бардавомӣ, муносибати субъективӣ фаъолиятӣ, инчунин усулҳои илмӣ, ба мисли таҳлил, синтез, муқоиса, индуксия, тарҳ ва ғайра.

Сарчашмаи маълумот. Осори адабӣ-бадеӣ, илмӣ ва психологию педагогӣ, Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои меъёрии танзимкунандаи фаъолияти касбии педагогӣ дар соҳаи маориф; санадҳои меъёрию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи маориф, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи маориф", Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то солҳои 2020, Стандарти давлатии таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрӣ, ҳуҷҷатҳои инъикоскунандаи талабот ва тағйирот дар амалияи таълиму тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҷрибаи пешқадами педагогии омӯзгорони ватанию хориҷӣ.

Заминаҳои эмпирикӣ. Заминаҳои эмпирикии таҳқиқот дар асоси ҳамкориҳои амалии бевоситаи муҳаққиқ бо объекти таҳқиқшаванда: таҳияи барномаи таҳқиқот, ташкили мушоҳида ва гузаронидани озмоиш, тавсиф ва натиҷагирӣ аз маълумоти таҷрибавӣ-озмоишӣ, таснифи онҳо ва ҷабдасткунӣ бо истифода аз усулҳои эмпирикӣ - арзёбӣ, озмоиш, муқоиса, таҳлил, синтез, индуксия, дедуксия ва ғ.; дар асоси маълумоти бадастомада ташаккул додани далелҳои илмие, ки дар натиҷаи истифодаи нишондиҳандаҳои сифатӣ, усулҳои миқдорӣ, дар шакли маълумоти оморӣ ва коркарди дурусти онҳо рӯйи қор омадаанд.

Пойгоҳи таҳқиқот: Муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №52, №38 ва №26-и шаҳри Душанбе, муассисаҳои таълимии давлатии Литсейи №2 барои хонандагони болаёқати шаҳри Душанбе ва Литсейи №3 барои хонандагони болаёқати шаҳри Душанбе.

Дар раванди таҳқиқот беш аз 182 нафар хонанда, 36 нафар омӯзгор ва 23 нафар падару модарон фаро гирифта шудаанд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқ: Навгониҳои илмӣ таҳқиқот дар он зухур мегардад, ки:

- бори нахуст масъалаи ташаккули салоҳиятҳои муоширатии хонандагон бо истифода аз технологияи педагогӣ муосир мавриди таҳқиқи муфассал қарор гирифта, ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии масъала баррасӣ ва коркард шуданд;

- таҳлилҳои муқоисавӣ усули анъанавӣ таълим бо муносибати босалоҳият ба таълим гузаронида шудааст;

- собит гардидааст, ки муносибати босалоҳият ба таълим дар рушди муошират ва тавонмандии хонандагон заминаҳои муҳим мегузорад, аз ҷумла, ба хонандагон дар рушди тафаккури интиқодӣ ва баёни озоди фикр шароити мусоид фароҳам меорад ва доир намудани дарсҳо бо истифода аз муносибати босалоҳият ба таълим барои хонандагони имрӯза самарабахштар аст;

- муайян карда шудааст, ки робитаи доимии оила, мактаб ва ҷомеа яке аз шартҳои асосии пешрафт ва самарани хуб додани тарбияи маънавию ахлоқии хонандагон дар ташаккули салоҳияти иртиботии хонандагон мебошад;

- омилҳои беҳтарсозандаи вазъи муоширату суҳанронии хонандагони синфҳои болоӣ муайян гардида, амсилаи татбиқи ташаккули салоҳияти иртиботии хонандагон дар дарсҳои адабиёти тоҷик пешниҳод карда шуданд;

- силсилаи салоҳиятҳои фанӣ ва умумифанӣ, ки истифодаи онҳо дар дарсҳои адабиёти тоҷик самарабахш аст, коркард ва пешниҳод шудаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Мазмун ва мафҳуми салоҳият ва таълими ба рушди салоҳиятҳо равонашуда, ки заминаи муносибати босалоҳият ба таълимро ташкил медиҳад.

2. Мавқеи таълими босалоҳият ва нақши он дар таълими фанни адабиёт дар синфҳои болоӣ, ташаккули салоҳиятмандии хонандагон дар дарсҳои адабиёти тоҷик, рушди салоҳиятҳои фанӣ дар дарси адабиёти тоҷик.

3. Мавқеи технологияҳои педагогӣ дар таълими ба рушди салоҳиятмандӣ нигаронидашуда ва татбиқи он дар таълими фанни адабиёти тоҷик.

4. Нақш, мақом ва мавқеи ташаккули ҳусни муошират дар фарҳанги миллий, ҷойгоҳи он дар таълими фанни адабиёти тоҷик.

5. Ташаккули малакаҳои муоширатии хонандагон дар заминаи муносибати босалоҳият дар таълими адабиёти тоҷик.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Натиҷаҳои бадастомада дар таҳқиқи паҳлуҳои мубрами методикаи таълими адабиёти тоҷик дар мавриди ташаккули салоҳиятмандии хонандагон ҳамчун сарчашмаи назариявӣ хидмат мекунад. Диссертатсия мавқеи муносибати босалоҳиятро дар таълими фанни адабиёт ҳамчун заминаи бунёдӣ-методологии ташаккули салоҳиятмандӣ, роҳу равиши вусъатбахшии салоҳияти иртиботӣ-муоширатии хонандагон, чун омили боэътимоди рушди салоҳиятмандӣ дар зинаи ниҳоии таҳсилот - синфҳои болоӣ мавриди ҳаллу ҷавоб қарор додааст.

Натиҷаҳои таҳқиқот дар таҳияи барномаҳо ва хондани курсҳои махсус барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии равиши омӯзгорӣ, омода кардани роҳнамо ва дастурҳои методӣ ба омӯзгорон,

омода кардани маҷмӯи аёниятҳо барои дарс, таҷдиди назар ва тақмили китобҳои дарсӣ, тақмили мазмун ва мундариҷаи курси методикаи таълими адабиёти тоҷик дар муассисаҳои таҳсилоти олии равияи омӯзгорӣ кумак ва ёрии амалӣ мерасонад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Асоснокӣ ва эътимоднокии натиҷаи таҳқиқот ба воситаи назария ва амалияи кор тавассути омӯзиш ва таҳлили осори бадеӣ, фалсафӣ, психологӣ, педагогӣ, тавассути истифодаи усули муқоисавӣ, асоснок кардани нуктаҳои, ки дар фарзияи таҳқиқоти диссертатсионӣ пешниҳод карда шудаанд, муқоисаи натиҷаҳои бадастомада дар гурӯҳҳои таҷрибавию озмоишӣ, таҷрибаи шахсии муаллиф ба сифати омӯзгори фанни забон ва адабиёти тоҷик ва омӯзгорони дар корҳои таҷрибавию озмоишӣ иштирокнамуда таъмин карда мешавад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия ба бандҳои зерини шиносномаи ихтисоси илмӣ 13.00.01 – Педагогикаи умумӣ, таърихи педагогика ва таҳсилот мувофиқат мекунад: *банди 1* – «Методологияи таҳқиқотҳои педагогӣ» (равишҳои таҳқиқотӣ дар рушди илми педагогика, ҳамбастагӣ ва ҳудудҳои татбиқпазирии онҳо; усулҳои таҳқиқотҳои педагогӣ), *банди 6* – «Консепсияи таҳсилот» (сифати таҳсилот ва технологияҳои арзёбии он; равандҳои инноватсионӣ дар таҳсилот), *банди 7* – «Педагогикаи амалӣ» (ҷамъбастании таҷрибаи пешқадами педагогӣ; ҳаракати инноватсионӣ дар таҳсилот; фаъолияти озмоишию таҷрибавии муассисаҳои таълимӣ).

Саҳми шахсии доктараи дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии доктара дар таҳлили ҳамаҷонибаи масъалаҳои вобаста ба таҳқиқот; дар пажӯҳиши дурусти таҳқиқотҳои назариявӣ ва амалӣ, гирдоварӣ ва таҳлили маводҳо; дар истифодаи силсилаи усул ва методҳо вобаста ба мавзӯ, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот; дар заминаи кори таҷрибавӣ ва тасдиқи амалии муқаррароти кори илмӣ дар давоми озмоиш, таҳлили натиҷаҳои коркарди маводҳои таҷрибавӣ, таҳия ва

нашри мақолаҳои илмӣ, иштирок дар чорабиниҳои илмӣ, конференсияҳо, Ҳамоишҳои илмию амалӣ, ҷаъбасти натиҷаҳои бадастомада ва таҳияи диссертатсия инъикос меёбад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Муаллифи диссертатсия ба ҳайси омӯзгори фанни забон ва адабиёти тоҷик аз соли 2008 то имрӯз фаъолият намуда, усулҳои пешниҳодшударо дар ҷараёни дарсҳои забону адабиёти тоҷик ҷиҳати ташаккули салоҳияҳои иртиботии хонандагони синфҳои болоӣ татбиқ намуда, натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсиониро дар конференсияҳои илмӣ, семинарҳои илмиву методӣ, ҷаласаҳои кафедраҳои забон ва адабиёт, педагогика ва методикаи таълим, иттиҳодияҳои методии муаллимони забону адабиёти тоҷики муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ пешниҳод ва мавриди баррасӣ қарор додааст, ки тасвиб ва тасдиқи худро ёфтаанд.

Илова ба ин, натиҷаҳои асосии диссертатсия дар нашрияҳои илмӣ тақризшаванда ва маҷмӯаи маводи конференсияҳо дар шакли мақола ва ҷурналҳои илмӣ ба таърифи расида, дар конференсияҳои илмию амалии дар Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон ва Академияи таҳсилоти Тоҷикистон баргузоршуда ироа шудаанд.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ мазмунӣ асосии таҳқиқотро ифода карда, дар 12 номгӯй мақолаҳои илмӣ, ки 6 номгӯй аз онҳо дар нашрияҳои илмӣ тақризшавандаи феҳристи тавсиянамудаи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 3 номгӯй дар маҷмӯаи маводи конференсияҳо ва 2 номгӯй дар нашрияҳои дигар ба таърифи расидаанд.

Соҳтори ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 2 боб ҳулоса, феҳристи адабиёт ва рӯйхати манобеи дигар, дар маҷмӯъ аз 199 саҳифаи ҷопи компютерӣ иборат аст.

БОБИ I. ЧАНБАИ НАЗАРИЯВИИ МУНОСИБАТИ БОСАЛОҲИЯТ БА ТАЪЛИМ, МУОШИРАТ ВА НАВЪҲОИ ОН ЗАМИНАҲОИ ПАЙДОИШИ МУОШИРАТИ СОЛИМ

1.1. Мафҳуми салоҳият дар низоми таълим ва маориф

Маънои мафҳуми салоҳият васеъ буда, он дар дастури “Муносибати босалоҳият ба таълим” чунин шарҳ ёфтааст: «Дар Луғати истилоҳоти Хазинаяи аврупоии таҳсилот» мафҳуми «салоҳият» (competens) ба таври зерин оварда шудааст:

- қобилияти хуб ва самарабахши иҷро кардани кори мушаххас (амал);
- мутобику мувофиқ будан ба талаботи вазифавӣ (касбӣ);
- доро будан ба қобилияти иҷрои вазифаҳои махсуси меҳнатӣ, супоришҳои гуногунсатҳ ва ғайра [60, С.5-10].

Аз ин маънӣ бармеояд, ки вожаи салоҳият дар тамоми соҳаҳои ҳаёти инсоният ба кор бурда мешавад. Азбаски мавзӯи мо ба соҳаи маориф алоқаманд аст, ба ин самти масъала бештар тавачҷуҳ хоҳем кард.

Салоҳият дар мактабу маориф барои инкишофи нутқи шифоҳӣ, ҷаҳонбинӣ, дониш ва малакаву маҳорати хонандагон нақши созгор дорад. Дар стандартҳои фаннии зинаи таҳсилоти ибтидоӣ мафҳумҳои “салоҳият” ва “хонандаи босалоҳият” ба таври зерин шарҳ дода шудаанд: «Салоҳият (competens) - маҷмӯи дониш, малака ва маҳоратҳои амалие, ки ба ҳалли масъалаҳои мушаххаси ҳаётӣ (иҷтимоӣ, иқтисодӣ), маърифатӣ ва касбӣ равона карда мешаванд; маҷмӯи маҳорате, ки шахс онро тавассути маърифат ва таҷрибаи ҳеш ҳосил мекунад; натиҷаи таҳсил арзёбӣ гардида, ҳамчун қобилияти истифода бурдани дониш, малака ва маҳорат ҳангоми ҳалли масъалаҳои соҳаи муайян зоҳир мешавад.

Хонандаи босалоҳият (competentis student) маҷмӯи дониш, малака ва маҳорати дар раванди таълим ҳосилшударо дар ҳаёти ҳаррӯза истифода мебарад; амалро мустақилона бо сифати хуб ва боварии комил иҷро мекунад» [60, С.10-11].

Фаҳмиши мафҳуми салоҳият маъниҳои зиёдеро ифода мекунад. Раванди муносибати босалоҳият дар соҳаҳои мухталифи ҳаёт ба таври гуногун сурат мегирад ва натиҷаҳои хуб ба бор меоварад. Дар соҳаи маориф муносибати босалоҳият дар таълиму тарбия муҳим арзёбӣ гардида, диққати асосӣ ба рушди салоҳиятмандии хонанда ё худ ба ташаккули малакаҳои амалӣ равона мегардад. Яъне салоҳиятнокӣ, салоҳиятмандӣ раванди самарабахши таълим ва омӯзиш маҳсуб меёбад.

Калима ва мафҳуми «салоҳият» дар муҳити илмӣ ва касбии кишвари мо нав нест. Дар мавриде, ки шахс дар риштаи оқилона, доништа бе камбудӣ фаъолият намояд, ўро дар байни мардум «сарроф» (дар баъзе минтақаҳо «шарроф» шакли бадалшудаи «с» ба «ш») ё мумтоз мегуфтанд: «Шумо дар ин кор сарроф шудед» - маънои дар ин ё он самти фаъолият аз уҳдаи кор ба хубӣ баромадани шахс ибраз мегардад (Лозим ба таъкид аст, ки ба андешаи аврупоиён мафҳуми «босалоҳият» ба соҳаи маориф ва илм аз соҳаи касбу кор, фаъолияти касбӣ ворид шудааст).

«Сарроф» ва «салоҳият» ҳар ду вожаи арабиянд. «Сарроф» заршинос аст. Бинобар ин маҷозан ин калима маънии «моҳир, уҳдабаро» -ро гирифтааст (на ҳиллагару корсоз). Калимаи «салоҳият», агарчи дар забони классикии тоҷикӣ ҳам ба назар мерасад, асосан, дар замони Шӯравӣ бар ифодаи маънии “компетенция” маъмул гардида истифода мегардид, чи тавре ки гуфта мешуд: «Этот человек компетентный в данной отрасли» – «ин шахс дар ҳамин соҳа босалоҳият, салоҳиятдор аст», яъне мутахассис аст, аз уҳдаи кор мебарояд.

Пеш аз он ки доир ба ғунҷоиши маънои калимаи «салоҳият» муфасссалтар суҳбат кунем, лозим аст, ки маънои луғавии онро аз

фарҳангҳо шарҳ диҳем ва бубинем, ки оё воқеан маънои «компетенция» - ро дода метавонад, ё не? Ба далели «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (соли 1969) калимаи «салоҳ» ва «салоҳият» аз вожаҳои маъмул будаанд. Аз рӯйи мушоҳидаҳои мо дар таркиби шарҳҳое, ки барои исботи маънои калимаҳои гуногун омадаанд, вожаҳои «салоҳ» ва «салоҳият» хеле зиёд ба кор мераванд: талаби салоҳ ва бехбудӣ қардан; ба ислоҳу салоҳият ва бехбудӣ расидан; салоҳи қор қучову мани хароб қучо... ва дахҳо мавридҳои дигар; лоиқ будан, сазовор будан; шоистагӣ, сазоворӣ [168, С. 199].

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (соли 1969), ки моддаҳои луғавӣ, мисолҳо, далелҳояш ба забони классикии форсӣ-тоҷикӣ таъя мекунад, калимаи «салоҳият» чунин шарҳ дода шудааст: «салоҳият а) шоистагӣ, қобилият, лаёқат: Толибилми боистеъдод буданд, ки дар илм саъй менамуданд. Салоҳияти қори дигар доштанд ва ҷиҳати таҳсил онро фуру гузоштанд. «Хористон»; Ҷро (Сулаймонхонро) ... салоҳияти он набуд, ки ин амри бузургро ба анҷом ва саранҷом намояд («Шоҳномаи Фарғона») [168, С. 183].

Маъноҳои шарҳфтои калимаи «салоҳият» далел бар онанд, ки ин вожа ва яке аз маъноҳои асосии он бо маънои калимаи «компетентность» – «компетенция» ҳамвазн аст. Инро шарҳи маънии калимаи салоҳият дар «Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ» (2006) низ собит мекунад: «Салоҳият 1. компетентность, компетенция; 2. полномочие; прерогатива; 3. соответствие, годность, пригодность; салоҳият доштан: а) быть компетентным; иметь полномочия; б) годиться, соответствовать; Салоҳиятдор: 1) компетентный, авторитетный; мақомоти салоҳиятдор - компетентные органы; 2).полномочный» [169, С. 345].

Ба ин тариқ, интиҳоби калимаи «салоҳият» ҳамчун варианти тоҷикии истилоҳи русӣ беасос нест ва он маъниро ифода қарда метавонад.

Албатта, ҳамаи ин шарҳҳо ҳанӯз кофӣ нестанд, ки мо калимаи «салоҳият»-ро бо калимаи «компетенсия» ҳамвазн шуморида тавонем. Шартҳои илми истилоҳшиносӣ талаб мекунад, ки ҳангоми интихоби калима ба сифати ҷойгузин ба истилоҳи аз забони ғайр воридшуда бояд имконияти иштироки вожа дар калимасозӣ ба инобат гирифта шавад. Бинобар ин, мо бояд калимаҳои мураккабро, ки бо калимаи «компетенция» сохта шудаанд ва ибораҳои, ки бо иштироки ин калима ба кор мераванд, хатман ба инобат бигирем.

Аммо ин ҷо ду масъала пеш меояд: аввалан, агар мо гумон кунем, ки истилоҳи тоҷикӣ ҷойгузини истилоҳи русӣ комилан ҳамвазни он бошад, ин кор аз доираи имконият берун аст, ё равшантар, ин имконият танҳо бо гузашти муддатҳо даст медиҳад, на яку якбора. Чунончи, мо имрӯз калимаи «электр»-ро бо калимаи «барқ» иваз кардем, аммо калимаи хеле серистеъмол ва дар калимасозӣ сермахсули «электр»-ро дар тамоми қолабҳои калимасозӣ ва иборасозии ҳанӯз ҳам пурра ба тоҷикӣ ифода карда наметавонем. Ҳамин гуна мушкилӣ метавонад ба калимаи «компетенция» низ хос бошад.

Имрӯз дар забони русӣ дар атрофи мафҳуми «компетенция» чунин калимаву ибораҳо ба назар мерасанд:

Компетенция – салоҳият,

Компетентность – салоҳиятнокӣ, салоҳиятмандӣ, босалоҳиятӣ;

Компетентностный подход – муносибати салоҳиятнокӣ, муносибати босалоҳиятӣ, раҳёфти салоҳиятнокӣ, раҳёфти босалоҳиятӣ,

Компетентный – босалоҳият, салоҳиятнок, салоҳиятманд, салоҳиятдор (бо якчанд пасванд ё пешванд ифода гардидани як маънои грамматикӣ нишонаи ғановат ва имкониятҳои фаровони забони тоҷикӣ аст – С. 3.);

Компетентностное обучение – таълими босалоҳиятӣ, таълими салоҳиятнокӣ, омӯзиши босалоҳиятӣ;

Компетентностное образование – таҳсилоти босалоҳиятӣ;

Компетентностная модель – модели босалоҳиятӣ.

Имрӯзҳо дар забони тоҷикӣ «компетентностный подход»-ро бо ибораҳои «муносибати босалоҳият» ва «таълими босалоҳият» ном мебаранд, ки аз нигоҳи мантиқ ғалат аст. Яъне «муносибати босалоҳият» «компетентный подход» гуфтанро дорад, ки дар ин маврид ифодакунандаи муносибати шахс (субъект) ба таълим аст. Тарҷумаи саҳеҳи «компетентностный подход» «муносибати босалоҳиятӣ/ муносибати салоҳиятнокӣ – раҳёфти салоҳиятнокӣ/ раҳёфти босалоҳиятӣ» аст, ки муносибати объектиро ифода мекунад. Яъне дар мавриди аввал - «таълими босалоҳият» «муносибати ман ба таълим салоҳиятнок аст, ман ба таълим муносибати салоҳиятнок дорам, ман салоҳиятнок ҳастам», дар мавриди дуюм – «таълими босалоҳиятӣ» «ман дар таълим муносибати салоҳиятнокиро истифода мебарам» гуфтан аст. Таълим босалоҳият шуда наметавонад, балки таълимгиранда босалоҳият буда метавонад. Дар забони русӣ низ ибораи «компетентное обучение, компетентное образование» вучуд надорад ва агар вучуд медошт, мантиқан ғалат мебуд.

Барои таҳлили дуруст, биед, муқоиса мекунем. Агар калимаи «салоҳият»-ро дар баъзе маврид бо калимаи «қобилият» муродиф гӯем, пас таълими босалоҳиятро таълими боқобилият – таълими қобилиятнок гуфтан лозим мешавад, ки албатта хандаовар аст. Баръакс, агар таълими қобилиятнокӣ гӯем, таълими салоҳиятнокӣ ё босалоҳиятӣ мешавад.

Ибораи маъмултарин дар мавриди қорбасти мафҳуми «салоҳият» «компетентностный подход» аст, ки ҷавҳари таълими босалоҳиятиро ифода мекунад, яъне дар ин маврид муносибат, раҳёфт ба таълим салоҳиятнокӣ, босалоҳиятӣ аст. Ҷавҳари ин тарзи таълимиро раҳёфти салоҳиятмандӣ ташкил медиҳад.

Гоҳо дар суҳбатҳо омӯзгорон, мутахассисон пешниҳод мекунанд, ки мо хоҳем нахоҳем, дар мавриди салоҳиятнокӣ ҳамон қобилиятро дар назар дорем, намешавад, ки ҳамин калимаи ба ҳама фаҳмои «қобилият»-ро истифода барем?!

Албатта, қобилият гоҳо ҳамин маъниро ифода мекунад, аммо набояд фаромӯш кард, ки қобилият танҳо як ҷузъи салоҳият аст. Аз ҷониби дигар, на ҳама гуна қобилият салоҳият буда метавонад, аммо ҳама гуна салоҳият қобилият буда метавонад. Чунончи, ман қобилияти бо ангушти ишоратӣ рост устувор истоданро дорам, аммо он дар фаъолияти омӯзгории ман, дар зиндагии ман, дар муоширати ман бо аъзоёни дигари ҷомеа, хулоса, дар ягон ҷой истифода намешавад, пас он салоҳият нест. Салоҳият маҷмӯи дониш, малака ва маҳоратест, ки дар зиндагӣ ҳангоми зарурат ва эҳтиёҷ истифода мебарам. Агар ман қоидаи исро ҳамаҷун ҳисси нутқ аз ёд донам, аммо онро дар зиндагӣ, ҳангоми муошират, муносибат, навиштани ягон ҳуҷҷат истифода карда натавонам, он дониши ман ҷузъи салоҳияти ман нест. Ман қонунҳои Нютонро аз ёд медонам, формулаи онҳоро навишта метавонам, аммо дар ягон ҷо онҳоро истифода бурда наметавонем, онҳо ҷузъи салоҳияти ман нестанд.

Андешаҳои муҳаққиқони гуногунро дар мавриди салоҳият ва салоҳиятмандӣ хулоса карда, ин ду мафҳумро ба забони тоҷикӣ чунин таъриф додан мумкин аст:

Салоҳият – маҷмӯи сифатҳои ба ҳам пайванди шахс (дониш, малака ва маҳорат, усули фаъолият) мебошад, ки барои фаъолияти самарабахш ва сифатноки ӯ дар самти муайяни қору зиндагӣ зарур аст.

Салоҳиятмандӣ – соҳиб будан, доро будани кас ба қудратест, ки соҳаи фаъолияти ӯро фаро мегирад ва муносибаташро ба предмети фаъолият нишон медиҳад.

Қавҳари муносибати босалоҳиятро ҳам ба таълим низ ҳамин маъниро мефаҳмонад, ки мо ба хонанда аз фанни таълимӣ мавзӯро қунон омӯзонем, ки дар зиндагиву фаъолият ба қор бурда тавонад, вазъияти проблемавие ба вучуд оварад ва ҳамаҷун хонандагон онро дарқ намоёнд ва ҳал қунад, ки хонанда дар вазъияти нав ва воқеӣ онро истифода карда тавонад.

Аз ҷониби дигар, дар мавриди интиҳоби истилоҳ хеле эҳтиёткор мебояд буд. Дар суҳбате ман пешниҳод кардам, ки агар мо мехоҳем, ки вожаи сирф тоҷикӣ истифода шавад, биед, калимаи «шоистагӣ»-ро истифода барем. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» яке аз маъноҳои калимаи «салоҳият» «шоистагӣ» [166, С. 56-57] шарҳ дода шудааст.

Корбурди калимаи «шоистагӣ» хеле мувофиқ аст ва «таълими шоистагӣ» гуфтан ҳам ҳилофи қоидаҳои забон нахоҳад шуд. Яъне, компетентный «шоиста», компетентность –«шоистагӣ», компетентностный подход «муносибат ё раҳёфти шоистагӣ». Аммо калимаи шоиста хеле серистеъмол аст ва мавридҳои дигари корбаст ҳам дорад, шоистаи таҳсин, арзанда. Баъзе нафарон таъкид карданд, ки ин вожаро мо аллакай дар мавридҳои дигар истифода мебарем: корманди шоиста... Ба ин тариқ, мавридҳои аллакай чун истилоҳ интиҳобшудаи калимаи «шоиста» ба мо имкон намедихад, ки салоятнокиро шоистагӣ бигӯем.

Калимаи «балад» низ дар баъзе мавридҳо маънои «салоҳият»-ро медиҳад, аммо мисли калимаи «салоҳият» фарогири матлаб нест. Шояд дар оянда дар натиҷаи омӯзиши амиқи осори гузаштагон ва ба назар гирифтани имкониятҳои калимасозии забони тоҷикӣ калимаи «салоҳият» бо истилоҳи дигаре иваз карда шавад, аммо ҳоло, ба назари мо, дар ҷои маънои «компетенция» мувофиқтар аз «салоҳият» вожае дучор намегардад.

Паҳлӯи дигари масъала ин салоҳиятмандии омӯзгор ва салоҳиятмандии хонанда аст. Хонанда пас аз таълими босалоҳият шахси салоҳиятманд мешавад, аммо ҳанӯз то мутахассиси салоҳиятманд шуданаш заҳмати зиёд лозим аст.

Салоҳиятмандӣ - маҷмӯи хусусиятҳои ба ҳам алоқаманди шахсият (дониш, маҳорат, малака, усулҳои фаъолият), ки вобаста ба як қатор мавзӯҳои мушаххас ва равандҳои шинохта мешавад, ки барои фаъолияти босифати таълимӣ, истеҳсоли дар муносибат ба онҳо зарур

аст. Раҳёфти салоҳиятмандӣ муваффақона амал кардан дар ҳолатҳои гуногуни ҳаёти касбӣ, шахсӣ ва иҷтимоӣ махсуб меёбад. Дар асл, дониш дар ин ҷо ба маҷмӯи малакаҳо барои амали муассир дар шароити ношинос баробар аст. Дониш дастур медиҳад, ки амал кунед ва натиҷаи дилхоҳ ба даст оред. Дониш – маҳак, асосест, ки имкон медиҳад ба роҳи худ идома диҳед, роҳи дурустро интиҳоб намоед, аз маънавият бархурдор гардед.

Усули салоҳиятнокӣ - ин тақвияти таҷрибавӣ ва амалии таълими мактабӣ аст. Донишҳои назариявӣ бояд ба инкишофи ақлӣ, малакаю қобилият бурда расонад. Усули бо салоҳият асосёфта на барои баланд бардоштани огоҳии хонанда, балки ба он нигаронида шудааст, ки ӯ дар ҳалли мушкилот дар вазъияти нав мустақилона мушкилиҳоро ҳал намояд. Аз ин сабаб малакаҳои заруриро доро будан салоҳиятмандӣ номида мешаванд.

Ҳадафҳои анъанавии таълими мактабӣ бо маҷмӯи донишу маҳорат ва малакаҳо муайян карда шудаанд, ки хонанда бояд аз худ кунад. Имрӯзҳо чунин усул кофӣ нест, феълан, ҷомеа (муассисаҳои таълимии касбӣ, оила ва ҷомеа) ба шахсони суҳанбоз ва пурғӯй эҳтиёҷ надорад, балки хатмкунандагоне заруранд, ки дар фаъолиятҳои минбаъдаи ҳаёт кодиранд, амалан мушкилоти зиндагӣ ва касбии ҳудро ҳал кунанд. Имрӯз вазифаи асосӣ ва зарурии соҳаи маориф тайёр кардани хатмкунандае мебошад, ки ҳангоми ба вазъияти мушкил дучор омадан, тавонад якҷанд роҳи ҳалли онро пайдо кунад, усули оқилонаро интиҳоб намояд ва қарори ҳудро асоснок бароварда тавонад.

Ин аз бисёр ҷиҳат на аз ДММ (дониш, маҳорат ва малака) - ҳои бадастовардашуда, балки аз баъзе сифатҳои иловагӣ барои ишора вобаста аст, ки мафҳуми «салоҳият» низ, чун дарки нисбатан мувофиқи ҳадафҳои муносири таълим истифода мешавад. Навъ ва ҳелҳои салоҳият аз ҷониби муҳаққиқону омӯзгорон ба таври мухталиф арзёбӣ гардидааст.

Трусилова И. Б. ба салоҳиятнокии асосӣ чунин навъҳои салоҳиятро дохил намудааст:

1. Иттилоотӣ – (доштани қобилиятҳои ҷустуҷӯкунӣ, таҳлилнамӣ, дигаргун кардан, истифодаи маълумот барои ҳалли масъалаҳо);
2. Коммуникативӣ - (доштани қобилияти ҳамкориҳои самаранок бо шахсони дигар, муошират);
3. Худташқилдиҳӣ (самоорганизация) (қобилияти гузоштани мақсад, банақшагирӣ, бомасъулиятона муносибат кардан, ба пуррагӣ истифода бурдани захираҳои шахсӣ);
4. Худомӯзӣ (омодагӣ ба ташкил кардан ва татбиқи траекторияи таълими шахсии худ дар тӯли ҳаёт, бо таъмини кафолати муваффақият ва рақобатнокӣ) [16, С. 102-140].

Ин чор навъи салоҳият бо ҳам алоқаи мустақкам дошта, дар ташаккули таълими босалоҳият нақши калон мебозанд.

Салоҳиятнокӣ муҳим аст, агар азхудкунии онҳо имкон диҳад, ки мушқилоти гуногун дар ҳаёти ҳамамуза, касбӣ ва иҷтимоӣ ҳал карда шавад.

Дар асоси гуфтаҳои боло, муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бояд дар ҳалли масъалаҳои методологии зерин саҳмгузор бошанд:

- ташаккул додани малакаҳои корҳои мустақилона бо маводи таълимӣ ва истифода аз технологияҳои нави иттилоотӣ. (истифода аз барномаҳои компютерӣ, сохтани слайдҳо дар доираи як мавзӯ, интихобан, навиштани рефератҳо, эссеҳо ва ғ.);
- ташаккул додани малакаҳои худомӯзӣ, баланд бардоштани қобилиятнокӣ ба суръатнокии академикии хонандагон (мустақилона аз бар намудани мавзӯҳои фаннӣ);
- ташаккул додани қобилият ва навгонии тафаккури интиқодӣ дар шароити дорои ҳаҷми зиёди иттилоот ;
- ташаккул додани малакаҳои кор дар гурӯҳ, зеро идеяи муносибати фаъолият дар шаклҳои кори дунафарӣ ва гурӯҳӣ гузошта

шудааст. Ҳангоми ташкили шаклҳои гурӯҳии корҳо барои инкишофи ҳамаҷонибаи ҳар як кӯдак шароити созгор фароҳам оварда мешавад ва дар натиҷа сатҳи изтироб кам мегардад. Хонандагони таҳти фишор қарордошта, кушода мешаванд, чун натиҷаи хурсандӣ аз кори якҷоя, ҳамкорӣ қардан муваффақияти зиёд меорад ва ба худ эътимод пайдо мекунанд:

- рушд додани малакаи таҳияи масъала ва ҳалли гурӯҳии он;
- ташаккули малакаҳои худназораткунӣ.

Илова ба салоҳиятҳои умумӣ, салоҳиятҳои махсус муайян карда шудаанд, ки барои соҳаҳои гуногуни фанҳо: физика, химия, математика, таърих ва ғайра ягона мебошанд.

Имрӯз на дар бораи пурра иваз кардани мундариҷаи мавҷудаи таҳсилоти умумӣ, балки дар бораи омехтакунии аломатҳо дар арзёбии аҳамияти ин ё он натиҷаҳои маълумоти оммавии мактабӣ сухан меравад. Омӯзишро имрӯз наметавон ба дараҷаи ихтисос кам кард.

Салоҳиятҳоро алоқамандона ба фаъолияти шахс ва гурӯҳҳои алоҳида, намояндагони самтҳои мухталифи касбу кор, таълим ва ғайра ба чунин гурӯҳҳо тасниф қардан мумкин аст:

1. Асосиҳо: (иборатанд аз кор бо рақамҳо, иртиботӣ, технологияи иттилоотӣ, худомӯзӣ, кори гурӯҳӣ, ҳалли масъалаҳо, инсон будан ва дигар).
2. Аз рӯйи навъи фаъолият (меҳнатӣ, таълимӣ, коммуникатсионӣ, касбӣ, мавзӯӣ).
3. Дар соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ (маишӣ, ватанӣ, ҷамъиятӣ, дар санъат, фарҳангӣ-фароғатӣ, дар тарбияи ҷисмонӣ, варзиш, дар маориф, дар тиб, дар сиёсат ва ғайра).
4. Дар соҳаҳои донишҳои ҷамъиятӣ (дар математика, физика, дар фанҳои гуманитарӣ, дар омӯзиши иҷтимоӣ, дар биология).
5. Дар баҳши истеҳсолоти ҷамъиятӣ.

6. Аз рӯйи чузъҳои соҳаи психологӣ (маърифатӣ, технологӣ, ҳавасмандкунӣ, қавмӣ, иҷтимоӣ, рафторӣ).

7. Дар соҳаҳои қобилиятнокӣ (дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ, соҳаи равонӣ, иҷтимоӣ, амалӣ, иҷроия, эҷодӣ, бадеӣ, техникӣ, педагогӣ, психологӣ, иҷтимоӣ).

8. Дар соҳаҳои мувофиқи марҳилаҳои рушди ҷомеа ва мақом (омодагӣ ба мактаб, салоҳияти хатмкунанда, мутахассиси ҷавон, мутахассис - коромӯз, роҳбар).

Тавре мушоҳида шуд, салоҳиятҳо хеле зиёданд, аммо байни онҳо салоҳиятҳои асосӣ фарқ мекунад.

Иерархияи салоҳият:

- салоҳиятҳои асосӣ – ба мундариҷаи умумии маълумот (метод - фаннӣ) тааллуқ дорад;
- салоҳияти умумифаннӣ – ба доираи муайяни фанҳои таълимӣ ва соҳаҳои таълимӣ марбут аст;
- салоҳиятҳои фаннӣ – хусусӣ нисбат ба ду сатҳи салоҳияти қаблӣ дорои тавсифи мушаххас ва имконияти ташаккул дар доираи фанҳои таълимӣ мебошанд.

Ба салоҳиятҳои асосӣ дохил мешаванд:

1. Салоҳияти иҷтимоӣ – қобилияти амал кардан дар ҷомеа бо назардошти мавқеи одамони дигар.
2. Салоҳияти коммуникативӣ – қобилияти ворид шудан ба муошират бо мақсади фаҳмо будан.
3. Салоҳияти фаннӣ – қобилияти таҳлил кардан ва амал намудан аз нуқтаи назари соҳаҳои алоҳидаи фарҳанги инсонӣ.
4. Салоҳияти иттилоотӣ - қобилияти доштани технологияи иттилоотӣ, кор бо ҳама намуди иттилоот.
5. Салоҳияти худтанзимкунӣ – қобилият ба рушди мустақилона, худмуайянкунӣ, мустақилона маълумотнок шудан, рақобатпазирӣ.

6. Салоҳиятнокии математикӣ – ин қобилияти кор бо рақамҳо, маълумоти ададӣ.

7. Салоҳияти маҳсулнок – ин қобилияти кор кардан ва пул кор кардан, доштани қобилияти эҷоди маҳсулоти худ, қабули қарорҳо ва барои онҳо масъулият доштан.

8. Салоҳияти ахлоқӣ – омодагӣ, қобилияти зиндагӣ кардан тибқи қонунҳои анъанавии ахлоқӣ.

Мувофиқи барномаи ҷорӣ кардани муносибати салоҳиятнокии нигаронидашуда ба раванди таълимӣ - тарбиявӣ салоҳиятҳои асосии зеринро ҷудо мекунам.

1. Салоҳиятнокии маърифатӣ. Мақсад ва вазифаи ин салоҳият дар таълим чунин амалҳоро ба анҷом расонидан аст:

- дастовардҳои таълимӣ;
- вазифаҳои зеҳнӣ;
- қобилияти омӯзиш ва идора кардани донишҳо;

2. Салоҳиятнокии шахсиятӣ. Мақсади ин салоҳият чунин аст:

- рушди қобилият ва истеъдодҳои инфиродӣ;
- донишҷӯи ҷиҳатҳои мусбат ва сусти тарафҳои худ;
- қобилияти инъикос;
- динамикаи дониш.

3. Салоҳияти худмаълумотгирӣ:

– қобилияти мустақилона таҳсил кардан, ташкили усулҳои худии омӯзиши мустақилона;

– масъулият барои сатҳи фаъолияти шахсии худ-таълимгирӣ;

– ҷандирии истифодаи дониш, маҳорат ва малакаҳо дар шароити зудтағйирёбандагӣ;

– худтаҳлилқунии ҳамешагӣ ва назорати фаъолияти худ.

4. Салоҳиятнокии иҷтимоӣ:

– ҳамкорӣ, кор дар гурӯҳ, малакаҳои муоширатӣ;

– қобилияти қабули қарорҳои худ, кӯшиш барои дарк кардани талабот ва ҳадафҳои худ;

– тамомияти иҷтимоӣ, қобилияти муайян кардани нақши шахсият дар ҷомеа;

– рушди сифатҳои шахсӣ, худтанзимкунӣ.

5. Муносибати босалоҳиятона ба саломатии худ:

– саломатии умумӣ (соматикӣ);

– саломатии клиникавӣ;

– саломатии ҷисмонӣ;

– сатҳи дониши валеологӣ.

Зарур аст, ки бори дигар таваҷҷуҳ ба хусусияти асосии салоҳиятноки ҳамчун падидаи педагогӣ гузошта шавад ва маҳз: салоҳиятноки – ин қобилият ва малакаҳои махсуси фанӣ нест, ҳатто амалҳои абстрактӣ ва амалҳои мантиқӣ нестанд, балки салоҳиятҳои мушаххас, ҳаётан муҳим, ки барои шахси дилхоҳ касб, синну сол ё ҳолати ба он марбут мавҷуданд.

Ҳамин тариқ, салоҳиятҳои асосӣ дар сатҳи соҳаҳои таълимӣ ва фанҳо барои ҳар як сатҳи таълим мушаххас карда мешаванд. Рӯйхати салоҳиятҳои асосӣ дар асоси ҳадафҳои асосии таҳсилоти умумӣ, муаррифии сохтории таҷрибаи иҷтимоӣ ва таҷрибаи шахсият, инчунин навъҳои фаъолияти асосии хонанда, ки ба ӯ имкон медиҳад таҷрибаи иҷтимоиро аз худ кунад, малакаҳои ҳаётӣ ва амалиро дар ҷомеа ба даст орад:

1.Салоҳияти яклухт – маъноӣ.

2.Салоҳияти умумифарҳангӣ.

3.Салоҳияти таълимӣ-даркнамоӣ.

4.Салоҳияти иттилоотӣ.

5.Салоҳияти коммуникативӣ.

6.Салоҳияти иҷтимоӣ-меҳнатӣ.

7.Салоҳияти худтакмилдиҳии шахсият.

Сатҳи маълумотнокӣ, бахусус дар шароити муосир, аз рӯи сатҳи дониш, табиати энциклопедии онҳо муайян карда намешавад. Аз нуқтаи назари муносибати салоҳиятнокӣ, сатҳи маълумотнокӣ бо қобилияти ҳалли масъалаҳои гуногуни мураккаб дар асоси донишҳои мавҷуда муайян карда мешавад. Усули ба салоҳият асосёфта аҳамияти донишро инкор намекунад, балки ба қобилияти истифодаи донишҳои бадастомада тамаркуз мекунад. Усули салоҳиятнокӣ, қимати донишро рад намекунад, балки таваҷҷуҳро ба қобилияти истифодаи донишҳои бадастомада ҷалб мекунад. Бо ин равиш, ҳадафҳои таҳсил бо мафҳумҳои тавсиф карда мешаванд, ки имкониятҳои нави хонандагон ва афзоиши нерӯи шахсии онҳоро инъикос мекунанд.

Аз ҳадафи муносибати салоҳиятнокӣ, натиҷаи асосии бевоситаи фаъолияти таълимӣ ташаккули салоҳиятҳои асосӣ мегардад.

Аз ин нуқтаи назар ҳадафҳои таълими муассисаҳои таълимӣ чунинанд:

- омӯзонидани таълим додан, яъне омӯхтани ҳалли мушкилот дар соҳаи фаъолияти таълимӣ;
- таълими фаҳмондани зухуроти воқеӣ, моҳияти онҳо, сабабҳо, муносибатҳои мутақобила бо истифода аз дастгоҳҳои дахлдори илмӣ, яъне ҳалли масъалаҳои маърифатӣ;
- омӯзиши мавқеи худро муайян кардан ба мушкилоти асосии ҳаёти муосир – ҳамкориҳои экологӣ, сиёсӣ, ҳамкориҳои байнифарҳангӣ ва ғайра, яъне масъалаҳои таҳлилиро ҳал кардан;
- таълими муайян намудани мавқеи худ дар арзишҳои динӣ;
- омӯзонидани тарзи ҳалли мушкилоти марбут ба иҷрои нақшҳои муайяни иҷтимоӣ;
- таълими ҳалли масъалаҳои марбут ба намудҳои гуногуни фаъолияти касбӣ ва дигар фаъолиятҳо;
- омӯзиши ҳалли масъалаҳои интихоби касбӣ, аз ҷумла омодагӣ ба омӯзиши минбаъда дар муассисаҳои таълимии низоми касбӣ.

1.2. Муносибати босалоҳият ва роҳҳои омӯзиши он

Баъзе олимон оид ба усули салоҳиятнокӣ бар он андешаанд, ки мактаб нафақат кӯдакро бо дониш таъмин кунад, он бояд ўро ба ҳаёт омода созад. Хатмкунандаи беҳтарин - ин на аллома бо ҷаҳонбинии васеъ, балки шахсе мебошад, ки дар назди худ ҳадафҳо мегузорад, фикри ба онҳо расиданро мекунад, муассир муошират кардан, дар ҷаҳони иттилоотӣ ва фарҳангӣ дуруст зистан, интиҳоби огоҳона кардан ва барои он масъулиятро бар дӯш гирифтани, мушкилотро ҳал намудан, аз ҷумла мушкилоти ғайримуқаррариро, то соҳиби зиндагии хуб бошад. Ҳар яке аз ин сифатҳои овардашуда «салоҳият» номида мешаванд. Дар назди мактаб вазифа гузошта шудааст, ки ин салоҳиятҳоро ташаккул диҳад. Аммо салоҳиятҳо гуногун мешаванд: асосӣ, байнифаннӣ, фаннӣ. Салоҳиятҳое, ки барои ҳаёт дар ҷаҳони муосир муҳиманд, «асосӣ» номида мешаванд. Назариядонон ҳафт салоҳияти асосии таълимиро ҷудо мекунанд:

1. Салоҳияти арзишӣ-маънавӣ. Ин салоҳият дар соҳаи ҷаҳонбинӣ аст, ки ба ғояҳои арзишии хонанда, қобилияти ӯ оид ба дидан ва дарк кардани олами атроф, ба он тамаркуз кардан, нақш ва ҳадафи худро доништан ва қодир будан ба интиҳоби манзури мақсаднок ва маъноӣ барои амал ва рафтори худ қарор қабул намудан вобастагӣ дорад. Траекторияи инфиродии таълимии хонанда ва барномаи ҳаёти ӯ дар маҷмӯъ аз он вобаста аст.

2. Салоҳияти умумии фарҳангӣ - як қатор масъалаҳое, ки дар онҳо хонанда бояд хуб бохабар бошад, дониш ва таҷрибаи фаъолият дошта бошад. Инҳо хусусиятҳои фарҳангии миллӣ ва умумибашарӣ, асосҳои динӣ – маданияи ҳаёти инсон ва башарият, халқҳои алоҳида, асосҳои фарҳангии оила, падидаҳо ва анъанаҳои иҷтимоӣ, нақши илм ва дин дар ҳаёти инсон, таъсири онҳо ба ҷаҳон, салоҳият дар соҳаи маишӣ

ва фарҳангӣ–фароғатӣ мебошанд, масалан, роҳҳои самараноки ихтиёрдории ташкили вақти ҳолӣ.

3. Салоҳияти таълимӣ - маърифатӣ. Ин маҷмӯи салоҳиятҳои хонандагон дар соҳаи фаъолияти мустақили маърифатӣ мебошад, ки фаъолияти унсурҳои мантиқӣ, методологӣ ва таълимиро дар бар мегирад, ки бо ашёи воқеии маърифатӣ алоқаманд аст. Ба он дониш ва малакаҳои таҳияи ҳадафҳо, банақшагирӣ, таҳлил, инъикос, худбаҳодиҳии фаъолиятҳои таълимӣ ва маърифатӣ дохил мешаванд. Дар доираи салоҳияти мазкур, талаботи саводнокии функционалии мувофиқ муайян карда мешаванд: қобилияти фарқ кардани далелҳо аз тахайюл, доштани малакаи ченкунӣ, истифодаи усулҳои эҳтимолиӣ, оморӣ ва дигар намудҳои маърифат.

4. Салоҳияти иттилоотӣ. Бо ёрии объектҳои воқеӣ (телевизор, магнитофон, телефони мобилӣ, факс, компютер, планшет, принтер, модем, дастгоҳи нусхабардор) ва технологияҳои иттилоотӣ (сабти овоз ва видео, почтаи электронӣ, ВАО, Интернет) малакаҳо барои ҳустуҷӯи мустақилона, таҳлилкунӣ ва интихоби маълумоти зарурӣ ташкилдихӣ, тағйир додан, захира кардан ва интиқоли он ташаккул меёбанд. Ин салоҳият маҳоратҳои фаъолияти хонандагонро бо иттилооте, ки дар мавзӯҳо ва соҳаҳои таълимӣ, инчунин дар ҷаҳони атроф мавҷуд аст, фароҳам меорад.

5. Салоҳияти коммуникатсионӣ донистани забонҳои зарурӣ, роҳҳои таъсир расонидан ба атрофиён ва одамони дур ва ҳодисаҳо, малакаҳои кор дар гурӯҳ, доштани нақшҳои гуногуни иҷтимоӣ дар гурӯҳро дар бар мегирад. Хонанда бояд худро муаррифӣ карда тавонад, нома, саволнома, изҳорот нависад, савол диҳад, мубоҳиса кунад ва ғайра.

6. Салоҳияти иҷтимоӣ ва меҳнатӣ – маъноӣ доштани дониш ва таҷриба дар фаъолияти ҷомеаи шахрвандӣ (нақши шахрванд, нозир, интихобкунанда, намоянда), дар соҳаи иҷтимоӣ ва меҳнат

(истеъмолкунанда, харидор, муштарӣ, ҳукуки истеҳсолкунандагон), дар соҳаи муносибатҳои оилавӣ ва ухдадорихо, дар масъалаҳои иқтисодиёт ва ҳуқуқ, дар самти худмуайянкунии касбиро дорад. Ба салоҳияти мазкур, масалан, қобилияти доштани малакаи таҳлили вазъият дар бозори меҳнат, амал кардан мутобиқи манфиатҳои шахсӣ ва иҷтимоӣ, азхудкунии ахлоқи меҳнатӣ ва муносибатҳои шахрвандӣ дохил мешаванд. Хонанда малакаҳои фаъоли иҷтимоӣ ва саводнокии ҳадди аққалро, ки барои ҳаёт дар ҷомеаи муосир зарур аст, аз худ мекунад.

7. Салоҳияти худтакмилдиҳии шахсият ба азхудкунии усулҳои худташаққулдиҳии ҷисмонӣ, маънавӣ ва зеҳнӣ, худтанзимкунии эҳсосӣ ва худдастгирикунӣ нигаронида шудааст. Ба сифати объекти воқеӣ дар ин ҷо ҳуди хонанда баромад мекунад. Вай усулҳои фаъолиятро ба манфиатҳои худ ва имкониятҳои худ, ки дар худшиносии доимии ӯ, ташаккули сифатҳои шахсии барои одами муосир зарур, ташаккули саводнокии психологӣ, фарҳанги тафаккур ва рафтор зоҳир мешавад, аз худ менамояд. Салоҳияти мазкур қоидаҳои гигиенаи шахсӣ, ғамхорӣ барои саломатии худ, саводнокии ҷинсӣ ва фарҳанги дохилии экологиро дар бар мегирад. Он ҳамчунин як қатор сифатҳоеро дар бар мегирад, ки бо асосҳои ҳаёти бехатар вобастаанд.

Бо назардошти ин, дар доираи ҳамкорихои Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон дар силсилаи салоҳиятҳои асосии хонандагон панҷ салоҳиятро интихоб намуда, тавсия медиҳанд, ки дар дарсҳо ба ташаккули онҳо таваҷҷуҳи бештар зоҳир кунанд.

Салоҳиятҳо пеш аз ҳама талаботи ҷомеаи асри XXI ба инсонҳо, махсусан ба ҷавонон аст, ки дар шароити хеле ғайратқомӣ замон барои пеш бурдани зиндагии шоиста омода бошанд. Талабот ба сатҳи омодагии инсонҳо ба зиндагӣ, омодагии касбии мутахассисон аз ҷониби ҷомеа ба соҳаи маориф гузошта мешавад. Ин талабот дар даври замонҳои гуногун ба таври гуногун сурат гирифтааст. Таърихи маориф ва илми педагогика мутахассисон ва мактабҳои педагогиро ёд доранд,

ки дар таълим ба масъалаҳои муҳими талаби давраи замони афзолият дода буданд. Инҳо пеш аз ҳама, низоми дарсӣ-синфӣи Я.А. Коменский, конструктивизми Чон Дюи, педагогикаи Монтессори, когнитивизм (ки аз бихевоизм бармеояд), ниҳоят таҷриба ва дастовардҳои асри ХХІ – истифодаи муносибати босалоҳият дар таълим ҳастанд. Дар хусуси назарияҳои пешин ин ҷо чизе гуфтани нестем, танҳо дар мавриди малакаҳои асри ХХІ мехоҳем баъзе масъалаҳоро ба таваҷҷуҳи омӯзгорони азиз расонем:

Ҷадвали 1. Таъсифи салоҳиятҳои асосӣ

Салоҳиятҳои асосӣ	Шарҳи умумӣ, таъсиф
ЭҶОДКОРӢ	Маҳорати таҳияи ягон чизи нав, мустақилона пайдо кардани роҳҳои ғайримаммулии ҳал дар масъалаҳои нав, таҳайюлпазирӣ ва образнокии фикронӣ, ҳамгиро кардани усулҳои маълуми фаъолият бо фаъолиятҳои нав, ҳалли қомилан нави вазъияти проблемавӣ, ки ба ақидаҳои нав ва кашфиёт боис мешаванд
Таъсифномаи асосӣ	1) маҳорати шинохтан, шарҳ додани мушкилот; 2) қобилияти пайдо кардани сабаби ин ё он зухурот; 3) қобилияти ошкор кардани ихтилофҳои асосӣ дар соҳаи омӯхташаванда; 4) таҳайюл, коркарди ақида ва фарзияҳои гуногун; 5) ҳамгиро кардан ва истифода намудани донишҳо аз соҳаҳои байнифанӣ; 6) қобилияти ҳалли масъалаҳои ғайримаммулӣ, аз ҷумла, аз соҳаҳои, ки ба фанни таълимӣ муносибати бевосита надоранд; 7) истифодаи муносибатҳои нав дар ҳалли мушкилот, маҳорати гузошта тавонистани вазифаҳо ва проблемаҳои нав; 8) пешниҳод кардани роҳҳои гуногуни ҳалли масъала ва интиҳоби роҳи беҳтарин, бо назардошти ба назар гирифтани меъёрҳои гуногун; 9) истифодаи принципҳои маълум ва қонунмандиро

	дар вазъиятҳои ғайристандартӣ.
ТАФАККУРИ ИНТИҚОДӢ	Маҳорат ва малакаҳои зеҳнӣ, ки барои муқоисаи пинҳонӣ ва ошкор, робитаҳои сабабу натиҷа, қарорҳои қабулшуда, инчунин қобилияти баҳодиҳии фарзияҳо, баҳсҳо, консепсияҳо, маълумотҳо (ки метавонанд нопурра бошанд) барои баровардани хулосаҳои худ ва асоснок кардани мавқеи худ имконият медиҳанд.
Тавсифномаи асосӣ	10) таҳияи саволҳо, ҷустуҷӯи иттилои нав тавассути саволҳо; 11) дастрас кардани иттилоъ аз сарчашмаҳои гуногун – маҳорати фарқ кардани далелҳо аз ақидаҳо, муайян кардани проблемаҳо ва ихтилофҳои дар маълумоти нав ҷойдошта; 12) таснифот: гурӯҳбандии объектҳо, маълумоти нав аз рӯйи категорияҳо дар асоси аломатҳои ошкоршуда, инчунин ҷобачогузори пай дар пайи ақидаҳои асосӣ; 13) қобилияти шинохтан, таҳлил кардан ва баҳо додан ба ақида ва иттилоъ барои ҳалли проблема; 14) маҳорати ошкор кардани робитаҳои сабабу натиҷа, пешгӯӣ кардани воқеаҳо ё натиҷаҳо дар асоси иттилои мавҷуда; 15) пайдо кардани хатоҳо: муайян кардани иштибоҳҳои мантиқӣ ва хатоҳои дигар, пайдо кардани роҳҳои ислоҳи онҳо; 16) маҳорати хулоса баровардан: ҷамъбаст, ошкор, муайян кардани иттилоъ ё ақидаи муҳим. [206]
МАҲОРАТИ ОМУӢЗИШ	Имконият ва омода намудани мақсадҳо барои худомӯзӣ, банақшагирии қадамҳои омӯзишӣ, мустақилона ё ҳамроҳ бо дигарон гирифтани маълумот барои омӯзиш, қобилияти истифода бурдани донишу малакаҳои бадастовардашуда барои ҳалли проблемаҳо, инчунин инъикос ва худтанзимкунӣ аз натиҷаи омӯзиши худ. Талабот ба омӯзиш танҳо дар

	мавриди мавҷуд будани манфиатҳо ва кӯшишҳо барои ягон мақсад пайдо шуда метавонад.
Тавсифномаи асосӣ	1) дарки муҳимияти омӯзиш дар тӯли ҳаёт, гузориши мақсад барои худомӯзӣ; 2) маҳорати мустақилона ба нақша гирифтани вазифаҳо ва марҳалаҳои омӯзиш, банақшагирӣ ва идоракунии вақти худ; 3) маҳорати интихоби стратегия ва усулҳои омӯзиш, таҳияи усулҳои шахсии худомӯзӣ; 4) қобилияти мустақилона ташкил намудани омӯзиши ахбори нав (ҷустуҷӯи самараноки иттилои даркорӣ дар сарчашмаҳои гуногун), азхудкунии малакаҳои нав; 5) маҳорати идоракунӣ, арзёбии натиҷаҳои худомӯзӣ, паси сар кардани мушкилиҳо; 1) маҳорати самаранок истифода бурдани донишҳо ва малакаҳои нав барои ҳалли мушкилот ва масъалаҳо.
КОММУНИКАТИ-ВӢ	2) Маҳорати истифодаи усулҳои гуногуни коммуникатсия: қабул ва интиқоли иттилоъ (шифоҳӣ, хаттӣ, аёнӣ-графикӣ, ғайризабонӣ, бо истифодаи алоқаҳои рақамӣ) ҳангоми муоширати хусусӣ, таълимӣ, ҷамъиятӣ ва касбӣ
Тавсифномаи асосӣ	3) маҳорати танзим, мутобиқсозии усулҳо ва воситаҳои муошират вобаста ба вазъияти нутқ (мақсад ва мавзӯи коммуникатсия, имкониятҳо ва махсусияти дарк аз ҷониби ҳамсуҳбат ва м. инҳо); 4) вобаста ба мавзӯъ / дар соҳаи коммуникатсия моҳирона истифода кардани мафҳумҳо, истилоҳот ва услуби муошират, ки ба соҳаҳои илм, техника ва бадеӣ мансубанд. 5) маҳорати равшан ва некбинона (аз нигоҳи равонӣ ғазабнок нашуда) иброз намудани эътиқодот, эҳсос,

	арзишҳо, манфиатҳо ва талаботи худ; 6) ҳангоми мубоҳиса, муҳокима, гуфтугӯҳо мустақилона баён кардани мулоҳизаҳо / андешаҳои хеш дар асоси далелҳои дақиқ ва равшан; 7) қобилияти ба тарзи интиқодӣ баҳо додан ба мазмун ва усули муошират дар шароити коммуникативии гуногун; 8) маҳорати ибрази норизоии худ нисбат ба фикри дигарон бо риояи эҳтиром, эътирофи арзишмандии нуқтаи назарҳои гуногун; 9) қобилият ва хоҳиши ғаълола ҳамакӯӣ намудан дар рушди фарҳанги муколама дар гурӯҳ ва дар ҷомеа, муносибати неқбиниона ба эродҳои танқидӣ (207), (208).
ҲАМАКОРӢ	Маҳорат ва малакаи ҳамакӯӣ кор кардан ба сифати узви гурӯҳ ё даста барои ҳалли якҷояи мушкилот, татбиқи ақидаҳои умумӣ ва лоиҳаҳо
Тавсифномаи асосӣ	1) маҳорати самаранок ва бозэҳтиром (дар руҳияи баробарӣ ва ҳамадигарфаҳмӣ) ғаъолият намудан, барпо карда тавонистани ҳамакӯӣ дар гурӯҳҳои ҳайаташон гуногун (тафовутҳои гендерӣ, этникӣ, динӣ ва ғ. набаъд монча бошанд); 2) хоҳиш ва маҳорати зоҳир кардани чандирӣ, ҷустуҷӯии созиш барои қабули қарорҳо, ки барои ба даст овардани мақсадҳои умумӣ мусоидат менамоянд; 3) маҳорати ба таври созандагӣ (конструктивӣ) зоҳир кардани қобилиятҳои роҳбарӣ, ба дӯш гирифтани масъулият барои ҳамакӯӣ, дастгирӣ кардан ва ёрӣ додан ба аъзои дигари даста барои ба даст овардани малакаҳои роҳбарӣ; 4) маҳорати ба таври созандагӣ ва ҷашмрас гузоштани саҳм дар ҳамаи марҳалаҳои кори гурӯҳӣ: – таҳияи мақсадҳо ва қоидаҳои умумии ҳамакӯӣ дар гурӯҳ;

	– мувофиқа намудан ва таҳия кардани роҳи мувофиқтарин барои ба даст овардани мақсадҳои умумӣ дар асоси таҳлили интиқодии пешниҳодҳои гуногун; – тақсими нақшҳо ва уҳдадорихо байни аъзои гурӯҳ; – масъулият барои навъҳои муайяни фаъолият ва натиҷаҳои бадастомада, назорати кори якҷоя ва натиҷаҳои бадастомада; 5) маҳорати дар чараёни гуфтугӯҳо мушаххас аз мавқеи неқбиниона иброз кардани эҳсос, боварӣ, муносибат ва пешниҳодоти худ 6) истифодаи самараноки малакаҳои ёрӣ ва дастгирии ҳамдигарӣ: ба дигарон ёрӣ расонидан дар мавридҳои зарурии табодули таҷриба ва дигаронро барои чунин фаъолият ҳавасманд кардан; 7) дастгирӣ намудани аъзои дигари гурӯҳ барои ибрози назарашон. (209)
--	---

Дар таълими фанҳои забон ва адабиёти тоҷик истифодаи усули салоҳиятнокии таълим барои инкишофи нутқи шифоҳӣ ва хаттии хонандагон нақши муҳим мебозад. Дар ин самт салоҳияти коммуникативӣ ва забонӣ алоқамандона истифода мегарданд. Саволе ба миён меояд, ки ин ду салоҳият чӣ вазифаҳоро иҷро мекунанду бо ҳам чӣ иртиботе доранд? Ин ду салоҳият чунин таъриф шудаанд: Салоҳияти коммуникативӣ фарогири ҳамаи навъҳои фаъолияти нутқ ва асосҳои нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ, маҳоратҳои асосӣ ва малакаҳои истифодаи забон дар соҳа ва ҳолатҳои ҳаётан муҳим барои синну соли муайяншуда мебошад.

Салоҳиятҳои забонӣ маҷмӯи дониш, маҳорат ва нишондодест, ки дар ҳалли самараноки ин ё он масъала таъсир мерасонанд. Рушди салоҳияти забонӣ бар асоси салоҳиятҳои хонандагон нигаронида шуда, дар навбати худ барои самаранок истифода бурдани забон, ҳалли

вазифаҳои гуногуни коммуникативӣ ба онҳо имконият фароҳам меоварад [61, С. 84].

1.3. Муқоисаи муносибати босалоҳият бо дигар усулҳои таълим

Таълими босалоҳият дар оғози садаи XXI дар тамоми мактабҳои мамолики пешрафта ба роҳ монда шуд. Педагогҳо ва муҳаққиқони илми педагогика дар тамоми пажӯҳиш ва таълимоташон ба таълими босалоҳият бештар рӯй овардаанд. Таълими босалоҳият дар таълимгоҳҳои кишвари мо низ ба роҳ монд шудааст. Дар Тоҷикистон бори аввал кӯшиши ҷорӣ кардани унсурҳои муносибати тахассусӣ дар соҳаи маориф дар солҳои 2007-2008 гузаронида шуд.

Аввалин дастури таълимӣ бо номи «Усулҳои интерактиви таълим» бо забонҳои русӣ ва тоҷикӣ фасли «Таълими бар салоҳият асосёфта» дохил карда шуд. Гарчанде ки ин дастур рушди салоҳияти мушаххаси фанҳоро муҳокима накардааст, ин таҳияи методологӣ хусусиятҳо ва бартарҳои муносибати тахассусиро ифшо сохт. Ин ташаббусро метавон марҳилаи аввалини татбиқи равиши салоҳиятнок дар ҷумҳурӣ шуморид. Ин чунин маъно дорад, ки дар кишвари мо равиши бар салоҳият асосёфта усули донишбунёдиро иваз мекунад.

Ташаккули салоҳиятҳо тавассути ҳавасмандкунии фаъолият, тавассути гузоштани саволҳо ва вазифаҳои кушод ташкил карда мешавад, ки дар асоси онҳо ягонагии дарк, тафаккури назариявӣ ва амалӣ ба роҳ монда мешавад. Ҳавасмандӣ, эҷоди таъсири мусбат ба кӯдак, ба зухури рафтори дилхоҳи ӯ мусоидат мекунад.

Принсипҳои беҳтарсозии фаъолияти таълимӣ ва маърифатии хонандагон, интихоби усулҳои таълим хусусиятҳои ҷараёни таълиму тарбияро дар таълими фанҳои забон ва адабиёти тоҷик муайян мекунанд.

Ҳавасмандии хонандагони синфҳои болоӣ дар макотиби миёнаи умумӣ бештар аз баррасии хусусиятҳои инфиродии онҳо, аз мавҷудияти зеҳнӣ вобаста аст. Раванди ҳавасмандкунӣ ҳангоми омӯзиши фанҳои гуманитарӣ, ки барои ҳар як хонанда аломати инфиродӣ муаррифӣ карда мешавад, ба синну сол алоқаманд аст.

Дар чараёни таълим бояд фазои мусоиди равонӣ барои инкишофи хонандагон фароҳам оварда шавад, ки он тавассути алоқаи истехсолӣ муайян карда мешавад.

Дар баробари принципҳо ва усулҳои таълим, дар фаъолияти омӯзгорон як қатор ҳавасмандихоӣ педагогӣ мавҷуданд, ки фаъолияти хонандагонро беҳтар мекунанд.

Ба ақидаи мо, ин равиши бар салоҳият асосёфта мебошад, ки тарзу усулҳои эҷоди ҳолатҳои навоарӣ, аҳамият, наздик шудани мундариҷаи фанни таълимӣ ба рӯйдодҳои воқеӣ ва образҳоро дар бар мегирад. Вазифаи муаллими забон ва адабиёт аз он иборат аст, ки ҳиссиёт, ирода ва фикрҳои хонандагонро ба моҳияти амиқи воқеият равона созад ва дар онҳо эътиқод ба он ки олами атроф на танҳо дар зухуроти ғайриоддӣ зебост, балки доир ба чизҳои ҳамагӯза, ки мо ҳар рӯз аз сар мегузаронем, воқеист, ҳавасманд кардани хоҳиши доимии доништан, кашф кардани ҷонибҳои навро бедор намояд.

Шаффофияти омӯзгор ҳангоми муошират бо толибилмон, ки ба ташаккули ҳавасмандии таълимӣ таъсири мусбат мерасонад, барои хонандагон дар фаъолияти минбаъдаи таълимӣ такони тозае ба вучуд меорад, аз омӯзгор дуруст муайян кардани ниёзҳои хонандагонро талаб мекунад.

Баланд бардоштани сифат ва самарабахшии таълим, чун қоида аз равишҳои ғайриоддӣ омӯзгор дар ташкили раванди таълим вобаста аст.

Унсuri муҳими таркибии ҳамоҳангсозии хонандагон дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик бо истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ аҳамиятнок мебошад, ки ба рушди қобилияти

хонандагон чихати дарк кардани мавзӯи пешниҳодшуда ва ба даст овардани назари мустақилона ва арзёбӣ доир ба фанни адабиёт ва забони тоҷикӣ мусоидат меkunанд.

Хусусияти ташкили таълими фанҳои забон ва адабиёти тоҷик бо он тавсиф мешавад, ки барои ташкили он набояд бо доираи синф маҳдуд бошад. Хонандагон бо шарофати мақсад ва вазифаҳои ин фан дар шароити мактаб, имкон доранд, малака ва донишҳои ҳосилшударо дар амал, дар доираи чорабиниҳои фарҳангии муассисаи таълимӣ, хонишҳои бадеӣ, иштирок дар барномаҳои адабию бадеии садо ва симо истифода баранд. Истифодаи чунин имкониятҳо роҳи самараноки таълими беруназсинфӣ мебошад. Чунин шаклҳои ташкили дарс барои ташкили кори коллективии хонандагон, ташаккули мустақилияти онҳо, ҳамкорӣ, салоҳиятҳои ташкилӣ ва коммуникатсионӣ шароити мусоид фароҳам меоранд.

Ҳамин тавр, ташкили таълими фанҳои забон ва адабиёти тоҷик як унсури муҳим дар методологияи таълими фанҳои гуманитарӣ, доираи васеи ҷанбаҳои таълимӣ, маърифатӣ ва инкишофиро фаро мегирад.

Усулҳои таълими салоҳиятнок аз таълими анъанавӣ фарқ меkunанд. Дар таълими анъанавӣ хонанда дар як чорчӯба нигоҳ дошта мешавад. Аз рӯйи барнома ва мавзӯ дар доираи маҳдуди он таълим мегирад. Озодии фардӣ дар таълими анъанавӣ ҷой надорад. Дар нақшаи зерин фарқиати салоҳиятнокӣ ба таълим аз анъанавӣ тасвир гардидааст:

Ҷадвали 2. Фарқиати усули муносибати босалоҳият ба таълим аз усули анъанавӣ

Омӯзиши анъанавӣ (муносибати бо дониш асосёфта)	Воқеияти нав дар низомии маориф (усули салоҳиятнокӣ)
Он чизеро, ки мефаҳмонем, ҳамонро мепурсем. Натиҷаи додашуда такрори намунаи дақиқро дар назар дорад, муваффақият ҳангоми муқоиса бо меёр муайян карда мешавад.	Меёр муқаррар намешавад. Таълим ва санҷиш аз рӯйи масъалаҳои ғайристандартӣ гузаронида мешаванд. Омодагӣ ба амали маҳсулноки мустақилона дар давраи оянда.
Ҷадвали анъанавии 5-баллӣ. Барои	«Ҳамёни дастовардҳои хонанда»,

муаллим нақшаи «ичро шуд–ичро нашуд». Чунин низоми баҳодиҳӣ ҳалли масъалаҳои ғайримеъёриро ҳавасманд намекунад, зеро ба қадри тавон арзёбӣ кардани онҳо ғайриимкон аст.	низоми ҷамъшавии баҳогузори ҳамчун василаи муаррифии дастовардҳои хонанда дар берун аз мактаб
Талаботи педагогӣ. Барои хонандаи муваффақ якҷоя кардани фаъолият ва итоаткорӣ пешбинӣ шудааст.	Педагогикаи имкониятҳо. Дар асоси ҳавасмандкунии салоҳиятнокӣ ҳавасмандии мувофиқат ва самтгирӣ ба мақсадҳои ояндаи инкишофи шахсият асосёфта аст
Мавқеи устод – шахси ташаббускор ва масъулиятшинос, довар, мавқеъгирии бузург, дорандаи «донишҳои муқаддас» буда, пораҳои ин донишро ба беҳтаринҳо медиҳад.	Муаллим монополиякунии донишро талаб намекунад, вай мавқеи ташкилкунанда, мушовирро иҷро мекунад, ӯ танҳо ҷараёниро ташкил ва назорат мекунад, яъне ба танзим медарорад, роҳнамоӣ мекунад.
Дарс. Омӯзиши анъанавӣ хусусияти репродуктивӣ дорад. Дониш ва усулҳои амал ба хонандагон дар шакли тайёр супорида мешаванд.	Дарс ҳамчун яке аз шаклҳои имконпазири омӯзиш аст, аммо диққати асосӣ ба густариши шаклҳои номувофиқи кор – гурӯҳи лоиҳаҳо, кори мустақилона дар китобхона, синфи компютерӣ ва ғайра дода мешавад.

Дар матни рушди салоҳиятҳои асосӣ ҳамчун дастури асосии сифати муосири таҳсилот, фаҳмиш дар бораи дониш бояд аз мундариҷаи анъанавии репродуктивӣ дур шавад.

Фарқияти асосии саводнокӣ аз салоҳиятмандӣ дар он аст, ки шахси босавод танҳо медонад, ки дар вазъияти мушаххас чӣ гуна амал кунад, аммо шахси салоҳиятманд ин донишро ба таври воқеӣ ва муассир истифода мекунад.

Муносибати фаъолиятӣ - салоҳиятнокӣ инчунин самтгириро ба натиҷаҳои таълимӣ дар бар мегирад, ки дар он рушди шахсияти хонанда дар асоси омӯзиши амалҳои универсалии таълимӣ натиҷаи асосии таълимро ташкил медиҳад.

Барои татбиқи ин муқаррарот зарур аст:

- истифодаи шаклҳо ва усулҳои гуногуни фаъолияти таълимӣ, ки имкон медиҳанд таҷрибаи субъективии хонандагон ошкор карда шавад;

- фароҳам овардани фазои завқ барои ҳар як хонанда дар кори синфӣ, яъне бедор кардани малака;

- ҳавасманд кардани хонандагон барои изҳори баён, бо истифода аз усулҳои гуногуни иҷрои супоришҳо бидуни тарс аз хатоӣ, ки ҷавоби нодуруст мегиранд;

- баҳодихӣ ба фаъолияти хонанда на танҳо аз рӯйи натиҷаи ниҳой, балки ба раванди муваффақ шудани ӯ ;

- ҳавасманд кардани кӯшишҳои хонанда усули кори худро пайдо мекунад: таҳлили усулҳои кори дигар хонандагон дар рафти дарс, интиҳоб ва азхудкунии оқилона;

- ба вучуд овардани ҳолатҳои педагогии муошират дар дарс, ки ба ҳар як хонанда имконият медиҳад, ташаббуснокӣ, мустақилият нишон диҳад, муҳайё намудани шароит барои ифодаи табиӣ хонанда;

Гузариш аз парадигмаи дониш ба фаъолиятнокӣ барои расидан ба ҳадафи асосӣ - ифшо ва рушди ҳар як хонанда зарур аст. Ба ин рушди раванди ҳамгироии таълими асосӣ ва иловагӣ дар фаъолиятҳои дарсӣ ва берун аз синфӣ, усулҳои фаъоли муосири таълимӣ мусоидат мекунад: бозихҳои корӣ, фаъолияти лоиҳакашӣ ва таҳқиқотии хонандагон, қобилияти кор кардан бо мушкилот ва ғ.

Ҳадафи таълим. Интиқоли ба даст овардани миқдори назариявии аксар абстрактҳои дониш, маҳорат, малака, ки мундариҷаи таълимро ташкил медиҳанд. Самтгирӣ ба ҷузъи амалии мундариҷаи таълим, ки фаъолияти бомуваффақияти ҳаётиро таъмин мекунад (тамоюл). Муносибати нав ба таълим ташаккули усулҳои нави таълим ва усулҳои нави санҷиши самаранокии таълимро дар бар мегирад.

Барои ташаккул додани таълими салоҳиятнок дар байни омӯзгорони муассисаҳои таълимӣ тренингҳо гузаронида шуда истодаанд. Натиҷаи асосии тренинг на дониш ва малака, балки таҷрибаи фаъолияти мулоҳизакорона хоҳад буд. Таҷрибаи ҳаёти мунтазам ташаккул меёбад. На бағочҳои ҷамъшудаи воҳидҳои дидактикӣ, балки қобилияти

истифодаи он дар вазъиятҳои гуногун баҳо дода мешавад. Мактаб бояд барои ҳалли мушкилоти ҳаёт омода кунад ва ба мустақилияти худ така кунад. Аз ин рӯ, усулҳо ва шаклҳои таълим набояд ба мундариҷаи таълим тобеъ бошанд, балки ҳамчун воситаи мустақили ноил шудан ба мақсадҳои муайяни педагогӣ истифода шаванд.

Ҳангоми тартиб додани нақшаи дарсҳо, бояд андеша кард, кадом усулҳоро истифода бурдан лозим аст, то ки вазифаҳо на танҳо хусусияти таълимӣ, балки ҳаёти низ дошта бошанд ва хонандагон бидонанд, ки чаро мо ин корро карда истодаем.

Бояд кӯшиш кард, ки аз чунин шаклҳо ва усулҳои номувофиқи корҳои таълимӣ ба монанди монологи муаллим, мусоҳибаи рӯ ба рӯ - фардӣ, суҳбати иттилоотӣ, кори мустақилонаи шахсии хонандагон бо китоби дарсӣ оид ба ин вазифаҳо ва ғайра даст кашид.

Алгоритми таҳияи машғулияти таълимӣ дар низоми таҳсилоти салоҳиятнок метавонад се марҳилаи асосиро фаро гирад:

Марҳилаи 1 - муайян кардани ҳадафҳо. Ҷойи гузаронидани машғулияти дарси муайян, мақсадҳо ва вазифаҳои асосӣ муқаррар карда шудаанд.

Марҳилаи 2 - лоиҳакашӣ ва тафсири салоҳияти он. Дар он ба амал меояд:

1. Тақсими мундариҷаи машғулияти таълимӣ ба ҷузъҳои салоҳият:

- назария – фаҳмиш, равандҳо, формулаҳо, шахсиятҳо, далелҳо ва ғайра;
- амалия – қобилият ва малакаҳое, ки ҳангоми омӯзиши мавзӯи мазкур таҳия карда мешаванд, истифодаи амаливу оперативии дониш дар ҳолатҳои мушаххас;
- тарбия - арзишҳои маънавӣ, категорияҳо, арзёбӣ, ки ташаккули онҳо дар асоси маводи ин мавзӯ имконпазир аст;

2. Ба роҳ мондани робитаҳо дар дохили мундариҷа (зинаҳои ташаккули салоҳият, муайян кардани мантиқи мундариҷаи нави таълим);

3. Пешгӯӣ ва муаррифии навъи марҳилаҳое, ки дар онҳо салоҳиятҳо ва натиҷаҳои пайдоиши онҳо ташаккул меёбанд.

Марҳилаи 3 - интиҳоби шакли ташкили фаъолияти таълимӣ - маърифатӣ. Равиши бар салоҳият асосёфта ба ташкили фаъолияти таълимӣ - маърифатӣ тавассути моделсозии вазъиятҳои гуногун дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти шахс равона карда шудааст. Бо ин равиш, ба дарси эҷодӣ афзалият дода мешавад, ки вазифаи асосиаш, баръакс дарси анъанавӣ - ташкили фаъолияти истехсолӣ мебошад. Хусусиятҳои асосии дарси эҷодӣ:

- усули таҳқиқотӣ ва навъҳои фаъолият;
- набудани нақшаи қатъӣ, роҳ додан ба фарзияи вазъият дар сохтори дарс;
- гуногунрангии муносибатҳо ва нуқтаҳои назар;
- худмуаррифӣ ва ҳифзи маҳсулоти эҷодӣ, на назорати берунӣ;
- имконпазирии пешниҳоди интиҳоби ҷодаҳо, траекторияи азхудкунии дониши нав.

Марҳилаи 4 - интиҳоби усулҳо ва шаклҳои таълим (дониш бо кадом амалҳои таълимӣ - амалӣ ба ҳолати фаъолият табдил дода мешавад).

Дар марҳилаи ниҳой, яъне 5 -ум, муаллим воситаҳои ташхисро (ибтидоӣ, фосилавӣ, ниҳой) барои санҷиши сатҳи азхудкунии салоҳият, инчунин тартиботи таҳлил ва ислоҳ интиҳоб мекунад.

Манфиати корбурди муносибати босалоҳият ба таълим:

- Мувофиқати мақсадҳои таълимие, ки омӯзгорон ба ҳадафҳои шахсии хонандагон гузоштаанд, зеро мустақилияти мактаббачагон ҳар сол меафзояд.

- Омода кардани хонандагон дар оянда барои омӯзиши огоҳона ва масъулиятнок.

- Омода кардани хонандагон барои муваффақ шудан дар ҳаёт, ҳавасмандии омӯзиширо афзун мекунад.

- На дар назария, балки дар амал, ягонагии чараёни таълиму тарбия таъмин карда мешавад, агар хонандагон аҳамияти тарбияи худ ва фарҳанги шахсии худро барои ҳаёти худ фаҳманд.

Муаллим бояд қобилиятҳои зеринро дошта бошад:

- Худмустақил, ғаъол ва масъулиятшинос бошад.
- Дарки он, ки хонандагон дар ҳаёт ба чӣ гуна малакаҳо эҳтиёҷ доранд.

- Алоқаманд намудани маводи таҳқиқшуда бо ҳаёти ҳамаи рӯза ва ба манфиатҳои хонандагон вобаста, ки ба синну солашон мувофиқ аст.

- Мустақкам намудани дониш ва маҳоратҳо дар амалияи таълимӣ ва беруназсинфӣ.

- Ба нақша гирифтани дарс бо истифода аз ҳама шаклҳо ва усулҳои гуногунранги кори таълимӣ, пеш аз ҳама, тамоми намудҳои кори мустақилона (гурӯҳӣ ва инфиродӣ), усулҳои муколама ва тарроҳӣ-таҳқиқотӣ.

- Истифодаи комили усули «Ташкили вазъи муваффақ» .

- Арзёбии пешрафти синф ҳам дар маҷмӯъ ва ҳам барои хонандагони алоҳида на танҳо дар фан, инчунин дар инкишофи сифатҳои ҳаётан муҳим.

- Арзёбии дастовардҳои хонандагон на танҳо бо қайди ҳол, балки бо шарҳи пурмазмун.

- Дидани ҳолигиҳо на танҳо дар дониш, балки дар омодагӣ ба ҳаёт низ.

- **Муаллим бояд дарк кунад ва фаҳмонад:**

- Дар ҳақон устуворӣ ҳукмфармо нахоҳад монд, бояд ҳамеша ба ҳама лаҳзаҳои ғайриҷашмдошт омода буд;

- Таҳияи рафтори имрӯза ва фардо дар асоси маълумоти дирӯза ва таҷрибаи гузашта ғайриимкон аст;
- Вазифаи асосӣ - таъмин намудани ҳадди аксари муваффақият ва ҳадди камтарини нокомӣ дар ҳаёти ояндаи хонандагони худ ба ҳисоб меравад, аз ин рӯ волидайн дӯстони бовафотарини онҳо мебошанд;
- Муносибати ба салоҳият асосёфта дар таълим ҳавасмандии хонандагонро тақвият мебахшад.

Чунин усули таълим ба ташаккули инкишофи ҷаҳонбинӣ, тафаккур ва ҳудогоҳии хонадагон мусоидат мекунад.

1.4. Муносибати босалоҳият ва нақши он дар ташаккули нутқи шифоҳӣ ва хаттии хонандагон

Дар таҷрибаи ҷаҳонии таҳсилот, мафҳуми салоҳият, ҳамчун ҳадафи таълим дар солҳои охир ба сифати яке аз концепсияҳои марказӣ баромад мекунад ва дохил намудани ташаккули салоҳиятҳои асосӣ ва тағйироти марбут ба усулҳои таълим ба ҳадафҳои таълимии мактаб – ҳамчун самти асосии навсозии мактаб ба ҳисоб меравад.

Вазифаи мактаби мо, ки дар барномаи рушди мактаб нишон дода шудааст, фароҳам овардани шароити муносибе, ки ба ҳар як хонанда маълумоти арзон ва босифат фароҳам меорад, ташаккули тамоюли арзишнокӣ, ташаккули салоҳиятҳои пешрафта ва иҷтимоии муваффақ:

- тавассути донишҳои бунёдӣ;
- тавассути навъҳои барномаҳои таълимӣ;
- тавассути бахши таҳсилоти иловагӣ;
- тавассути шаклҳои фаъолиятӣ - инъикоскунандаи ташкили таълим ва тарбия;
- тавассути дастгирии психологӣ ва педагогӣ;

Барномаи рушд – воситаи тағйири тамоюли самт аз парадигмаи салоҳияти таълими технократии «дониш ва малака» ҳамчун ягонагии

арзишҳо, роҳҳо, воситаҳо ва самтҳои таълим, ки барои таъмини чунин ҳолатҳо равона шудааст;

- рушди шахсии фард дар раванди таҳсилоти бефосилаи он;
- худомӯзӣ;
- худмуайянкунӣ;
- худтатбиқкунӣ дар соҳаҳои гуногуни иттилоотӣ ва иҷтимоӣ-коммуникатсионӣ.

Бунёди нуқтаи назари фаъолияти наздик шудан ба таълими босалоҳият чунин имкониятро пайдо намуд: азхудкунии мундариҷаи таълим ва инкишофи хонандагон дар ҷараёни фаъолияти шахсӣ мегузарад. Иҷрошавандагии фаъолияти мувофиқро дар дарс ташкил намудан зарур аст, барои он ки таълимгиранда субъекти махсуси фаъолият бошад:

- Худашон масъаларо гузошта ҳал намоянд ;
- Гузоштани мақсади омӯзиш ;
- Мухтасар ифода кардани масъала;
- Ҳал кардани он;
- Татбиқ кардани дониш дар амал;
- Тавонистан, табдил додан ва гирифтани дониши нав.

Метавон гуфт, ки дониши хонандагон натиҷаи ҷустуҷӯи шахсӣ буда, вазифаи омӯзгор-ташкили методи таълими босаводона дар ин самт аст.

Дар Концепсияи муҷахҳазгардонии таълими Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд карда шудааст, ки муассисаи таҳсилоти ҳамагонӣ бояд низоми мукаммали дониш, қобилият ва малакаҳои ҳамаҷониба ва инчунин таҷрибаи фаъолияти мустақил ва масъулияти шахсии хонандагонро ташкил диҳад, яъне салоҳиятҳои асосӣ, ки сифати таълими муосирро муайян мекунанд.

Асоси методологии муносибати салоҳиятнокӣ дар қорҳои илмӣ, дастурҳои таълимии олимони ватанию хориҷӣ М. Лутфуллоев., Ғ.

Бобизода, Ш. Исрофилниё, С. Аминов, М. Бобомуродова, Д. Имомназаров, А. Байзоев, Т. П. Авдулова, Г. Р. Хузеева, С. Г. Воровшиков, Шатский, Элконин, Давыдов, Якиманская ва Сериков инъикос гардидааст. Ин муҳаққиқон дар асарҳои худ мундариҷаи таълимиро муайян намуда, маҳз таҷрибаи ҷаҳолияти эҷодӣ ва таҷрибаи муносибатҳои эҳсосотӣ ва арзишмандро нишон додаанд.

Дар асоси таҳлили сарчашмаҳои гуногуни илмӣ - педагогӣ, мо салоҳиятҳои асосиро муайян месозем, ки муваффақияти зерини шахсиятро муайян мекунанд:

- салоҳият дар соҳаи ҷаҳолияти ҷомеаи шахрвандӣ;
- салоҳият дар соҳаи ҷаҳолияти иҷтимоӣ - касбӣ;
- салоҳият дар соҳаи ҷаҳолияти иҷтимоӣ-фарҳангӣ;
- салоҳияти методӣ;
- салоҳияти байнифарҳангӣ.

Ҷояҳои таълими ба салоҳият нигаронидашуда – яке аз посухҳои низом ба фармоиши фароғири иҷтимоӣ фарҳангӣ мебошад, ки талаботро барои ноил шудан ба сифати баланди зиндагӣ дар бар мегирад. Ин аҳамияти иҷтимоӣ педагогии навъи мазкури ҷаҳолияти таълимӣ мебошад. Дар маънои шахсият – педагогӣ мактаб салоҳияти хатмкунандаро таъмин намуда, манбаи дохилии рушди шахсии ўро ташаккул медиҳад.

Салоҳиятҳо дар раванди таълим на танҳо дар мактаб, балки дар зери таъсири оила, дӯстон, кор, сиёсат, дин, фарҳанг ва ғайра ташаккул меёбанд. Аз ин рӯ, татбиқи усули салоҳиятнокӣ аз тамоми вазъи таълимӣ - фарҳангӣ, ки дар он хонанда зиндагӣ ва рушд мекунад, вобаста аст.

Равиши бар салоҳият асосёфта набояд ба як усули анъанавӣ, ки ба дониш, қобилият ва малака асос ёфтааст, муҳолифат кунад. Мафҳуми салоҳиятнокӣ аз мафҳуми дониш ё малака ё маҳорат васеътар аст, зеро он аз як тараф онҳоро фаро мегирад, аммо ҳамзамон ба онҳо нозил намешавад, яъне он маҷмӯи одии дониш, маҳорат ва малакаҳо нест.

Мафҳуми салоҳият на танҳо чузъи маърифатӣ (чӣ?) ва амалиётӣ-технологӣ (чӣ гуна бояд иҷро кард?), таркибӣ, балки инчунин аз хавасмандгардонӣ (чаро?), ахлоқӣ (чӣ гуна онҳоро ворид мекунад?), иҷтимоӣ (бо кӣ?) иборат аст. Вай инчунин натиҷаҳои омӯзиш (қобилияти ҳалли масъалаҳои муайян), низоми тамоюли арзишҳо, одатҳо ва ғайраро дар бар мегирад.

Салоҳияти таълимӣ ба ақидаи А.В. Хуторский «мачмӯи тамоюли семантикӣ, дониш, қобилият, малака ва таҷрибаи фаъолияти хонанда дар робита бо доираи муайяни объектҳои воқеӣ, ки барои амалисозии фаъолияти истехсолии шахсӣ ва иҷтимоӣ муҳим аст» [171,С.67-69] мебошанд.

Салоҳиятҳои асосӣ татбиқ мешаванд:

- дар мундариҷаи мета-фанӣ, ки барои ҳамаи фанҳо умумӣ аст;
- фанҳои умумӣ аз рӯи мундариҷа татбиқ карда мешаванд, ки барои мачмӯи фанҳо дар соҳаи маориф ҳамгиро мебошанд;
- мавзӯҳо дар доираи фанҳои алоҳида ташаккул меёбанд.

Дар зери мафҳуми ташаккули салоҳиятҳои асосӣ ва муҳим бояд ташаккули низоми мукаммали ҳамгирошудаи дониш, маҳорат, малака, инчунин таҷрибаи фаъолияти мустақил ва масъулияти шахсии хонандагон фаҳмида шавад.

Салоҳиятҳои асосӣ ин усулҳои маъмултарини (универсалии) амалиёт (қобилиятҳо ва малакаҳо) мебошанд, ки ба шахс имкон медиҳанд вазъиятеро дар ҳаёти шахсӣ ва касбӣ дар ҷомеа мушаххас фаҳмад:

- дар раванди таълимӣ дар натиҷаи таҷриба ва татбиқи бомуваффақияти онҳо ба даст оварда мешаванд;
- дар фаъолият пайдо мешаванд;
- дар ҳолатҳои нав истифода мешаванд.

Дар педагогикаи ватанӣ мафҳуми «малака ва қобилияти умумитаълимӣ» таҳия шудааст. Бо ташаккул додани салоҳияти асосӣ–фармоиши ҷамъиятиро барои инсоне, ки зиндагӣ карда метавонад, иҷро мекунад.

Равиши бар салоҳият асосёфта инкор намекунад, аммо нақши донишро тағйир медиҳад. Дониш пурра ба малака тобеъ аст. Мундариҷаи таълим танҳо донишхоро фаро мегирад, ки барои ташаккули малакаҳо заруранд. Ҳамаи донишҳои дигар ҳамчун маълумотнома баррасӣ мешаванд, онҳо дар маълумотномаҳо, энциклопедияҳо ва Интернет нигоҳ дошта мешаванд. Ҳамзамон, хонанда бояд дар ҳолати зарурӣ барои ҳалли мушкилоти алоҳида аз ҳамаи ин манбаъҳои иттилоот зуд ва бехато истифода барад. ДММ (Дониш, маҳорат, малака) -ҳо ва равишҳо дар асоси салоҳият ба ҳамдигар наздиканд, аммо якум бо доираи маҳорат ва малакаҳои мушаххаси фанӣ маҳдуд аст, дуҷум бошад ба истифодаи дониш ва малакаҳо дар ҳолатҳои беруназсинфӣ ва зиндагӣ тамаркуз мекунад.

Муаллимон аксар вақт савол медиҳанд: Оё малакаҳои умумифанӣ (МУ) ва салоҳиятҳои асосӣ - як чизанд ё не? Онҳо хусусиятҳои монандӣ ва фарқкунанда доранд, монандӣ ва фарқиятҳоро баррасӣ мекунем.

Монандӣ:

1. Талабот ҳангоми омӯзиши ҳамаи фанҳои таълимӣ, инчунин дар қорҳои беруназсинфӣ хонандагон ;
2. Онҳоро ба воситаи як фан ташкил кардан мумкин нест, зеро амалҳои мувофиқашудаи ҳама муаллимон ва инчунин роҳбари синф талаб карда мешаванд;
3. Вазифаҳои педагогӣ барои ташаккули МУ (малакаҳои умумифанӣ), чун салоҳиятҳои асосӣ на он қадар омӯзанда, балки раванқдиҳандаҳои вазифаҳо низ ба ҳисоб мераванд, ки онҳо нисбат ба (пур қардани) хонанда бо донишҳои нав ва малака, тағйир додани

стратегияи тафаккур, нутқ ва фаъолияти таълимии ўро дар маҷмӯъ тақозо мекунад.

Фарқият:

Малакаҳои умумифанӣ фаъолиятҳои таълимӣ ва салоҳиятҳои асосӣ– ҳамаи намудҳои фаъолият, аз ҷумла намудҳои касбии ояндаро дар бар мегиранд.

Равиши бар салоҳият асосёфта ба мундариҷаи фаъолияти таълим ишора мекунад, ки тарзи матраҳнамоии саволи «Бо кадом усулҳо фаъолият таълим дода мешавад?» - ро тақозо мекунад. Барномаҳои нав, меъёрҳои насли дуюм қисми ғайривариантӣ (ҳатмӣ) -и қисми бахши (курси) таълимӣ ва интихоби ҷузъи тағйирёбандаи мундариҷаи таълимии муаллифиро муайян мекунад. Дар барномаҳо дастовардҳои таълимӣ муайян карда шудаанд:

- натиҷаҳои шахсиятӣ;
- натиҷаҳои ҳадафҳои фанӣ;
- умумимавзӯӣ;
- натиҷаҳои фаннии шахсӣ.

Дар раванди таълим салоҳиятҳои асосӣ метавонанд аз тарафи хонанда ба даст оварда шаванд, агар шароитҳои зерин фароҳам оварда шавад:

- Хусусияти фаъолияти таълим, яъне ҷалби хонандагон ба амалисозии ҳама гуна фаъолият - таҳқиқот, лоиҳакашӣ, роҳнамоӣ.
- Тамаркузи раванди таълим ба рушди мустақилият ва масъулияти хонанда барои натиҷаҳои фаъолияти худ;
- Фароҳам овардани шароит барои ба даст овардани таҷриба дар таъин ва ноил шудан ба ҳадафҳо;
- Дақиқият ва возеҳияти чараёни таълим ба ҳама тарафҳо дар бораи раванди қоидаҳои аттестатсия.
- Ташкили кори самараноки гурӯҳӣ.

Ҳангоми сохтани КСХ(корҳои санҷишӣ, ҳаттӣ)-ҳо барои имтиҳони ягона, ҳамчун яке аз равишҳои салоҳият истифода мешавад. КСХ-ҳо дар ҳама ҷанҳо аз 3 қисм иборатанд, ки вазифаҳо ва навиҳои мураккабии гуногун доранд. Вазифаҳои қисми аввал ноил шудан ба сатҳи таҳсилоти умумиро тафтиш мекунанд. Вазифаҳои 2 - санҷидани малакаҳои мураккаб - истифода бурдани малака ва донишҳои гирифтаашонро дар шароити тағйирёбанда месанҷад. Қисми 3 - супоришҳо барои санҷидани қобилияти истифодаи дониш аз бахшҳои гуногуни ҷанҳои таълимӣ дар вазъияти нав истифода мешаванд, ки аз стандарт фарқ мекунанд, яъне санҷиши сатҳи санъати салоҳияти хонанда.

- Омӯзгор рафтори оқилонаи ҳудро ба намоиш мегузорад.

Салоҳиятҳои асосӣ рушди назарраси зеҳнро талаб мекунанд: тафаккури абстрактӣ, худрефлексӣ, муайян кардани мавқеи худ, худбаҳодиҳӣ, тафаккури интиқодӣ, онҳо равандҳои гуногуни ақлӣ ва малакаҳои зеҳнро (таҳлилӣ, танқидӣ, коммуникативӣ ва ғайра) дар бар мегиранд.

Ҳадафҳои ташаккули салоҳиятҳои мазкур дар хонандагон:

- қобилияти хонанда ба даст овардани маълумоти зарурӣ бо истифода аз манбаҳои дастрас (маълумотномаҳо, китобҳои дарсӣ, луғатҳо, ВАО, интернет) ва интиқол додани он.
- ташкили қобили дарки ҷаъолияти худ.
- донишдони усулҳои ҳамкорӣ бо одамони атроф ва рӯйдодҳо, ташаккули малакаҳои кори гурӯҳӣ, доштани нақшҳои гуногуни иҷтимоӣ дар гурӯҳ.
- инкишофи малакаҳои ҷаъолияти илмию таҳқиқотӣ, тарбияи ҳавасмандкунӣ ба мавзӯ.
- ошкор кардани зебоии илм, ташаккули ҳавасмандӣ ба он.

Вазифаи асосии омӯзгор огоҳ кардани хонанда нест, балки ба ӯ ёд додани ҳалли масъалаҳост, ки дар ҳолатҳои зерин ба вучуд меоянд:

- дар шинохтан ва тавзеҳ додани зухуроти воқеӣ;

- ҳангоми азхудкунии техника ва технологияи муосир;
- дар муносибатҳои байниҳамдигарии одамон, дар меъёрҳои ахлоқӣ, ҳангоми арзёбии амалҳои худ;
- дар зиндагии амалӣ ҳангоми иҷрои нақшҳои иҷтимоии шахрванд;
- ҳангоми интихоби касб ва арзёбии омодагии худ барои таҳсил дар муассисаи таълимии касбӣ, вақте ки самтгирӣ ба бозори меҳнат зарур меояд;
- . -дар ҳолати зарурӣ, мушкилоти худро ҳал намудан: худмуайянкунии ҳаёт, интихоби услуб ва тарзи ҳаёт, роҳҳои ҳалли низоъҳо.

Ба усулҳои нисбатан маъмулии ташаккул ва рушди салоҳиятҳои асосӣ, ки дар дарсҳо дар ҳама гуна фанҳо ва дар корҳои беруназсинфӣ истифода мешаванд, дохил мешаванд:

- ишора ба таҷрибаҳои гузашта ё нав ташаккулёфтаи хонандагон;
- муҳокимаи кушоди донишҳои нав, ки дар ҷараёни он бевосита мавқеи субъективии хонандагон ва бавоситаи таҷрибаи қаблии онҳо ҷалб карда мешавад;
- ҳалли вазифаҳои мушкил ва муҳокимаи вазъиятҳои мушкил, ки бо таҷрибаи хонандагони синну соли муайян мутаносиб мебошанд;
- баҳсҳои хонандагон, бархӯрди мавқеи субъективии онҳо;
- фаъолиятҳои бозӣ: бозиҳои нақшофарӣ ва корӣ, тренинги бозии психологӣ ё семинар;
- фаъолияти лоиҳавӣ, эҷодӣ, нақшофарӣ, лоиҳаҳои хурди таҷрибавӣ – мутобикшавӣ ва лоиҳаҳои корҳои амалӣ, ки дорои мазмунӣ ҳаёти мебошанд.

Машғулиятҳои беруназсинфӣ бояд ҳамчун фаъолияти гурӯҳӣ ташкил карда шаванд, ки дар раванди он таҷрибаи шахсӣ ташаккул меёбад ва дарк карда мешавад.

Масъалаҳои салоҳиятнокии хонандагон байнифанӣ ба ҳисоб меравад, дар шароити ҳаёти воқеӣ он барои таҳсили минбаъда, иштироки самаранок дар ҷомеа ва ташкили фаъолияти шахсии онҳо асос мегузорад.

Пайвандҳои асосии таъминкунандаи рушди шахсияти хонанда:

маълумоти асосӣ – захираи кофӣ донишро барои идомаи таълим ташаккул медиҳад;

таҳсилоти тағйирёбанда - ба фардиқунонӣ, тафриқагузори таҳсил, муайянсозии касбӣ мусоидат мекунад;

таҳсили иловагӣ - рушди мустақилонаи эҷодии шахсият ва фарҳанги муоширатро инкишоф медиҳад;

Оинномаи мактабӣ - фазои ором ва муносибатҳои арзандаро ба вуҷуд меорад.

Дар натиҷа хонанда аз худ мекунад:

- салоҳиятнокии фанӣ;
- салоҳиятнокии пажӯҳишӣ;
- салоҳиятнокии иттилоотӣ;
- салоҳиятнокии иҷтимоӣ;
- салоҳиятнокии коммуникативӣ;
- салоҳиятнокии худбинокунӣ.

Идоракунии татбиқи равиши салоҳиятнок дар сатҳҳои гуногуни КҶТ (кормандони ёрирасони таълимӣ) амалӣ карда мешавад:

1. Дар сатҳи натиҷаи таълим:

Ҳангоми банақшагирии натиҷаҳои фаъолиятҳои мактабӣ, на танҳо дархости давлат, ки дар меъёр ифода ёфтааст, балки дархости гурӯҳҳои ҷамъиятӣ ва субъектҳои ҷараёни таълим низ ба назар гирифта мешаванд, яъне тамоюли раванди таълим ба ташаккули салоҳиятҳои асосӣ.

Ташаккул ва рушди салоҳият як ҷузъи таркибии фаъолиятҳои таълимӣ мебошад, ки барои омӯзгори ҳар як фан қомилан қонуний аст. Бахусус, тақсими равиши салоҳиятнокӣ дар татбиқи омӯзиши профилӣ

муҳим аст, зеро ҳадафи асосии таълими касбӣ бояд оморасозии шахсе бошад, ки дорои заминаи таълими босифат, дорои усулҳои азхудкунии дониш, қобилияти иваз кардани касб дар тамоми ҳаётро дошта бошад.

2. Дар сатҳи раванди таълим:

Дар раванди таълим якҷоякунӣ бо интиқол - аз худкунии ҳаҷми муайяни дониш ба ташкил ва пайгирии аз фаъолияти мустақилонаи маърифатӣ ва иҷтимоӣ нигаронидашудаи хонанда ба амал меояд. Мо технологияҳои педагогиро ҷорӣ менамоем, ки ба натиҷаҳои нави таълимӣ дар раванди таълимии мактаб мувофиқанд. Таҷрибаи ҷаҳонии педагогӣ нишон медиҳад, ки яке аз технологияҳои таълимие, ки муносибати тахассусиро дар таълим дастгирӣ мекунад, усули лоиҳаҳо мебошад. Дар доираи фаъолияти лоиҳавӣ фазои педагогӣ бунёд мешавад, ки дар он ҳам ташаккул ва ҳам зухуроти салоҳияти асосии хонандагон сурат мегиранд, илова бар ин, метавон ба сатҳи ташаккули онҳо баҳо дод.

3. Дар сатҳи манбаъҳо: ҷустуҷӯи шаклҳои нави ташкили таълим:

- Шакли лоиҳавии таълим;
- Бозиҳои нақшиҷрокунии;
- Дарсҳо – тадқиқотҳо;
- Дарс бо пайгирии ТИК (технологияи иттилоотии коммуникатсионӣ);
- Шакли гурӯҳии фаъолият;
- Экстернат оид ба фанҳои алоҳида;

Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар раванди таълим омӯзишро нисбатан пурмахсултар, шавқовартар мегардонад, ба рушди мустақилият ва қобилияти эҷодии хонанда мусоидат менамояд, сатҳи инфиродии таълимро баланд мебардорад.

Имкониятҳои нисбатан пуршиддати ТИК (технологияи иттилоотии коммуникатсионӣ) дар соҳаҳои зерин истифода мешаванд:

- омодасозии хонандагон ба имтиҳони ягонаи давлатӣ (ММТ-маркази миллии тестӣ) (санҷиши озмоишии компютерӣ) – маҳсулоти барномавии «Ба имтиҳони ягонаи давлатӣ омода мешавем», «Мониторинги мактаб»;

- истифодаи хонандагон ва барномаҳои озмоишӣ;

- тарроҳӣ ва гузарондани дарсҳо бо истифода аз тахтаҳои SMART - тахтаҳо;

- омода кардани муаррифиномаҳо дар дарсҳо аз рӯйи мавзӯҳои мушаххас;

- дар синфҳои поёни истифода бурдани бозӣҳо, ки кӯдаконро рушд медиҳанд ва барои мустаҳкам ва васеъ кардани донишҳои дарси информатика дар дарсҳои «бекомпютерӣ» имкон фароҳам меорад; истифодаи барномаҳои Logo-Worlds дар фаъолияти лоиҳа;

- бо истифода аз имкониятҳои Интернети ҷаҳонӣ барои омодагӣ ба дарсҳо, рушди малакаҳои забонӣ;

- Омодасозии маълумоти таҳлилӣ ва оморӣ:

- натиҷаҳои таҳқиқоти мониторингӣ (аз ҷумла бо барномаи StudGrad);

- дафтарҳои электронӣ.

Мактаб на танҳо барои омӯзиши дархост, балки барои истифодаи захираҳои он низ «дарҳои кушода барои ҷомеа» мегардад (вебсайти мактаб, рӯзҳои дарҳои кушод барои волидон, даъват ба дарсҳои кушод, Шӯрои омӯзгорон– конфронсҳо, ки ҳамасола дар моҳи апрел баргузор мешаванд, конфронсҳои илмӣ - амалии хонандагон бо унвони «Одам дар ҷаҳони тағирёбанда»).

4. Дар сатҳи базаи таълимӣ-фанӣ

Заминаи таълимию модии мактаб барои амалисозии равандҳои инноватсионии педагогӣ кифоя аст, аммо он рушд ва таҳкими пай дар пайро тақозо мекунад.

5. Дар сатҳи кадрҳои педагогӣ. Салоҳиятнокии педагог - шарт зарурӣ барои ташаккул ва рушди салоҳиятҳои хонандагон ба ҳисоб меравад. Яке аз шаклҳои муҳими корҳои методӣ кор дар мавзӯи ягонаи методологӣ мебошад.

Омӯзгорон бояд технологияҳои педагогӣ дошта бошанд, ки ташаккули малакаҳои асосии хонандагон ва нақшҳои педагогии ғайрианъанавиро барои мактаби муосир таъмин кунанд: мушовир, илова бар ин, истифодаи захираҳои иттилоотӣ дар раванди таълим сатҳи баланди малакаи иттилоотии омӯзгорро талаб мекунад.

Чадвали 3. Вазифаҳои омӯзгор дар шароити гузариш ба муносибати босалоҳият ба таълим

Мактаб бояд ба хонанда на танҳо физика, биология, забони тоҷикӣ, адабиёти тоҷик ва забонҳои хориҷиро таълим диҳад, балки ҳамзамон қобилияти ўро барои худбаҳогузори кофӣ, тафаккури интиқодӣ, қобилияти ҳамроҳ кардани манфиатҳои худ бо манфиатҳои дигарон инкишоф диҳад. Дар робита ба ин, натиҷаи асосии фаъолияти мактаб набояд худ ба худ низомии дониш, қобилият ва малака бошад, балки маҷмӯи салоҳиятҳои асосӣ дар соҳаҳои зеҳнӣ, шахрвандӣ – ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, иттилоотӣ ва дигарҳоро фаро гирад.

Бинобар ин ҳадафи мактаб ба ҳисоб меравад:

- Азхудкунии салоҳиятҳои коммуникативӣ аз тарафи хонандагон, дар заминаи рушди ҳамаҷонибаи шахсияти баландихтисоси маънавӣ ва зеҳнӣ ба вуҷуд меояд, ки барои ҳудрушддихӣ ва мутобиқшавӣ дар ҷомеаи муосир шахсият омода аст.

- Таъсиси гурӯҳи эҷодии омӯзгорон, ки аз усули анъанавии таълимӣ ба усули салоҳиятсозӣ нигаронида шудаанд.

- Тарҳрезии усулҳо, шароит барои ташаккули салоҳияти коммуникативӣ дар байни хонандагон ҳангоми ҳифзи дуруст ва устуворкунии саломатӣ.

- Тавассути ташкили шарикии иҷтимоӣ дар фаъолиятҳои лоиҳавӣ, ҷалби падару модарон дар ҷомеаи ягонаи мактабӣ барои тарҳрезии муштаракӣ траекторияи касбӣ ва ҳаётии хонадагон.

- Такмили низоми дастгирии психологӣ - педагогӣ, ки аз ҷумла, таҳлили касбӣ, ҳамроҳикунӣ ва дастгирӣ дар тамоми раванди таълимро дар бар мегирад.

- Рушди сатҳи қаноатмандии ҳама: хонандагон, педагогҳо, маъмурият, ҳайати хизматрасон, шарикони мактаб, волидайнӣ хонандагон, ҳамаи тарафҳои фаъолияти ҳаётии мактаб.

Ҳадафҳои анъанавии таълими мактабӣ бо маҷмӯи донишу маҳорат ва малакаҳо муайян карда шудаанд, ки хатмкунанда бояд аз худ кунад. Дар шароити муосир чунин равиш кофӣ нест, балки хатмкунандагоне заруранд, ки ба фаъолиятҳои минбаъдаи ҳаёт шомиланд, барои амалан ҳал кардани мушкилоти ҳаёт ва мушкилоти касбии худ қодиранд. Имрӯз вазифаи асосии мактаб ва омӯзгор тайёр кардани хатмкунандаи чунин сатҳе мебошад, ки ҳангоми ба вазъияти мушкил дучор омадан, тавонад якҷанд роҳи ҳалли онро пайдо кунад, усули оқилонаро интихоб ва қарори ҳудро асоснок намояд.

Ин аз бисёр ҷиҳат на аз ДММ (дониш, маҳорат ва малака) - ҳои бадастовардашуда, балки аз баъзе сифатҳои иловагӣ барои ишора

вобаста, ки мафҳуми «салоҳият» низ чун дарки нисбатан мувофиқи ҳадафҳои муосири таълим истифода мешавад.

Вазифаи асосии низоми муосири маориф - фароҳам овардани шароит барои таҳсилоти босифат мебошад. Ҷорӣ намудани муносибати салоҳиятнокӣ – шартӣ муҳим барои баланд бардоштани сифати таълим ба ҳисоб меравад. Тибқи андешаи педагогҳои муосир, ҳуди ба даст овардани салоҳиятҳои ҳаётан муҳим ба инсон имкон медиҳад, ки дар ҷомеаи муосир мутобиқ шавад, қобилияти шахсиятро барои зуд мутаассир шудан ба талаботи замон ташаккул диҳад.

Равиши салоҳиятнокӣ дар таълим бо равишҳои шахсият ва амалкунандаи таҳсилот нигаронидашуда алоқаманд аст, зеро он ба шахсияти хонанда робита дорад ва онро танҳо дар ҷараёни аз тарафи хонандаи мушаххас иҷро шудани маҷмӯи муайяни амалҳо анҷом додан мумкин аст.

Аз ин рӯ, дар раванди муосири педагогӣ нақши муаллимони касбӣ дар фаъолияти таълимии хонандагон аз ҷониби онҳо ташкилёфта, хеле меафзояд.

Салоҳиятҳо дар ҷараёни таълим «гузошта мешаванд», тавассути:

- технологияҳо;
- мундариҷаи таълим;
- тақвими ҳаёти дониш ва малака;
- намуди амалҳои мутақобилаи байни муаллимону хонандагон

ва байни хонандагон.

Салоҳият – 1) доираи масъалаҳое, ки дар онҳо нафаре дониши хуб дорад; 2) доираи ваколатҳо, ҳуқуқҳои шахс.

Салоҳиятдор – 1) донанда, нафари воқиф; муътабар дар соҳаи муайян; 2) мутахассиси салоҳиятдор.

Салоҳиятнокӣ – ин доираи масъалаҳо ва падидаҳое мебошад, ки дар онҳо шахс обрӯ, дониш ва таҷриба дорад. Масалан: салоҳияти таълимии хонандагон, салоҳияти педагогии омӯзгор, салоҳияти тиббии

духтур ва ғайра. Ба ибораи дигар, салоҳиятмандӣ – ин қобилияти муқаррар кардан ва амалӣ намудани робитаи байни «дониш - маҳорат» ва вазъ мебошад.

И. Ҳасан қайд мекунад, ки салоҳиятҳо – ин ҳадафҳо (ҳадафҳои дар назди шахс гузошташуда), салоҳиятнокӣ бошад – ин натиҷа мебошад.

Мутахассиси босалоҳият, шахси салоҳиятдор – ин дурнамои хеле фоидаовар аст. Формулаи салоҳиятнокӣ пешниҳод шудааст, ки қузьҳои асосии он чунинанд:

-аввалан, дониш ин на танҳо иттилоот, балки он чизест, ки зуд тағйир меёбад, гуногунрангии, ки бояд ба пайдо кардани он кодир буд, нолозимаҳоро хориҷ карда тавоништан, гузаронидани он ба таҷрибаи фаъолияти шахсии худ;

-дуввум, қобилияти истифода бурдани ин дониш дар вазъияти муайян; Фаҳмидани он ки чӣ гуна ин донишро ба даст овардан мумкин аст.

-сеюм, арзёбии мувофиқи худ, ҷаҳон, ҷойи худ дар дунё, донишҳои мушаххас, зарурат ё нолозимии онҳо барои фаъолияти худ, инчунин усули ба даст овардан ё истифодаи онҳо. Ин формуларо мантиқан чунин ифода кардан мумкин аст:

Салоҳиятнокӣ = зудҳаракатии дониш + чандирии усул + тафаккури интиқодӣ...

Албатта шахсе, ки чунин сифатҳоро доро мешавад, мутахассиси босалоҳияте хоҳад буд. Аммо механизми ноил шудан ба ин натиҷа ҳанӯз таҳия наёфтааст ва ба назар мураккаб менамояд. Интиҳобан, онҳо як намунаи дастгирии психологӣ ва педагогии рушди хонандагонро пешниҳод мекунанд, ки маҳз ба ташаккули салоҳияти онҳо нигаронида шудааст.

Салоҳиятнокӣ таълимоти мураккаб, натиҷаи якҷояшудаи таълим ба ҳисоб меравад, ки навъҳо ё самтҳои салоҳиятнокиро муайян мекунад. Аз ин рӯ, онҳоро ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

1. Салоҳиятҳои иҷтимоӣ бо муҳити зист, ҳаёти ҷомеа, фаъолияти иҷтимоии шахс (қобилият ба ҳамкорӣ, доштани маҳорати ҳалли мушкилот дар ҳолатҳои гуногуни ҳаёт, малакаҳои ҳамдигарфаҳмӣ, арзишҳо ва маҳоратҳои иҷтимоӣ ва ҷамъиятӣ, малакаҳои муошират, сафарбарӣ дар шароити гуногуни иҷтимоӣ) алоқаманданд.

2. Маҳоратҳои ҳавасмандгардонӣ бо ҳавасмандкунии дохилӣ, манфиатҳо, интиҳоби инфиродии шахсият (қобилияти омӯхтан, ихтироъкорӣ, малакаи мутобиқшавӣ ва мобилӣ доштан, қобилияти ноил шудан ба муваффақият дар ҳаёт, манфиатҳо ва ҳавасмандкунии дохилии шахс, қобилиятҳои амалӣ, қобилияти интиҳоби ҳуди шахс) алоқаманд мебошанд.

3. Салоҳиятнокии функционалӣ бо қобилияти кор кардан бо донишҳои илмӣ ва маводи воқеӣ алоқаманданд (салоҳиятнокии техникӣ ва илмӣ, малакаи кор кардан бо дониш дар ҳаёт ва таълим, истифодаи манбаъҳои иттилоот барои рушди шахсӣ)

Ташаккули салоҳияти асосии хонандагон дар чараёни таълим муносибати салоҳиятнокии номида мешавад.

Маҷмӯи малакаҳои ҳаётии мазкур дар низоми муносибати салоҳиятдор ва инчунин дар натиҷаи ниҳоии таълим марказӣ ба ҳисоб меравад.

Ин модел ҳама ҳалқаҳо ва намудҳои таҳсилро фаро мегирад: таҳсилоти томактабӣ, асосӣ ва миёнаи пурра, касбӣ ва олий, таҳсилоти беруназмактабӣ, аспирантура ва фосилавӣ бо дастрасӣ ба таҳсилоти якумрӣ, қобилияти шахс дар тамоми ҳаёт омӯхтан.

Субъектҳои фаъолият дар низоми муносибати салоҳиятнокии – пеш аз ҳама хонандагон, падару модарон ва мақомоти давлатӣ мебошанд, ки ҳам мустақиман ва ҳам ғайримустақим тавассути сиёсати давлатии маориф ба ташаккули шахсият таъсир мерасонанд. Инҳо инчунин субъектҳои раванди педагогӣ дар низоми таълим - мураббӣ, равоншинос, муаллим мебошанд.

**Ҷадвали 4. Субъектҳои фаъолият дар низомӣ ба муносибати
салоҳиятнокӣ нигаронидашуда**

Хонанда	Волидайн,	Соҳторҳои давлатӣ
Субъектҳои раванди педагогӣ дар низомӣ маориф		
Мураббӣ	Равоншинос	Муаллим

Гурӯҳҳои асосии салоҳиятнокӣ ба таври назаррас ба ҳам алоқаманданд. Аз ин рӯ, ҳар як субъекти система метавонад ба рушди салоҳиятҳои иҷтимоӣ, ҳавасмандкунӣ ва функционалӣ таъсир расонад. Тақсимои графӣи субъектҳо дар заминаи афзалиятҳои таъсир иҷро шудааст: оила ва маълумоти ибтидоӣ барои таҳсил ва рушд (салоҳияти ҳавасмандкунонӣ) ҳавасманд мегардонад, маълумоти мактабӣ ва олии барои рушд шароит фароҳам оварда, ба гирифтани дониш (салоҳияти функционалӣ) мусоидат мекунад, дигар субъектҳои низом ба ташаккули иҷтимоии шахсият мусоидат мекунад (салоҳияти иҷтимоӣ). Дар ин замина диалектикаи рушдро метавон чунин ишора кард:

Ҷадвали 4. Диалектикаи рушди субъектҳо дар заминаи афзалиятҳо

Ҳавасмандӣ	Малакаи функционалӣ	Ҷамъиятӣ	Ҳавасмандӣ
------------	---------------------	----------	------------

Нақшаи мазкурро метавон ҳамчун як роҳи аз ҳавасмандкунӣ тавассути ба даст овардани бағочи зарурии функционалӣ ба ҷомеа баррасӣ кард: дар раванди сотсиализатсия ҳавасмандиҳои нав ташаккул меёбанд, силсилаи тағйирот дар сатҳи баландтар гузаронида мешаванд. Аз ин рӯ, салоҳиятнокҳои асосӣ ҳатман бо ҳам алоқаманданд. Дар ин маврид, механизми дастгирии психологӣ ва педагогии рушди хонандагон ба таври кулӣ тағйир намеёбад, агар гурӯҳбандии дигар истифода шуда, гурӯҳҳои дигари салоҳиятҳо ҷудо карда шаванд.

Яке аз самтҳои муҳими таълими босалоҳият, ин салоҳияти муоширатӣ маҳсуб меёбад.

Салоҳияти коммуникативӣ (муоширатӣ) – ин азхудкунии малака ва қобилиятҳои мураккаби коммуникативӣ, ташаккули малақаҳои мувофиқ дар сохторҳои нави иҷтимоӣ, донишони меъёрҳои фарҳангӣ ва маҳдудият дар муошират, донишони урфу одатҳо, анъанаҳо, ахлоқ дар соҳаи муошират, риояи одоб, тарбияи хуб, тамаркуз ба воситаҳои забонӣ мебошад. Ин як ҷузъи ҷамъбастишудаи шахсияти фарҳангист, ки қобилияти муошират, дониш, маҳорат, малака, таҷрибаи ҳассос ва иҷтимоӣ дар соҳаи тичорат, илм, касбӣ, муоширати ҳамарӯзаро дар худ таҷассум мекунад.

Дар ҷаҳони доимо тағйирёбандаи феълӣ талабот ба инсон тағйир меёбад. Ҳама чиз зуд иваз мешавад. Инсон бояд зуд ба фазо мутобиқ шавад, зуд гурӯҳ созмон диҳад ё ба он ворид шавад, яъне, пеш аз ҳама, дар робита ба муошират салоҳиятдор бошад.

Салоҳият ва саводноки дар муошират имрӯз яке аз омилҳои муваффақият дар ҳама соҳаҳои ҳаёт ба ҳисоб меравад. Норасоии малақаҳои одии муошират на танҳо дар оила, балки дар гурӯҳ, ҳангоми ҷаъолияти муштарак ба низоъҳои зиёд оварда мерасонад. Барои муваффақ шудан дар муоширати нисбатан ҷаъол, аз ҷиҳати иҷтимоӣ салоҳиятдор, ба воқеияти иҷтимоӣ нисбатан мутобиқшуда, дорои қобилияти муассир будан ва равадҳои иртиботро идора карда тавоништан зарур аст.

Аз ин рӯ, аллакай дар зинаи ибтидоӣ, вазифаи асосии муаллим тарбияи шахсияти ҳаматарафа пешрафта, маълумотнок ва ба таври коммуникативӣ салоҳиятманд мебошад.

Салоҳияти коммуникативӣ ё муоширатӣ аз сифр ба вучуд намеояд, вай ташаккул меёбад. Асоси ташаккули он таҷрибаи муоширати одамон мебошад. Манбаъҳои асосии ба даст овардани салоҳияти коммуникативӣ таҷрибаи фарҳанги халқӣ мебошанд; донишони забонҳои коммуникативии фарҳанги маъмул; таҷрибаи муоширати байнишахсӣ; таҷрибаи дарки санъат ва адабиёт.

Ин дастовардҳо дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик ва хониши адабии синфҳои ибтидоӣ ва болоӣ аллакай амалӣ шудаанд.

Салоҳияти коммуникативӣ якчанд ҷанбаҳо ё ҷузъҳо дорад:

- қобилияти коммуникативӣ;
- дониши коммуникативӣ;
- малакаи коммуникативӣ.

Қобилияти коммуникативӣ – истеъдоди табиӣ-фитрии инсон дар муошират, аз як тараф ва маҳсулнокии коммуникативӣ аз тарафи дигар мебошад.

Дониши коммуникативӣ - ин дониш дар бораи он ки муошират чист, навъҳо, марҳилаҳо, тарзу шаклҳои рушди он кадомҳоянд. Ба ин соҳа инчунин маълумот дар бораи дараҷаи инкишофи ин ё он малакаҳои коммуникативӣ дар хона ва дар бораи он ки кадом усулҳо, роҳҳо, воситаҳои иртибот маҳз дар иҷрои мо самаранок мебошанд.

Ихтиёрдории малакаҳои коммуникативӣ дар сатҳи баланд имкони бо одамони дигар дар фаъолиятҳои навъҳои гуногун ҳамкорӣ карданро медиҳад. Барои рушди тадриҷӣ дар оянда ташаккули малакаҳои коммуникатсиониро маҳз дар синни хурди мактабӣ оғоз намудан муҳим аст. Шиддатнокии фаъолияти коммуникативии хонандагони синфҳои ибтидоӣ раванди ҳавасмандкунии хонандагонро ба муоширати энергетикӣ ва мутамарказ дар бар мегирад. Аммо дар синфҳои болоӣ барои муошират муҳити созгорро сохтан нисбатан душвортар аст. Дар ин синну сол хонандагон худро мешиносанд, саркашӣ мекунанд, аз баҳсу мунозираҳо канораҷӯӣ мекунанд. Омӯзгорро зарур аст, ки тамоми роҳи усулҳои фаъолсозиро ба қор барад. Хонандаи орому канораҷӯиро ба гурӯҳ ҳамроҳ намояд. Муошират – ҷузъи ҷудонашавандаи ҳар як дарс аст, аз ин рӯ ташаккули малакаҳои коммуникативии хонандагон боиси баланд шудани сифати ҷараёни таълим ва тарбия мегардад.

Рушди коммуникатсионӣ бо хатҳои гуногун идома меёбад. Ин гуншавии миқдорӣ (афзоиши захираҳои луғат, ҳаҷми гуфтор) ва

тағйироти сифатӣ (талаффуз, рушди равонии нутқ, фаҳмиши нутқи ба шумо мурочиатшуда) мебошанд. Аммо меъёри асосии шиддатнокӣ ва муваффақияти ташаккули шахсияти коммуникативӣ қобилияти фаҳмидан, гузоштан ва ҳалли вазифаҳои гуногуни ба коммуникативӣ хос, яъне, малакаи дуруст ва ба таври оптималӣ истифода бурдани тафаккури нутқи худ дар муошират бо одамони дигар, востаҳои иттилоот ва худ ба худ.

-Ворид намудани маҷмӯи машқҳои махсус ташкилшуда, ба ҳолатҳо дар дарсҳои хониши адабӣ барои ба даст овардани натиҷаҳои устувори мусбат мусоидат мекунад. Дарси адабиёт як воситаи муҳим ва аҳамиятнокӣ ташаккули нутқи шифоҳӣ ва муоширати хонандагон ба шумор меравад.

- Бешубҳа, беҳтарин манбаи пур қардани қомуси хонандагони мактаб дарси адабиёт, намунаҳои адабиёти классикӣ, суҳанронии мардуми зиёӣ, дар навбати аввал омӯзгорон мебошад. Тоza қардани нутқи хонандагони мактабҳо аз лексикаи лафзӣ, диалектика, жаргон, варваризму вулгаризм хеле муҳимтар аст .

- Ҳолатҳое, ки дар дарсҳои хониши адабӣ ба вучуд омадаанд, барои кӯшиши ба воситаи худ гузаронидани хонандагон аз амалҳои қаҳрамони адабӣ, бовар қардан, дӯстӣ қардан, дӯст доштан ва таҳлили ҳолатҳои гуногуни ҳаёт нигаронида шудаанд. Ин равиш рушди нутқи хонандагонро таъмин мекунад, моро водор месозад, ки баҳсҳои муқоламавӣ дар бораи реинкарнатсияи қаҳрамонони адабиро муҳайё кунем ва барои рушди нутқи монологӣ шароити хуб фароҳам оварем.

-Масалан, ҳангоми қор қардан бо ҳаёт ва мероси адабии Сайидои Насафӣ ба хонандагон пешниҳод қардан зарур аст, ки худро ҳамчун шахси ҳунарманд муъҷизаофар тасаввур қарда «дар бораи худ» нақл кунанд. Монологҳо шунида мешаванд ва ҳар як хонанда мекушад, ки қасбу ҳунари худро (рушди ҳаёлот) боз ҳам муқаммалтар ва равшантар тавсиф кунад ва онро ба хидмати мардум равона созад. Худи хонанда

байни мафҳумҳои ҳунармандӣ ва беҳунари муқоиса мегузаронад ва арзишҳои раванӣ дар ҷойи аввал қарор мегирад. Инчунин, хонандагон ғояи асосии “Шахрошӯб”-и Сайидоро муайян карда, тасвири ҳунармандонро меомӯзанд, саъй мекунанд, ки нияти муаллифро ташаккул диҳанд: бояд ба мақсадҳои худ бо меҳрубонӣ, саховатмандии руҳ ноил шуд - ҳамаи ин сазовори мукофот аст, танҳо ҳунармандон метавонанд воқеан хушбахт ва обрӯманд бошанд, одамони беҳунар ҳеҷ гоҳ хушбахтиро пайдо карда наметавонанд, ҳаётро бо мушкилӣ мегузаронанд. Одамони ҳунарманд ҳамеша азизи мардум ҳастанд.

Шахси беҳунар метавонад саъюу кӯшиш намуда, ҳунар омӯзад ва ҳунарманд шавад. Ин асар дар бораи ҳунару ҳунармандӣ аст. Муаллиф хеле сода ва самимона ба мо қадру қимати ҳунару ҳанармандӣ ва касбомӯзиро шарҳ додааст, ки ҳунар дар ҳаёти ҳама шамъеро мемонад, ки бо нуру зиёи роҳи моро равшанӣ дода метавонад.

Қор оид ба тайёр кардани хонандагон ба муошират якҷанд ҷанбаҳоро дар бар мегирад: рушди хусусиятҳои алоҳидаи тафаккур ва нутқи хонандагон, ташаккули муносибатҳои муайяни иҷтимоӣ ва малақаҳои муошират дар онҳо. Агар шахс соҳиби маҷмӯи воситаҳои зарурӣ бошад, метавонад дар раванди муошират самаранок ширкат варзад. Ба воситаҳои муошират, пеш аз ҳама, нутқ дохил мешавад, ки вазифаҳои ба ҳам алоқамандро муттаҳид мекунанд: таъсирбахшӣ (бо ёрии он ҳолати мувофиқи субъекти ғӯянда инъикос карда мешаванд), шикоятӣ (апеллятсионӣ) (тавассути он «нафари дигар» ба амал водор мешавад) ва тасвирӣ (тавассути он «ба нафари дигар» тасвир мешавад, ҳолати ашё хабар дода мешавад).

Иҷрои вазифаҳои номбаршуда мустақиман ба он вобаста аст, ки инсон чӣ қадар озодона нутқ дорад. Ин як навъ қадаммонии хоси роҳ ба сӯйи муошират аст.

Барои фароҳам овардани вазъияти коммуникативии эмотсионалӣ–мусоид дар дарс, бояд усулҳои зеринро истифода бурд:

- усулҳои кироати шеър, масалан, агар мо дар бораи «Шахрошӯб» сухан ронем, пас гузаронидани бозии адабӣ ва маърифатии «мо ҳам медонем, мо ҳам метавонем» имконпазир аст. Дар он ба хонандагон имконият дода мешавад, ки дониши худро аз рӯйи маълумоти ба дастовардаи мазкур нишон диҳанд, шеърхоро бахшида ба касбу ҳунар, донишу маърифат кироат намоянд ва тухфаҳо гиранд;

- вазифаҳое, ки ба рушди қобилияти адабӣ ва ҳаёлотӣ эҷодӣ нигаронида шудаанд:

1. Шарҳи байти *Ҳунар омӯз к-аз ҳунармандӣ,*
Даркушоӣ кунӣ, на дарбандӣ.

- кадом ҳунарҳои мардумиро медонед?

- нақлҳо доир ба номи мавзӯ;

- навиштани эссе: «Касби ман - ифтихори ман»

2. Қироати шохбайтҳо доир ба ҳунармандӣ, касбу ҳунар. Овардани ҳикояҳои хурд дар мавриди ҳунармандӣ ва шарҳи он.

4. Хондани порчаи насрӣ дар бораи касбомӯзӣ, ҳунарҳои мардумӣ. Дар бораи ҳунарҳои мардумӣ аз хонандагон пурсидан.

- Тавсия дода мешавад, ки шиносоии хонандагон бо мухтавои асар бо хондани муфассали матн ва шарҳи муфассали он шуруъ карда, дар идома онҳо ба ҳалли масъалаҳои мушкӣл ҷалб карда шаванд, зеро маҳз масъалаҳои мушкӣл ба иштироки ғаёлонаи хонандагон дар ҷараёни муошират мусоидат мекунанд. Онҳо кӯшиш мекунанд, ки фикри худро дар ин бора иброз намоянд ва онҳо қадр карда мешавад. Ба муаллим муҳим аст, ки ба хонандагон тарзи дуруст баён намудани фикрро омӯзад, инчунин ба онҳо эҳтиром кардани рафӣқон ва гӯш кардани фикри онҳоро ёд диҳад. Ҳамчунин, ташкили корҳо дар ҷуфтҳо ва гурӯҳҳо мумкин аст (оид ба муҳокимаи ман ҳунар меомӯзам, масалан, ҷаро ҳунарвар хор намешавад, мардуми тоҷикро ҷаро ҳунарманд меғӯянд), ки барои ташкили муошират кӯмак мекунад, зеро ҳар як хонанда имкон дорад бо ҳамсуҳбати ҳавасманд гуфтугӯ кунад. Чуноне ки дар боло

ишора намудем, кор бо хонандагони синфҳои болоӣ мушкилтар аст. Онҳо баъзан безътиной мекунанд.

- Дар доираи мавзӯ гузоштани сахнаҷаҳо:

Баранда: – Хонандагони азиз! Имрӯз мо бо шумо ба ҷаҳони аҷоиб ва ғароиби олами ҳунарҳо ворид шудем. Мардуми тоҷик аз қадим ҳунарманду ҳунарофар буданд. Омӯхтани касбу ҳунар моро водор месозад, ки зиндагонии осуда ва озодаеро аз сар гузаронем. Агар дақиқтар нигарем, дар адабиёти классикӣ бештари намояндагони он дар баробари донишманду шоир ё нависанда будан, инчунин дорои ҳунарҳои гуногуни мардумӣ буданд. Масалан, ҳунари бофандагӣ, дӯзандагӣ, килембофӣ, кашидадӯзӣ, хаймадӯзӣ, кулолгарӣ, зардӯзӣ, нонвой, хаттотӣ, ки то ҳанӯз аҳаммияти хешро гум накардаанд. Имрӯз низ ин ҳунарҳо ривочу раванг ёфта истодаанд.

Мо интихобро чунин мегузаронем: ба ҳамаи ҳозирон мо варақахоро тақсим мекунем, ба онҳое, ки варақаҳои дорои тасвири ҳунарҳои мардумӣ меафтад, бозингарони мо мешаванд.

-Шартҳои бозӣ: ҳар як иштирокчӣ бояд ба 12 савол ё супориш ҷавоб диҳад, ҳар кӣ ба финал аз ҳама пеш мебарояд, ҳадаеро ҳамчун мукофот ба даст меорад.

-Супоридани ҷои ба ғолибон.

Ҳамин тариқ, яке аз шартҳои асосии ташкили муколама – ин фароҳам овардани фазои эътимод ва ҳайрхоҳӣ, озодӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ, эҷоди муштараки баробархуқуқ ва гуногун мебошад. Иштироки хонандагон дар бозиҳо ва машқҳо пайдоиши муносибатҳои шарикӣ байни хонандагонро таъмин мекунад ва дастгирии гурӯҳӣ бошад ҳисси муҳофизатшавандагиро ба вуҷуд меорад ва ҳатто кӯдакони тарсонҷак ва пурҳаяҷон тарсро пушти сар мекунанд.

Дар натиҷа, чунин ҳулоса қардан мумкин аст: шаклҳои асосии иртиботи таълимӣ, ки ҳангоми таълими фанни адабиёт ба вуҷуд

омадаанд, аз ҷумла «Шахрошӯб»- и –Сайидои Насафӣ шаклҳои монологӣ ва муколамавӣ мебошанд.

Ташаккули салоҳиятнокии хонандагон ба татбиқи на танҳо мундариҷаи таҷдидшудаи таълим, балки инчунин усулу технологияҳои мувофиқи таълимӣ вобаста аст. Рӯйхати ин усулҳо ва технологияҳо хеле васеъ аст, қобилияти онҳо мухталиф аст, бинобар ин тавсия медиҳем, ки самтҳои асосии тарҳи стратегӣ муайян карда шуда, ҳамзамон бояд гуфт, ки дастурамал дар ҳама ҳолатҳои ҳаёт вучуд надорад.

Иқтидор, масалан, усулҳои маҳсулноқ ва технологӣ хеле баланд аст ва татбиқи он барои муваффақ шудан ба чунин натиҷаи таълим ҳамчун салоҳиятнокӣ таъсир мерасонад.

Вазифаҳои асосии зеринро чудо мекунам:

- фароҳам овардани шароит барои рушд ва худтатбиқсозии хонандагон;
- азхудкунии донишҳои сермаҳсул ва малақаҳо;
- инкишофи ниёзмандон барои пурра кардани донишҳои онҳо дар тӯли умр.

Барои иҷрои онҳо омӯзгор новобаста аз технологияе, ки истифода мебарад, бояд қоидаҳои зеринро дар хотир дошта бошад:

1. На фанне, ки шумо меомӯсед, балки шахсияте, ки шумо ташаккул медиҳед, асосӣ аст. Фан шахсиятро ташаккул намедиҳад, балки муаллим тавассути фаъолиятҳои марбут ба омӯзиши фан шахсиятро ташаккул медиҳад.

2. Барои тарбияи фаъолнокӣ ва қуввататонро дарег надоред. Хонандаи фаъоли имрӯза – узви фаъоли ҷомеаи оянда аст.

3. Ба хонандагон барои аз худ намудани усулҳои самаранокӣ фаъолияти таълимӣ ва маърифатӣ кӯмак расонед, ба онҳо хонданро омӯсед.

4. Зарур аст, ки бештар саволи «барои чӣ?» истифода бурда шавад, то ин ки хонанда бо сабабият фикр карданро омӯзад: фаҳмидани

робитаҳои сабабият–тафтишӣ омили ҳатмии пешрафти таҳсилот мебошад.

5. Дар хотир доред, ки на оне медонад, ки нақл мекунад, балки нафаре, ки дар амал истифода мебарад.

6. Ба хонандагон мустақилона фикр кардан ва амал намуданро омӯзед.

7. Тафаккури эҷодиро бо таҳлили ҳамаҷонибаи масъалаҳо рушд диҳед, вазифаҳои маърифатиро бо якчанд роҳ ҳаллу ҷавоб кунед, аксар вақт вазифаҳои эҷодиро таҷриба намоед.

8. Ба хонандагон бояд зуд - зуд дурнамои таҳсили онҳо нишон дода шавад.

9. Барои таъмини азхудкунии низоми дониш расмҳо ва нақшаҳо истифода баред.

10. Дар ҷараёни таълим, ҳатман, хусусиятҳои фардии ҳар як хонандаро ба назар гиред, дар зергурӯҳҳои фарқкунанда хонандагони дорои сатҳи дониши якхеларо муттаҳид намоед.

11. Таҷрибаи ҳаётии хонандагон, шавқу рағбати онҳо, махсусиятҳои рушди онҳоро омӯзед ва ба назар гиред.

12. Аз дастовардҳои охири илмӣ оид ба фанни худ огоҳ бошед.

13. Корҳои таҳқиқотӣ хонандагонро кадр ва муаллифонашро ҳавасманд кунед. Имкони шиносоии онҳо бо техникаи корҳои таҷрибавӣ, алгоритмҳои ҳалли масъалаҳо, коркарди манбаъҳои аввалия ва маводи истинодиро пайдо кунед.

14. Чунон таълим диҳед, ки хонанда фаҳмида тавонад, ки дониш барои ӯ ҳаётан муҳим аст.

15. Ба хонандагон фаҳмонед, ки ҳар як инсон дар ҳаёт ҷойи худро пайдо мекунад, агар ҳар чизеро, ки барои татбиқи нақшаҳои ҳаётӣ зарур аст, омӯзад.

Ин қоидаҳо ва маслиҳатҳои муфид – танҳо як қисми хурд, танҳо нӯги қуллаи хиради педагогӣ, маҳорати педагогӣ ва таҷрибаи умумии педагогии бисёр наслҳо ба ҳисоб мераванд. Онҳоро ба ёд овардан, мерос мондан, ба онҳо така кардан – ин шартест, ки кори муаллимро барои ноил шудан ба ҳадафи муҳимтарин - ташаккул ва рушди шахсият осон мекунад.

1.5. Шарҳу эзоҳи вожаи муошират, таърихи баромади калима, синонимҳои он дар забони тоҷикӣ ва дигар забонҳо

Дар фарҳанги мардуми Шарқ, хусусан, мардуми тоҷик нахустин афкори ахлоқӣ дар бораи одоби муошират дар аввалин навиштаҷотҳо, сангнавиштҳо, китоби муқаддаси зардуштиён «Авесто» ва ғайра ба мушоҳида мерасад. Шиори мардуми куҳанбунёди мо-ин «рафтори нек, гуфтори нек ва кирдори нек» буда, инсонро ба иҷро кардани он раҳнамун сохтааст. Гуфтор ба тафаккур бояд як бошанд. Асоси он нек гуфтан, нек рафтор кардан, нек будан аст.

Фарҳанги гуфтугӯ ва муошират дар ташаккул ва рушди инсон ҳамчун шахсият аҳамияти бузург дорад ва имрӯз маорифи кишвар ба ин чанба аҳамияти хоса медиҳад. Азбаски маориф ва фарҳанг ду раванди ба ҳам алоқаманданд, забон метавонад маорифро дар доираи фарҳанг ворид кунад. Дар таърихи инсоният нақши забон дар ҳаёти ҷомеа меафзояд. Ҳаҷми маълумоти паҳншаванда аз рӯйи ҳисоб ба ҳар сари аҳоли метавонад нишондиҳандаи сатҳи рушди ҷомеа бошад.

Забон оинаи фарҳанг ба ҳисоб меравад, дар он на танҳо олами воқеии атрофи шахс, на танҳо шароити воқеии ҳаёти ӯ, балки шуури ҳудогоҳии ҷамъиятии мардум, ҳуввият, ҳудудиноӣ, ҳислати миллӣ, тарзи ҳаёт, анъана, урфу одат, ахлоқ, низоми арзишҳо, муносибат, ҷаҳонбинӣ ва дарки дунё инъикос меёбад. Ин як ганҷина, маҳзан, ҳазинаи фарҳанг мебошад. Забон арзишҳои фарҳангиро дар луғат, грамматика,

зарбулмасалҳо, мақолҳо, дар фолклор, адабиёти бадеӣ ва илмӣ, дар шакли хаттӣ ва шифохӣ ҳифз мекунад. Забон на танҳо воситаи муошират ва изҳори андеша, балки ҷамъоварандаи арзишҳои фарҳангӣ ва миллӣ низ мебошад.

Яке аз нишондиҳандаҳои муҳимтарини сатҳи фарҳанги шахс, тафаккур, зеҳни ӯ, одоби муоширати ӯ, муносибати ӯ, сухани ӯст. Муоширати хуб рушдёфта яке аз воситаҳои муҳимтарини фаъолияти инсон дар ҷомеаи муосир ба ҳисоб меравад. Муошират роҳи дарки воқеият аст. Аз як тараф, боигарии сухан ба андозаи зиёд аз ғанӣ будани шахс бо ғояҳо ва консепсияҳои нав вобаста аст, аз ҷониби дигар - донишдони хуби забон ва гуфтор ба дониши бомуваффақияти робитаҳои мураккаб дар табиат ва ҷомеа мусоидат мекунад. Одоби муошират вазифаҳои муайяно дар ҳаёти инсон иҷро мекунад ва ҳамчун қисми муҳими ахлоқ фаҳмида мешавад.

Сухан – ин яке аз намудҳои муоширате мебошад, ки ба одамон дар фаъолияти муштараки онҳо, дар ҳаёти иҷтимоӣ, мубодилаи иттилоот, дар дониш, маърифат зарур аст, вай инсонро руҳан ғанӣ мегардонад.

Доир ба муошират ва намудҳои он дар адабиёти назариявии хориҷ асару мақолаҳои зиёде рӯйи кор омадаанд (И. Н. Браим, 1998; В.П. Конецкая, 1998; А. П. Панфилова, 2001; Ф. А. Кузин, 2000; Е. Н. Каменская, 2004; Б. Шотт, 2005 ва дигарон). Муоширатро ба ду гурӯҳ: шифохӣ ва ғайришифохӣ ҷудо намудаанд. Муоширати шифохӣ маъмул буда, байни ду ва ё зиёда шахсон сурат мегирад.

Дар адабиёти тоҷик асари алоҳидаи назариявӣ бахшида ба муошират, одоби муошират нашр нагардида бошад ҳам, муошират, одоби муошират ва рукнҳои он дар мероси гаронбаҳои ниёгони мо таъкид гардида, таълим дода мешуд.

Аввалин кор оид ба назарияи гуфтугӯӣ ғайришифохӣ аз ҷониби Чарлз Дарвин «Дар бораи зуҳури эҳсосот дар одамон ва ҳайвонот» 1872 ҳисобида мешавад. Кӯшишҳои минбаъда оид ба таҳлили илмӣ дар

аввали асри XX анҷом дода шуданд. Мафҳуми «кинесика» бори аввал дар соли 1952 аз ҷониби антрополог Рэй Бирдвистел дар асари худ «Муқаддима ба кинесика» истифода шудааст. Ҳадафи ӯ фаҳмидани он буд, ки чӣ гуна одамон бо истифода аз овезаҳо, имову ишораҳо, пойҳо ва ҳаракатҳо муошират мекунанд.

Ҳамин тариқ, муоширатҳои шифоӣ ва ғайришифоӣ мавҷуданд.

Ба гуфтаи М. Томаселло раваншиносии амрикоӣ ва мутахассиси амрикоӣ дар омӯзиши иртибот ва ҳамкорӣ ва модели кооперативии муоширати инсонӣ, аввалин шаклҳои муоширати одамон ишораҳо ва тасвирӣ (иконикӣ) буданд [172, С. 55-61.]. Муоширати ғайришифоӣ низ имкон медиҳад, ки тариқи имову ишора, мимика одамони якдигарро дарк намоянд.

Дар зери мафҳуми маданияти нутқ, чун қоида – мафҳуми дар забоншиносии Шӯравӣ ва русии асри XX маъмул, ки омезиши дониши меъёрҳои забонии забони гуфтугӯӣ ва хаттӣ, инчунин қобилияти истифодаи воситаҳои экспрессивии забон дар шароити гуногуни муоширатро дар бар мегирад, фаҳмида мешавад.

Вожаи муошират дар тамоми забонҳои дунё ҳамчун як воситаи муҳими иртибот, интиқол додани ахбор истифода мегардад. Маҳз тавассути муошират мо ба ҳам иртибот намуда, бо дунёи ҳастии якдигар ошно мегардем, аз ҳам меомӯзем, сабақ мегирем, роҳии дурустро интихоб мекунем. Саволе ба миён меояд: Ин ҳиссиёти хешро мо чӣ тавр ифода мекунем? Нарму ширин ё дағалу дурушт.

Муошират муроди калимаи фаронсавии *etiquette* буда, маънии одоби муошират, боадабӣ, назокатро дорад. Калимаи муошират дар забонҳои гуногун синонимҳои хешро дошта, бо истилоҳҳои *etiquette* - фаронсавӣ, коммуникатсия-русӣ, ҳусни баён, нармгуфторӣ-тоҷикӣ, муошират -арабӣ ва ғайра ифода меёбад.

Вожаи муошират арабӣ буда, ба маъноҳои «зистан бо ҳам; муносибат бо ҳам; одоби муошират рафтори мусбат бо ҳам; одоби

муошират рафтори кас дар ҷамъият ва муносибат бо дигарон [165, С. 840] фаҳмида мешавад.

Дар сарчашмаҳо ва фарҳангҳо вожаи муошират чунин шарҳ ёфтааст: Муошират бо ҳам зисту зиндагонии ду кас ё чанд кас [39, С. 230-233]; муошират чун синоними вожаи этика истифода мегардад. Этика аз илми муошират иборат буда, бо номи таҳзиби ахлоқ маълум аст [185, С.612]. Муошират дар сарчашмаҳо бо истилоҳи муҳовара низ тафсир гардидааст ва бо ин истилоҳ истифода мегардид. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» чунин овардааст: муҳовара бо дигар калом кардан ва посух додан якдигарро [133, С.240].

Вожаи муошират дар соҳаҳои мухталифи илм: фалсафа, психология, забоншиносӣ, ҳусни баён, фарҳангшиносӣ ва дигар шарҳу эзоҳ ёфтааст. Муошират дар асару сарчашмаҳои мухталиф таъриф шудааст, ки мазмунан як чиз дар назар дошта шудааст. Чунончи Л.А. Петровская чунин таъриф овардааст: Коммуникатсия ин чараёни бисёрҷонибаи рушди робитаҳои байни одамон мебошад, ки аз эҳтиёҷоти фаъолияти муштарак бармеояд [140, С. 45]

«Муошират - ин шакли мушаххаси муносибати инсон бо одамони дигар ҳамчун аъзои ҷомеа аст, муносибатҳои иҷтимоии одамон дар муошират амалӣ мешаванд» – қайд намудааст, Л.Д. Столяренко.

Дар «Фарҳанги энциклопедияи фалсафа» (1983) чунин таъриф дода шудааст: Муошират- раванди робита ва ҳамбастагии ҷомеаҳо, субъектҳо (дарсҳо, гурӯҳҳо, шахсиятҳо), ки дар он мубодилаи амалҳо, иттилоот, таҷриба, қобилият, маҳорат ва малакаҳо, инчунин натиҷаҳои фаъолият мавҷуданд; яке аз шартҳои зарурӣ ва умумиинсонии ташаккул ва рушди ҷомеа ва шахс мебошад [170, С. 198].

Дар фалсафа ба муошират таваҷҷуҳи хос дода мешавад, зеро он шаклҳои тафаккур ва фаъолият, категорияҳо ва ниятҳои субъективии фарогирро муттаҳид менамояд. Мушкилот дар тавсифи иртибот бо таърифҳои ин падида ҳамчун мустақим ва ғайримустақим шарҳ дода

мешаванд. Дар муоширати мустақим, одамон бо ҳам «рӯ ба рӯ» муошират мекунанд, дар ин шакл онҳо мутобиқат, ҷамъоварии мустақими ғайолияти инсонро дарк мекунанд.

Дар «Луғати мухтасари психологӣ» [1998] чунин таъриф дода шудааст. Муошират- ҷараёни мураккаби бисёрҷонибаи ташкил ва рушди алоқаҳои байни одамон (гурӯҳи шахсӣ) ва гурӯҳҳо (гурӯҳҳои муоширатӣ), ки дар натиҷаи эҳтиёҷоти ғайолияти муштарак ба вучуд омадаанд ва ҳадди ақал се равандҳои мухталиф: коммуникатсия (мубодилаи иттилоот), ҳамкорӣ (мубодилаи амалҳо) ва иҷтимоӣ дарк (дарк ва дарки шарикӣ) мавҷуданд [114, С.67]. Муаллифони ин асар таъкид намудаанд, дар психологияи иҷтимоӣ бештар ба муоширати байнишахсӣ эътибор дода мешавад, ки дар он се тарафро нишон доданд, ки ҷаҳони субъективии як шахсро нисбат ба шахси дигар ифшо мекунанд. Ҳамин тавр, ҷониби коммуникативии муошират мубодилаи маълумотро байни ду шахс пешбинӣ мекунад. Хусусияти ин раванд дар он аст, ки дар муқоиса бо равандҳои иттилоотӣ дар кибернетика, тамоюли шарикон ба ҳамдигар дар ин ҷо аҳамияти ҳалқунанда дорад; д) ба муносибатҳо, арзишҳо, ниятҳои ҳар яке аз онҳо ҳамчун субъекти ғайол иштирок мекунанд.

Дар луғати «Словарь практического психолога» [1998] муошират чунин тавсиф шудааст: Муошират -раванди мураккаб ва бисёрҷонибаи ташкил ва густариши тамосҳо байни одамон, ки аз эҳтиёҷоти ғайолияти муштарак бармеояд; мубодилаи маълумот, таҳияи стратегияи ягонаи ҳамкорӣ, дарк ва фаҳмиши шарикро дар бар мегирад [169, С. 76].

Ҳамкориҳои ду ва ё зиёда субъектҳо, ки тавассути воситаҳои рамзӣ ба амал меоянд, ки аз эҳтиёҷоти ғайолияти муштарак бармеоянд ва ба тағйирёбии назаррас дар ҳолати шарик, рафтор ва ташаккулёбии шахсияти шарик нигаронида шудаанд. Дар мубодилаи мутақобилаи паёмҳо бо ҷанбаҳои мавзӯӣ ва эҳсосӣ мусоидат мекунад. Муошират ҷараёни мураккаб ва бисёрҷонибаи барпо кардан ва инкишоф додани

тамосҳо байни одамон мебошад, ки аз зарурияти амалиёти муштарак, аз ҷумла мубодилаи иттилоот, таҳияи стратегияи ягонаи ҳамкорӣ, дарк ва фаҳмиши шарикӣ коммуникатсионӣ ба вуҷуд меояд.

Муошират дар ҷомеаи инсонӣ ба маъниҳои (тақрибан як синоним дар ҳама забонҳо) мубодилаи фикрҳо, донишҳо, эҳсосот, тарзҳои рафтор ва ғайра фаҳмида мешавад.

Этимологияи калима нишон медиҳад, ки этикет, яъне одоби муошират чунин қоидаҳои одоб аст, ки аз расму оин ва анъанаҳои як ҷомеаи муайян бар меояд. Ин чунин маъно дорад: он чизе, ки дар як ҷомеа нишони боадабиву ботақаллуфист, дар ҷомеаи дигар баръакс шарҳ дода мешавад, ҳамон як одаби муошират дар ҷомеаҳои гуногун мазмуни мухталиф дошта метавонад [184, С. 15].

Мушкилоти муошират дар доираи илмҳои мухталиф- фалсафа, равоншиносӣ, забоншиносӣ, сотсиология, маданиятшиносӣ, ҳусни баён, услубшиносӣ ва дигар таҳқиқу баррасӣ мегардад.

Дар баробари истилоҳи муошират вожаи коммуникатсия васеъ истифода мегардад. Коммуникатсия- муошират, ивази фикру андеша, далел ва дигар, ки дар шакли баҳамтаъсиррасонии одамон дар ҷараёни таълим ва фаъолият дар самтҳои гуногун мебошад.

Калимаи «муошират», одатан, на ба маънои қатъии истилоҳот истифода мешавад, балки ба раванди мубодилаи афкор, иттилоот ва ҳатто таҷрибаи эҳсосии ҳамсуҳбатон дахл дорад. Ҷомеашиносон муоширатро, пеш аз ҳама, як намуди фаъолияти иҷтимоии муайяншудаи одамон, забоншиносон ҳамчун актуализатсияи вазифаи коммуникатсионии забон дар ҳолатҳои гуногуни нутқ баррасӣ мекунанд. Ҳамчун истилоҳи илмӣ «муошират» дар психология истифода мешавад ва ба раванди ба роҳ мондан ва инкишоф додани тамосҳо байни одамон бо талошҳои муштарак барои мубодилаи иттилоот ишора мекунад. Истилоҳи «коммуникатсия» (лотинӣ Communicatio «созед, пайваست кунед») дар адабиёти илмӣ дар аввали асри XX пайдо шудааст. Дар айнаи

замон, ҳадди ақал се маънои онро фаҳмидан мумкин аст: а) воситаи иртиботи ҳама гуна объектҳои ҷаҳони модӣ ва маънавӣ; б) иртибот – интиқол, маълумот аз шахс ба шахсе; в) интиқол ва табодули иттилоот дар ҷомеа бо мақсади таъсир расонидан ба он.

Одобӣ муошират он тартиби қоидаҳост, ки инсон дар муомила ва муносибат бо дигарон риоя мекунад. Хушбахтона, дар мактаб, ки ҷузъи ҷудонашавандаи ҷомеа мебошад, бо он эътибор дода мешавад. Дар зери маънои мафҳуми одоби муошират фарҳангу маданият, рафтору кирдор, гуфтор ва тарзи муомилаи инсон фаҳмида мешавад. Аз ин рӯ риояи одоби муошират ҳаёти инсонро рангину пурсамар ва ҷаззоб мегардонад.

Одобӣ муошират хусусияти миллӣ дорад ва ҳар як халқу миллат, намояндагони онҳо дар сафоратхонаву сафарҳо талаботи муоширати ин ё он давлату миллатро бояд риоя намоянд. Додани салом, нишасту хез дар маъракаву ҷамоишҳо, доду гирифтҳо ва ғайра. Агар одоби муошират риоя нагардад, безҳтиромӣ нисбати якдигар ва бадбинӣ ба вучуд меояд.

Одобӣ муошират-қайд намудааст, Ё. Қ. Одинаев Дар замони муосир аз меъёрҳо ва қоидаҳо-тартибу муносибати хайрхоҳона, рафқона ва эҳтиромонаи одамон аст, ки хислати табиӣ, одӣ ва беғаразонаро касб кардааст [137, С.29]. Одобӣ муоширати миллатҳои кишварҳои олам гуногун аст, азбаски ин мавзӯи кори мо нест, ба ин масъала тавачҷуҳ нахоҳем кард. Ё. Қ. Одинаев одоби муоширатро ба чунин навҳо тасниф намудааст: одоби муоширати дарборӣ, одоби муоширати дипломатӣ, одоби муоширати низомӣ, одоби муоширати умумишаҳрвандӣ [137, 31].

Одобӣ муошират ва оини рафтор, маданияти худ ва принципҳои мушаххаси ахлоқӣ доранд, ки дар китоби «Одобӣ муошират ва рӯзгордорӣ» чунин принципҳои он зикр гардидааст: «Инсондӯстӣ-беғаразӣ, дар назар гирифтани манфиати худ ба ғоидаи дигарон, риояи қатъии меъёрҳои ахлоқӣ дар муносибат бо дигарон;

Накӯкорӣ-қобилияти ташкили робита ва муошират бо дигарон аз мавқеи тасаввурот дар бораи некӣ;

Устуворӣ –сабру тоқат дар рӯ ба рӯи мушкилот ва монеаҳо дар зиндагӣ;

Серталабӣ-эҳсоси масъулият дар иҷрои вазифаҳои ахлоқӣ аз ҷониби худ, талаби катъӣ барои иҷрои чунин вазифаҳо аз ҷониби дигарон ва ғайра [141, 15].

Чунин принципҳо дар адабиёти классикии мо талқин карда шудааст. Ҳар як халқу миллат бо усулҳои одоби муоширати миллии хеш аз дигар халқиятҳо фарқ мекунад, ки ба ин мисол шуда метавонад, одоби салом додан, пазироӣ ва гусели меҳмонон, нишастан дар гирди дастурхон, муносибат бо хурду калон ва ғайра.

Хусусияти умумибашарии одоби муошират дар муносибатҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, дипломатии мо ва фарҳангии мо зоҳир мегардад. Аз ҳама маъмултарин ва қомеътарин намуди муошират ин муоширати байнишахсӣ мебошад ва барои инсон имконият медиҳад, ки ба мақсадҳои дар пеш гузоштаи хеш бирасад. Дар сарчашмаҳо чор намуди муоширати қаломӣ тасниф гардидааст: муоширати маънавӣ, муоширати эҳсосотӣ, муоширати тимсолӣ, муоширати ассотсиативӣ [180,С.8-9.] Албатта, ҳар яке аз ин намудҳо махсусиятҳои хешро доранд. Вазъи муошират шароитест, ки муошират дар он сурат мегирад. Дар муоширати созгор ва муваффақ донишу маҳорат, тарзи баёни иштироккунандагон, муҳтавои муошират нақши муҳим дорад. Дар мактаб омӯзгор барои қонеъ гардонидани талабот эҳсосоти хонандагонро, ки яке аз вазифаи муҳимтарин муошират мебошад, дуруст ба роҳ монад. Муҳаққиқон сохтори умумии раванди муоширатро ба чунин марҳилаҳо ҷудо намудаанд: Омодагӣ ба муошират, ташкили муошират, тамоси нахустин дар муошират, раванди бевостайи муошират, хотимаи муошират, ҷамъбаст ва раванди муошират [180, С.10-11].

Дар мактаб омӯзгор бояд марҳилаҳои дар боло зикргардидаро чунон роҳандозӣ намояд, ки натиҷаи самарабахш диҳад. Фарҳанги баланд, маърифатнокӣ, муносибати хуб дар раванди муошират эҳтимоли самарабахшии муоширатро дорад. Дар адабиёти илмӣ маслиҳату нишондодҳо барои муоширати муваффақ шарҳ дода шудааст. Масалан, Ҷ. Карнегӣ ва В. Леви чунин қоидахоро пешниҳод намудаанд: сидқан ба одамон таваҷҷуҳ кардан, тарҳи изтироб, ҷамъи маҳорати артистӣ, ҷамъи некбинӣ, тарҳ-бадғаразӣ, ҷамъ робитаи баръакс, ҷамъ ояндабинӣ [103, С. 44]. Албатта, ин амалҳо нисбӣ аст. Дар муошират чунин амалҳо пурра иҷро намегарданд. Зеро муошират озод аст, ҳеҷ кас натиҷаи онро пешгӯӣ карда наметавонад. Мақсад ва вазифаи асосии муошират ин додан ва гирифтани маълумот, иттилоот ва ҳамдигарфаҳмӣ мебошад. Бояд иттиллоъ саҳеҳ, дуруст, раднашаванда бошад. Иттилоъро бояд чунон интиқол дод, ки ба раванди муошират ҳалал нарасонад. Дар раванди муошират агар иштироккунандагон ҳамдигарро аниқу дақиқ дарк кунанд, дар муошират комёб мегарданд. Ҳар як иштироккунандаи муошират шахсият, қобилият ва дарки шарикашро донад. Дар мактаб омӯзгор мақсад мегузорад, ки раванди муоширатро бо муваффақият анҷом диҳад. Ҳар як амали хонандандаро бо хушмуомилагӣ, нармағфторӣ ва таҳаммул қабул намояд, ҳангоми руҳ додани хато онро бо нармаӣ ислоҳ кунад. Таҳсину офарин ба амали нек натиҷаи хуб хоҳад дод. Дар раванди муошират байни иштироккунандагони муошират муносибати хуб барқарор карда шавад. Ҳамин тавр, муошират фаъолиятест, ки дар навбати худ аз як силсилаи амалиёти пай дар пай иборат аст: гуфтан, шунидан, идроки шарик, таҳлили вазъият ва муҳтавои иттиллоъ ва ғ [179, С.78]. Дар муошират ҳамкориҳои мутақобила мавҷуд аст, ки тавассути он одамон ба ҳамдигар таъсир мерасонанд. Ҳамдигарфаҳмӣ дар натиҷаи таъсири мутақобила ба амал меояд. « »

Яке аз муҳимтарин рухҳои муошират-суханорой ва суханпардозӣ мебошад, ки дар натиҷаи он муошират самарабахш анҷом меёбад. Дар

муошират баъзеҳо бо шавқ гӯш мекунанд, баъзеи дигар майли гӯш кардан надорад. Онҳоро бо ширинсуханӣ, сухандонӣ ба майдони муошират кашидан лозим.

Ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки на ҳар кас қобилияти сухан гуфтан, ё ташкили муоширатро, ки натиҷабахш бошад, дорад. Ниёгони мо борҳо таъкид намудаанд, ки дар сухангӯӣ эҳтиёткор бояд буд, сухани ифшошавандаро дар мизони андеша санчида, такрор намуда, пасон ба дигарон гуфтан лозим аст. Чунончи гуфтаанд:

Сухан доништа гӯӣ, то дӯстро душман нагардонӣ,

Зи ҳарфи бетааммул ошно бегона мегардад.

Қобилияти сухангӯӣ ва суханпардозӣ, сухан гуфтан, маҳорати муошират хислати нақӯи инсонист, аммо на ҳар кас сухандону сухансанҷ шуда метавонад.

Мушкилоти асосии иртибот ин механизмest, ки раванди инфиродии интиқол ва дарки иттилоотро ба равандҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ ба аҳамияти шахсӣ табдил медиҳад. Ин механизм ба фаъолияти суханронии одамон мансуб аст, яъне меъёрҳо ва қоидаҳои муоширати аз ҷониби иҷтимоӣ муайяншуда дар он амалӣ карда мешаванд.

Дар забоншиносӣ фаъолияти нутқ ҳамчун яке аз ҷанбаҳои забон баррасӣ карда мешавад, ки дар баробари ташкили нутқ ва системаи забон фарқ мекунад. Ин «маводи забонӣ, аз ҷумла маҷмӯи амалҳои алоҳидаи гуфтугӯ ва фаҳмиш аст» [181,С. 87] Чунин намудҳои фаъолияти нутқ вучуд доранд: гуфтугӯ, гӯш кардан, хондан ва навиштан.

Ин фаҳмиши фаъолияти нутқ дар методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик, забонҳои хориҷӣ низ васеъ истифода мешавад.

Дар психология фаъолияти нутқ ҳамчун як намуди фаъолият дар баробари фаъолияти меҳнатӣ, маърифатӣ ва ғайра тафсир карда мешавад.

Муошират категорияест, ки барои мавзӯи мавриди баҳс қароргирифта муҳим аст. Б.Ф. Ломов дар асари «Мушкилоти иртибот

дар психология» мушкилоти муоширатро «категорияи асосӣ, маркази мантикии низоми умумии мушкилоти психологӣ» номида, борҳо ба рушди нокифояи он дар психология ишора кардааст [113, С.123].

Калимаи «этикет» аз ҷиҳати баромад фаронсавӣ аст ва маънои «тамға, таҳаллус», «тамғакоғаз» -ро дорад. Бо забонҳои аврупоӣ, аз ҷумла дар забони русӣ ба таври умумӣ барои ифодаи шаклҳои берунии рафтори фарҳангӣ истифода мешавад.

Этикет –тартиби муқарраршудаи рафтор, шаклҳои муомила дар ҳама гуна муошират аст. Дар ибтидо, этикет қоидаҳои маросими даргоҳро дар қасри шоҳи Фаронса таъин карда, сипас ба доираҳои аристократӣ паҳн шудааст. Масалан, агар мо филмҳои дарбории фаронсавиро тамошо намоем, чунин ҳолатҳоро мушоҳида менамоем: қулоҳро аз сар гирифта таъзим намудан, даст пеши бар гузоштан ва ғ.

Этикет дар ҷомеаи муосир дорои як қатор навъҳост: дипломатӣ, ҳарбӣ, тиҷоратӣ, иртиботи ҳаррӯзаи ғайрирасмӣ. Этикет қоидаҳои ба расмият даровардашуда, мувофиқашуда дар ҷомеа ё гурӯҳи иҷтимоӣ қабулшуда мебошад, ки тавассути он муносибати эҳтиромона ба шахс, шаъну эътибори ӯ ифода меёбад, қобили қабул будани муошират ва мувофиқати он бо завқи эстетикӣ таъмин карда мешавад.

Мазмуни этикет қоидаҳои рафторро дар ҳолатҳои оммавӣ ва такрорӣ дар бар мегирад: салом дар маҷлисҳо ва хайру хуш, рафтор дар сари миз, дар ҷойҳои ҷамъиятӣ, донишгоҳу мактабҳо, ҳамоишҳои илмӣ, фарҳангӣ ва ғайра.

Этикет ба мо имконият медиҳад, ки на танҳо рафтори дуруст анҷом диҳем, балки инчунин меъёрҳои муоширати нутқро шарҳ диҳем.

Этикет қоидаҳои рафторро дар шароити махсуси ҳаёт муайян мекунад. Ҳамин тавр, дар маросими азодорӣ масҳара, ҳазлу шӯҳӣ қобили қабул нест, балки ба пайвандон, хешовандон ва дӯстон ҳамдардӣ кардан ва тасаллият гуфтан лозим аст. Дар тӯй ва маросимҳои хурсандӣ ва дар

зиёфат одат шудааст, ки шодмон, меҳрубон, хушҳол бошем ва кайфияти дигаронро бо руҳияи мотамдории худ вайрон накунем.

Дар ҳама даври замонҳо ва дар ҳама ҷомеаҳои муқарраршуда, рафтори инсонӣ тибқи қоидаҳои танзим мешавад, ки ба вазъияти мушаххаси иртибот мувофиқат мекунанд. Вақте ки калимаи «этикет» талаффуз мешавад, дил меҷӯяд калимаи «дарборӣ» илова карда шавад, бинобар ин аксар вақт ибораи «этикети дарборӣ» пайдо мешавад. Чи тавре дар боло қайд намудем, вожаи этикет дар Фаронса аввал дар дарбор пайдо гардидааст. Ва дарҳол дар хотир расмҳои олии маросимҳо, либосҳои олии бонувон бо мухлисон ва ашрофони бодбездор бо шамшер ва парҳое дар қулоҳҳо пайдо мешаванд. Аскарӣ бо таъзими душворфаҳм сачдаи паст мекунанд ва бо қулоҳҳои худ ҳаракатҳои мураккаб ва нозуқро анҷом медиҳанд, таъзим мекунанд. Дар осори ниёғони мо низ дар дарбор этикет риоя мегардид. Масалан, Садриддин Айний дар асараш «Ёддоштҳо» чунин тасвир намудааст: Амир, ки ба саломхона даромада дар пеши остонаи дари болои вай нишаст, ба дарбон як ишорат мекунад. Дарбони ««рамузфаҳм»» ҳам маънии ишорати амирро фаҳмида «хӯш, тақсир» гӯён ба тарафи роҳрав медавад ва дар он ҷо ба удайчӣ нигоҳ карда бо овози баланд мегӯяд:

– Салом!

Удайчӣ бо шиғовул «дарихоначиён»-ро мувофиқи амалҳои даста-даста карда, бо навбат ба ҳавлии саломхона медароранд. Дар вақти ба ҳавли даровардани ҳар даста удайчӣ ба тарафи дасти ростии он даста ва шиғовул ба тарафи чапаш мераванд. Вақте ки даста ба ҳавли даромада ба дари хонае, ки амир нишастааст, рӯ ба рӯ шуд, удайчӣ бо овози баланд ном ва амалҳои иштироккунандагони он дастаро як-як гуфта барои салом ва дуо омадани онҳоро изҳор мекунад ва удайчӣ ва шиғовул бо дастони худ аз паси сари аҳли даста зер карда онҳоро ба таъзим намудан ишорат мекунанд. Аҳли даста аввал ҳам шуда ва баъд аз

он нишаста, чунон ки намоз меҳонда бошанд, ба амир арзи эҳтиром мекунанд [39, С.396-397].

Яке аз рукнҳои одоби муошират одоби суҳан гуфтан аст. Ҳарчанд тариқи имову ишора, мусиқию тасвир ва воситаҳои дигари санъат одамон эҳсосу афкори ҳешро ифода карда метавонанд, аммо ин воситаҳои монанди суҳан таъсир расонида наметавонанд. Аз ин рӯ, дар Ҳинд, Мисру Юнон ва Шарқ ба санъати суҳанварӣ эътибори бештар меоданд. Инсон тавассути суҳан беморро шифо, сихатро ба марг расонида метавонад. Таъсири суҳан бузург аст. Суҳани нек –мояи фарҳмандӣ, хушбахтӣ, сулҳу оромист, суҳани бад баръакси он. Одобӣ суҳан-ин бомаънӣ, саҳеҳ, равшану дақиқ, бомавриду бомавқеъ баён кардани матлаб аст.

Дар гуфтори шахсони махсус, оҳанги мутантан бо ёрии калимаю ибораҳо ифода мешавад, ки дар асарҳои бадеӣ хеле барҷаста инъикос ёфтаанд: алоҳазрат, тақсир, бузургвор, ҷаноби оӣ, шариатпаноҳ, ойбикка, оймулло, амакмулло, акамулло, пошшоҳон, ҷаноби раис, устод, азизон, азизи дилам, хонум, ҷанобон, салтанатпаноҳ, ҳазрати султон, мавлоно, маҳдум, ҷалолатмаоб ва ғ. Чӣ дар адабиёти хориҷ ва чӣ дар адабиёти калассику муосири мо мурочиат тавассути калимаву вожаҳои дар боло зикргардида барои ифодаи эҳтиром истифода мешаванд. Ҳоло ду порчаи насриро меорем:

– **Пошшоҳонам** ба шумо салом доранд. **Мутаваллибобом** имрӯз тӯй рафтанд, шабона меодаанд. **Пошшоҳонам** таъйин карданд, ки дар аввали торик шудани шаб Шумо ба пеши дари партави рабоб равед будааст.

Паҳлавон чанде дар паҳлӯи вай асп ронд. Ихшид пурсид:

-Ҳарифатро чӣ гуна ёфтӣ?

-Ҳарифи шоистаест, **шоҳам**, -ҷавоб дод Ёдхишетақ.- Ба неру шерро монад, ба тезчангӣ палангро ва ба чобуки гурбаро.

-Ту аз чӣ бим дорӣ?

Не, **шоҳам**, **ғуломи шоҳам** умедвор аст, ки бо мадади Худо ва меҳрубонии **шоҳи бузург** фардо бар вай зафар ёбад...(Ривояти суғдӣ, С. Улуғзода);

-Ва ин комилан дуруст аст, **ҷаноб**. Пас ман метавонам осуда бошам, ки духтарчаро ба Ловуд мепазиранд ва ёро дар он ҷо мутобиқи мақому мақсадҳои ояндааш таълим медиҳанд?

-Атбатта, **хонум**! Мо ёро дар равзаи мавҷудоти баргузида ҷойгир мекунем. Ва ман изҳори умед мекунам, ки вай барои ин қадар имтиёзи олии миннатдор хоҳад буд.

-Хуллас, ман вайро ҳарчи зудтар мефиристонам, **ҷаноби** Броклҳерст, зеро дилпур мекунам шуморо...

Албатта, **хонум**, албатта. Ҳоло бошад, барои Шумо сиҳатмандӣ меҳоҳам [177. С.33-34].

Этикет, одоби муошират тавре ки аллакай фаҳмидем, на танҳо шаклҳои шифоҳии хушмуомила ва ҳамдариӣ дорад. Он дар муносибат, ба мисли даст пеши бар гирифта салом додан, “хуш омадед”-гуфта пешвоз гирифтани, “боз оед”- гуфта гусел кардан ва дигарро низ мефаҳмонад.

Муошират ду навъ мешавад: хаттӣ ва шифоҳӣ. Чӣ дар муоширати шифоҳӣ ва чӣ дар муоширати хаттӣ одоби муносибат кардан бо одамон бояд нигоҳ дошта шавад. Муҳаққиқ М. Ҷӯраева тафовути муоширати хаттӣ ва даҳониро чунин шарҳ додааст: “Муоширати даҳонӣ, алалхусус муоширати рӯ ба рӯ аз муоширати хаттӣ ба кулӣ фарқ мекунад. Он чизе, ки дар муомилати хаттӣ ҳатман ба воситаи калимаҳо ифода мегардад, ҳангоми суҳбат аз вазъияти нутқ фаҳмо буда, эҳтиёҷи бо сухан ифода намудан аз байн меравад [184, С.15-16] ”

Услуби муошират аз замонҳои қадим дар заминаи забони зинда ба вучуд омадааст. Мақсади услуби муошират мубодилаи озои фикр аст ва он дар муҳити оилавӣ, дар муҳити ҷамъиятӣ, кӯчаву бозор истифода

мешавад. Ба ибораи дигар, мавриди истифодаи услуби забони муошират муҳити кору зиндагии рӯзмарраи одамон аст [98, С.15].

Муошират ба инсон имконият медиҳад, ки эҳсосоти хешро кушояд, дар бораи ташвиш, хушбахтӣ, ғамгинӣ, оид ба болоравӣ ва пастравии фаъолияти хеш нақл намояд.

Муошират барои инсон –ҳамчун ҷавҳар ҳисоб меёбад. Бе муошират шахсияти инсон, тарбияи ӯ ва инкишофи хиради ӯ имконияти ташаккулёбӣ надорад. Муошират барои ташкили кори якҷоя кӯмак мерасонад, нақшаро муайян ва ба амал мебарорад. Баҳси муошират дар байни намояндагони илмҳои гуногун-аз қабилӣ файласуфон, равоншиносон, забоншиносон, сиёсатмадорон, маданиятшиносон, педагогҳо ва ғайра мавқеи намоёнро ишғол намуда, боиси баҳсу кӯшишҳои илмӣ қарор гирифтааст. Муоширати инсонҳо дар инкишофи нутқ, ҷаҳонбинӣ, худшиносиву ҳудогоҳӣ муфиданд. Маданияти сухан-ин дар аввал чун хусусияти гуфтор, чи дар нутқи шифоҳӣ ва чи дар нутқи хаттӣ, дуввум ин меъёри фонди забон ва сифати муоширатро соҳиб аст, ки хусусияти ташаккулёбии суханро инъикос мекунад.

Махсусияти услуби муоширатро забоншинос Б. Камолиддинов чунин таъкид намудааст: “Дар услуби муошират ба воситаи ҷумлаҳои кӯтоҳ баён кардани фикр характернок аст. Дар ҷумлаҳои мураккаб аксар пайвандакҳо ва ҳатто як қисми аъзоҳои ҷумла ихтисор карда мешаванд. Дар услуби муошират ҳамагон унсурҳои забон ба кор бурда мешаванд, ки дар забони зинда маъмуланд” [98, С.13].

Ҳусни одобу рафтор, тасаввуроти ҷамъият ва шахсро дар бораи некиву бадӣ, адлу беадолатӣ, шарафу бешарафӣ дар бар мегирад, ки тавассути онҳо мазмуни ахлоқи рафтор, кирдор, қоидаҳои муошират муайян мегардад [184, С.10].

Гуфтор –таҷассумкунандаи забони мувофиқ ё махсусияти мушаххас аст, ки дар натиҷаи фаъолияти психофизиологӣ –ҳамин тавр дар матни даҳонӣ ё хаттӣ ба вучуд меояд. Нутқи шифоҳӣ –ин гуфтори садодиханда,

амалкунанда дар доираи алокаи бевосита, дар ҳудуди дарки васеъ-ин нутқи садодихандаи гуногун мебошад. Нутқи шифохӣ бо оҳангнокии гуногуни гуфтор, ки метавонад тамоми боигарии ҳиссиёти инсон, ҳиссиёти ғаму андух, табъи хубу нохуш ва ғайраро ифода кунад.

Фарҳанги муошират – ин тартиби муқарраршудаи рафтор дар соҳаҳои гуногун, маориф, тичорат ва робитаҳои корӣ мебошад. Яке аз қоидаҳои аввалиндараҷаи муайянкунии ҳуди муошират – ин рафтор қардан на аз барои он ки чунин қабул шудааст, балки барои он ки, ин ба мақсад мувофиқ ё қулай аст ё танҳо нисбати дигарон ва ба худам эҳтиромона аст.

Муошират дар байни одамон – нишонаи муҳимтарини мавҷудияти инсон аст. Бе он ғайрият, ташаккул ва азҳудкунии арзишҳои маънавӣ, ташаккул ва рушди шахсият ғайримمкон аст. Муошират ҳамаи раванҷҳои мазкурро ҳамроҳӣ мекунад ва ба татбиқи онҳо мусоидат менамояд. Муошират гуногунҷабҳа аст, пеш аз ҳама, барои он ки дар сатҳҳои гуногун амалӣ мешавад: кишварҳо ва қавмҳо, ҳизбҳо, коллективҳо ва шахсони алоҳида метавонанд муошират кунанд ва мутаносибан, ҷонибҳо дар ин раванд аҳамияти иҷтимоӣ дошта бошанд. Ғайр аз он, муошират метавонад бо роҳҳои гуногун зоҳир қарда шавад: мустақим ё ғайримустақим бошад, аз рӯйи намуд фарқ кунад ва дар ниҳояти қор, одамон метавонанд фикрҳо, эҳсосот, таҷрибаҳо, малақаҳои меҳнатӣ ва ғайраҳоро мубодила кунанд.

Ин ба он вобаста аст, ки муошират аз ҷиҳати қобили ҳаётии худ фазои мусоиди психологиро барои робитаҳои қорӣ фароҳам меорад.

Дар хотир бояд дошт, ки муошират ба мо танҳо вақте қўмак мекунад, ки ягон ташаннуҷи дохилӣ аз қўшиши иҷрои қоидаҳои муошират, ки пештар ҳеҷ гоҳ қор нақарда будем, ба вуҷуд наояд.

Робита - маҷмӯи алоқаҳо ва ҳамдигарфаҳмии одамон мебошад, ки дар ғайрияти муштараки онҳо ба амал омадааст. Ин баъзе натиҷаҳоро дар назар дорад - тағйирот дар рафтор ва ғайрияти одамони дигар. Қар

як шахс дар чомеа нақши муайянеро иҷро мекунад. Сершумории мавқеъҳои нақш аксар вақт ихтилофи нақши онҳоро ба вучуд меорад. Дар баъзе ҳолатҳо, антагонизми мавқеъҳо ошкор карда мешавад, ки мавҷудияти арзишҳо, вазифаҳо ва ҳадафҳои тарафайнро ифода мекунад, ки баъзан ба муноқишаи байнишахсӣ табдил меёбад.

Дар фаъолият сабабҳои муноқиша: ихтилофоти молӣ - қорӣ, дар бораи тиҷорат, тафовути манфиатҳои шахсӣ мушоҳида мегардад.

Сабаби пайдоиши муноқиша -монеаҳои ҳалнашавандаи номуайян дар муошират ба ҳисоб мераванд.

Низоъ - ин ҳолати ниҳонии авҷ гирифтани ихтилофҳо. Ин падидаҳо табиист - онҳоро бояд назорат кард.

Муошират ҳамчун рукни фарҳангии инсоният вазифаҳои хешро дорад.

Аҳамияти бузурги муоширати байнишахсӣ бо функцияҳои муҳимтарини он шарҳ дода мешавад, ки он иҷро мекунад. Аввалан дар муошират табодули иттилоот байни одамон ба вучуд меояд. Функцияи иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дар ин ё он шакл бо ҳама шаклҳои фаъолияти инсон робита дорад. Ҳатто равандҳои фикрӣ, ба гуфтаи баъзе олимон, дар шароити муоширати пайвастаи иттилоотӣ самараноктар идома меёбанд.

Дувумин вазифаи муҳимтарини функцияи муошират функцияи роҳат, яъне оқилӣ ва ғоиданокист. Аз латифаҳо то болотарин қоидаҳои умумӣ сар карда Иртибот низоме аст, ки ба ҳаёти ҳаррӯза наздик аст. Зеро бештари латифаву ҳикояҳо дар шакли диалог ё муколама сурат мегиранд:

Ҳорун ба Баҳлул гуфт:

-Дӯсттарин мардумон дар назди ту кист?

Гуфт:

-Он ки шикамамо сер созад.

Гуфт:

-Ман сер созам, пас маро дӯст хоҳӣ дошт ё на?

Гуфт:

-Дӯстӣ нася намешавад.(У. Зоконӣ. 54)

Муоширатҳо чунон гуногунанд, ки барои омӯзиши онҳо гурӯҳбандӣ лозим аст. Вобаста аз кадом меъёрҳо ҳамчун асоси таснифот қабул карда шуда, намудҳои гуногуни иртибот ҷудо карда мешаванд. Аз ҷиҳати шакли интиқоли иттилоот ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешавад: диалог, монолог, полилог. Иттилоотро дар се шакли коммуникатсионӣ метавон интиқол дод: 1) диалог- муколамаи –дар шакли адабӣ ё театрии мубодилаи шифохӣ ё хаттӣ миёни изҳороти ду ё якчанд нафар, инчунин муколамаи хаттӣ байни ду ва ё якчанд нафар тавассути навиштани матн бо ҳарф ё усулҳои дигар сурат мегирад; шакли мушаххаси иртибот ва муошират, муколама саволҳо ва посухҳои ду ё бештар муҳолифоне, ки дар гуфтугӯ ё баҳси чизе ширкат мекунанд, мебошад; 2) монолог, ки дар он амалҳои коммуникатсионӣ ба монанди интиқоли яктарафаи иттилоот аз ташкилкунандаи иртибот ба гирандаи иттилоот бартарӣ доранд; муколамае, ки дар он мавзӯҳои иртибот мутақобила ва мутақобилан ғайб мебошанд. Бо ин шакли муошират иттилоот мубодила мешавад. Дар муколама қарорҳои мувофиқашуда муҳим мегардад; 3) полилог - ташкили алоқаи бисёрҷониба. Чунин муошират табиати мубориза барои азхудкунии ташаббуси коммуникатсионӣ мебошад ва бо татбиқи самарабахши он алоқаманд аст.

Коммуникатсия функсияи танзимшавандаи - коммуникатсиониро иҷро менамояд. Дар муошират қоидаҳои рафтор, ҳадафҳо, воситаҳо, ангеҷаҳои рафтор таҳия мешаванд, меъёрҳои он ба даст оварда мешаванд, амалҳо арзёбӣ мешаванд, иерархияи ҳосиларзишҳо ташаккул меёбанд. Ин тааҷҷубовар нест, зеро маҳз дар муошират шахс аҳамияти худро мешиносад ва дарк мекунад.

Муошират сатҳи шиддатнокии эҳсосиро танзим мекунад, истироҳати равониро ба вучуд меорад ва дар ниҳоят, заминаи эҳсосиро

ташкил мекунад, ки нисбати он фаъолиятҳои мо анҷом дода мешаванд ва ба андозаи муайян муносибатро муайян мекунанд. Ин функсияи муошират дар психологияи иҷтимоӣ самаранокӣ-коммуникативӣ номида мешавад. Дар муоширати воқеӣ, ҳамаи функсияҳои он, новобаста аз шакли он, ба таври органикӣ якҷоя мешаванд:

-Хуш омадед, -гуфтани котиби ячейка Дохундаро аз андеша бозовард ва хавоси худро ғун карда:

-Хушвақт бошед,-гуфт ва боз ба тарафи Фотимабегим як чашм андохта гирифт [39, С.198].

Фарҳанги муоширати ҷавонон имрӯз дар чӣ сатҳ қарор дорад? Вақте ин суолро пешниҳод мекунем, ҷавоби саҳеҳ додан мушкул аст. Ҷавонон қисми таркибии ҷомеа махсуб меёбанд. Фарҳанги муоширати ҷавонон чӣ гуна аст? Ба ин суолҳо ҷавобҳои мухталифро хоҳем шунид. Агар баъзе ҷузъиётҳоро сарфи назар намоем, фарҳанги муоширати ҷавонон хеле ташаккул ёфтааст. Дар ҷомеаи кунунӣ тамоми имкониятҳои донишомӯзӣ, ҳунаромӯзӣ, пешравии илму техника, сол аз сол беҳтар шудани вазъии иҷтимоӣ омилҳои мебошанд, ки бевосита таъсир мерасонанд ва имкон фароҳам меоранд, ки сатҳи фарҳанги муоширати онҳо баланд гардад.

Муҳаққиқ Изатуллоев Р. И. барои муоширати самарабахш се омилро зарур медонад: “Аввал дар муошират шахси нахуст, сатҳи дониши ӯ, ҳазинаи маънавӣ қисмати ҳалкунанда дорад. Дуввум тариқи баёни масъала (кӯтоҳ, саҳеҳ, бомазмун, форам, оромона, боандеша, бомулоҳиза ва ғайраҳо) пешниҳод мешавад. Саввум матлаб, мақсад, баёни он, хулоса, ба мувофиқа омадан, идомаи ҳамкорӣ, муҳлати иҷро ва роҳҳои бо тезӣ ҳалли он аз ҳар ду тараф, кадом корҳо иҷро мешаванд пешбинӣ мешаванд. Ҳар сеи ин омилҳо дар ҳамаи намудҳои муошират самарабахш мебошанд” [94, С. 41-42]

Чи тавре дар боло низ таъкид намуда будем, оила, дабистон, мактабҳои миёна, касбӣ ва олий, ҷомеа барои ташаккули муошират таъсири калон доранд.

Муошират, агар мо онро ҳамчун тартиби муқарраршудаи рафтор дарк намоем, ба ҳатогиҳо роҳ намедихем ва онҳоро бо роҳҳои дастрасии маъмул бартараф месозем. Аз ин рӯ, вазифаи асосӣ ё маънои муоширати инсонро метавон ҳамчун ташаккули ҷунин қоидаҳои рафтор дар ҷомеа муайян кард, ки дар фаҳмиши ҳамдигарфаҳмии одамон дар ҷараёни муошират мусоидат мекунад.

1.6. Назари бузургони адабиёти классик ва муосир оид ба муошират

Муошират, хусни муошират, одоби муошират, хусни баён, гуфтори нақӯ истилоҳоте мебошанд, ки балоғати каломро таъмин намуда, ба меъёри забони адабӣ, ҳунари суҳанварию суҳандонӣ, нармагуфторӣ, ширинкаломӣ алоқамандӣ доранд. Тавассути суҳан олами ботинӣ ва зоҳирии инсон ҳувайдо мегардад. Суҳан хислату рафтор ва кирдори неку бади инсонро инъикос мекунад. Суҳани пухта ва боандеша гуфтан дисертатсияти инсонист. Бузургони мо суҳани пухтаву дурустро талқин намуда, ба дигарон дисертатсияти суҳан гуфтан, муомила ва машварат карданро тавсия додаанд. Суҳан, муомила, муоширати неку, албатта, хуб аст, аммо муоширати бад, суҳани носанчида обрӯӣ касро мерезонад, шахсро дар ҷамъият безътибор мегардонад. Ҷунончи, дар “Пандномаи Анӯшервон” ҷунин омадааст, ки суҳанро бояд дар дил санчид ва пас гуфт, то ҷон амон ёбад:

Ҷу лаб баркушойӣ, суҳан пухта гӯӣ,

Ҷу нопахта гӯӣ равад обрӯӣ.

Суҳанро бипарвар ба дил дар нахуст,

Ба мизони ҳуш бар, ба дил кун дуруст.

Пас он гаҳ бигӯ, он ҷӣ бошад савоб!

Чунон чун тавонӣ шунидан ҷавоб!

Шунидам зи доно, ки ҷон аз забон,

Ба рӯзе дусад бор хоҳад амон.

Бояд тазаккур дод, ки одоби муошират, эҳтироми якдигар анъанаҳои маъмули халқҳои ҷаҳон, аз ҷумла, мардуми Шарқ махсуб меёбад. Одобӣ муошират дар сарзамини Форс, Мовароуннаҳру Хуросон мавқеи хосса дошта, то ҳанӯз ин анъана давом дорад. Дар осори бузургони тоҷику форс доир ба одоби муошират, одоби сухан гуфтан, мақому мазаллати сухан, таъсири сухан асари алоҳидае таълиф нашуда бошанд ҳам, адибону бузургон дар асарҳояшон бобе, ҳикоят, ривоят ё манзумаеро ба ин мавзӯ бахшидаанд, ё ба ин масъала ишорае намудаанд. Аз ҷумла, дар “Китоб-уш-шифо”-и Абӯалӣ ибни Сино, “Тарҷумон-ул-балоғ”-и Муҳаммад ибни Умари Родӣ, “Алмӯъҷам фи маори ашъорилаҷам”-и Шамси Қайси Розӣ, “Қобуснома”-и Унсуралмаолии Кайковус, “Гулистон” ва “Бӯстон”-и Саъдии Шерозӣ, “Кимӣи саодат”-и Муҳаммад Ғаззоӣ, “Футувватномаи султони” Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва дигарон мушоҳида намудан мумкин аст.

Дар китоби «Кимӣи саодат» -и А. М. Ғаззоӣ муоширатро бо истилоҳи муомилот шарҳ дода, аркони муомалати мусулмониро ба гурӯҳҳо ҷудо намуда, чунин менависад: “ва аммо аркони ин муомалати мусулмонӣ ҷаҳор аст: ду ба зоҳир тааллуқ дорад ва ду ба ботин. Он ду, ки ба зоҳир тааллуқ дорад:

Рукни аввал гузоридаи фармони Ҳақ аст, ки онро ибодот гӯянд.

Рукни дуввум нигоҳ доштани адаб аст, андар ҳаракоту саканоту маишат, ки онро муомалат гӯянд.

Ва аммо он ду, ки ба ботин тааллуқ дорад:

Яке пок кардани дил аст аз ахлоқи нописандида, чун хашму булҳу ҳасаду кибру уҷбу риё, ки ин ахлоқро мулҳикот гӯянд ва ақаботи роҳи дин аст. Ва дигар рукн ороистани дил аст ба ахлоқи писандида, чун сабру шукру муҳаббат, ризову раҷову таваккул, ки онро мунҷиёт гӯянд.

Сухан гавҳари ҳастӣ аст. Дар мавриди мавқеи сухан дар осори адибони классики мо маводи зиёдеро дарёфт ва мутолиа намудан мумкин аст.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар асараш “Футувватномаи султонӣ” боберо бо унвони “Дар одоби сухан гуфтан” бахшида, шарафи одамиро дар нутқ медонад ва риоя накунандаи ин адабро аз ин шараф бебаҳра меҳисобад. Забони баста беҳтар аз сухани дурушт гуфтан аст. Сухан симои зоҳирӣ ва ботинии шахсро ошкор мекунад. Нависанда дар сухан гуфтан, муошират кардан бо эҳтиёт буданро таъкид менамояд. Ӯ адаби сухан гуфтанро шартӣ асосии ҳусни инсон шуморида, онро ба ду навъ чудо мекунад. Адаби ғолибонро дар сухан гуфтан ба шаш маврид чудо мекунад: “Аввал он ки сухан фароҳури (муносиби) ҳоли ҳар кас гӯяд. Дуюм он, ки ба лутф сухан гӯяд, на ба унф (дуруштӣ). Сеюм, он ки дар вақти сухан гуфтан хандон ва шукуфта бошад, на туршрӯю гирифта. Чахорум, чандон сухан ба мустамеи (шунавандаи) он гӯяд, ки ба малоли хоҳири эшон наанҷомад. Панҷум, сухан гӯяд, ки манфиати дунё... дар он бошад. Шашум то сухане тамом байёр (қадр) набошад, бар забон наронад, ки сухани бузургон ба масобаи (монанди) тухм аст ва агар тухм фосиду бемағз бошад ба ҳар замин, ки афтад, нарӯяд ва аз ӯ манфиате ба ҳосил нарасад [176, С.78].

Нависанда бо чунин хусусиятҳои дар боло зикргардида бо инсонҳо одоби муоширати аълоро талқин мекунад. Одоби муошират ин дуруст гуфтан, ба манфиат гуфтан, густурда гуфтан аст. Муоширати хуб ба инсон имкон медиҳад, ки дили дигаронро ба даст орад, дигаронро ба роҳи дуруст ҳидоят намояд. Одоби муошират дар аркони давлат, ҷамъи ашхоси ҷомеа зарур ва муҳим буд. Аз ин рӯ, дар осори намоёндагони адабиёти классикӣ мавқеи хоса дорад.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар асари дигараш “Ахлоқи Мухсинӣ” дар боби адаб чунин менависад:

Ҳар кӣ дар ӯ сирати некӯ бувад,

Одамӣ аз одамиён ӯ бувад.

Некии мардум на некӯрӯӣ аст,

Хӯи накӯ мояи некӯӣ аст.

Дуруст аст, ки сирати инсон на дар хубрӯӣ, зебой, балки дар сирати зебои ӯст. Дар ҳаёт инсонхоеро дучор омадан мумкин аст, ки хусни зебо доранд, аммо агар ҳамсухбат шавед, дарк мекунед, ки бадгуфтор, ҳарзагӯӣ, дағалу дилозоранд.

Нависандаи машҳури адабиёти классикӣ Унсурулмаолии Кайковус дар асари барҷастааш “Қобуснома”, ки хазинаи панду ҳикмат аст, дар бораи муошират, сухан, қадру мазаллати сухан ибрози андеша намудааст. Нависанда дар ин пандномаи хеш боберо ба номи “Андар пеши чустан дар сухандонӣ” навиштааст. Дар ин боб нависанда дар мавриди сухан, сухани рост ва бомаврид гуфтан ибрози андеша намудааст, ки он марбут ба муошират аст. Сухан гуфтан -ин муошират кардан аст. Нависанда ба писараш ва ба хонанда гуфтани сухани рост ва барҳазар будан аз сухани дурӯғро таъкид намудааст. Нависанда суханро ба чор навъ ҷудо намуда, чунин менависад: “Сухан, ки бар мардум намоӣ, накӯтарин намоӣ то мақбул бувад. Мардумон дараҷаи ту бишиносанд, ки бузургону хирадмандонро ба сухан бидонанд, на суханро ба мардум, ки мардум ниҳон аст зери сухани хеш. .. Ва сухан бувад, ки бигӯянд ба иборате, ки аз шунидани он руҳ тоза шавад ва ҳамон сухан ба иборате дигар битвон гуфт, ки руҳ тира гардад [160, С.36].

Нависанда дар зери ибораи сухани накӯ муоширати хуб ва сухане, ки руҳро тира созад, муоширати бадро дар назар дорад. Дар ҳар як ҳикояи ин боб роҳу усулҳои муоширати инсон нишон дода шудааст. Нависанда таъкид менамояд, ки “пушту рӯи сухан бояд дошт, ҳар чӣ гӯӣ ба некӯтарин вачҳе бояд гуфт, то ҳам сухангӯӣ бошиву ҳам сухандон” [160, С.37]. Оре, дуруст аст, ки некӯ гуфтан ин худ одоби муошират аст. Ба гуфтаи ин нависанда “Суҳагӯю сухандон он бувад, ки

хар чӣ ӯ бигӯяд, мардумонро маълум шавад”. Сухан ин чони муоширати солим, симои ботинии мутакаллим аст. Қадру манзаллати сухан чунин аст, ки суханро бузургон аз осмон омадааст, мегӯянд, ки ин бесабаб нест.

Сухан аз арши барин омадааст,

Баҳри покони ба замин омадааст.

Инсон ҳар як суханеро, ки бигӯяд, бояд ҷойгоҳи онро донад, яъне суханро дар ҷояш бояд гуфт.

Нависанда дар боби ҳаштуми асар “Андар ёд кардани пандҳои Нӯшервони Одил” таъкид мекунад, агар инсон хоҳад, ки маҳбуби дилҳо шавад, бояд сухане гӯяд, ки бар муроди мардумон бошад.

Унсурулмаолии Кайковус дар ин асари хеш дар баробари панду ҳикматҳои муфид, ба одоби муошират, ки ҷузъи ҷудонашавандаи одобу ахлоқ аст, ибрази андеша намудааст. Сухан гуфтан, сухани бикр гуфтан, ин рукни асосии муошират аст.

Шамсиддин Муҳаммад ибни Маҳмуди Омулӣ дар асараш “Нафоис-ул-фунун фи ароисилуюн” боберо бо номи “Дар одоби муҳовара” дар боби сухан, суханварӣ, одоби муошират бахшидааст. Мавсуф илми муҳовараро ба панҷ қисмат ҷудо намудааст: 1) дар одоби муҳовара; 2) шароити муҳовара; 3) кайфияти муҳовара; 4) дар эроди баъзе аз он чи дар муҳоварат ба кор доранд; 5) дар зурафо ва мутоибот [128, С.146]. Нависанда симои ботинӣ ва зоҳирии мутакаллимро дар мадди аввал гузошта бар он андеша аст, ки бояд ӯ чунин сифатҳоро дошта бошад: шахбози фасоҳат (кушодасухан шудан ва теззабонӣ, ва хушгӯӣ), орамидагони олами талаттуф (меҳрубонӣ), сайқали занги тарадути хотир, маҳрами асрори ишқ, марҳами сӯхтагони доғи фироқ. Ба андешаи ӯ агар суханвар чунин сифатро доро бошад, мардум хосу ом ба суҳбати ӯ майлу рағбат пайдо мекунад. Муҳовир бояд соҳиби “нури ақлу зевари фазл ва хоитири ваққоду зеҳни наққод” бошад. Дар қисмати дуввум, ки шароити сухан унвон дорад, донишгани мавқеи сухан, мақому мартабаи суханвар аз ҷиҳати донишу хирад шарҳ ёфтааст.

Омулӣ одоби гӯш кардани суханро муҳим меҳисобад, зеро ба андешаи ӯ агар нисбати сухани дигаре безътиборӣ, беҳурматӣ зоҳир гардад, хоҳири суханвар озурда хоҳад шуд. Дар муҳовара ҳазлу шӯҳиро ҷоиз наметонад ва ҳазлу мазохро афрӯзандаи фитна меномад.

Абулқосим Фирдавӣ дар “Шоҳнома”-и безаволаш низ кадрӯ манзалати сухан борҳо таърифу тавсиф намуда, хонандаро ба дуруст муомила намудан, қадри суханро доништан, бомаврид сухан гуфтан ва ғ. тарғибу ташвиқ менамояд. Ҳоло чанд байтро мавриди таҳлил қарор хоҳем дод. Ҳаким Фирдавӣ нарма сухан гуфтан, некӯ сухан гуфтанро нақӯ ҳисобида, дуруст таъкид мекунад, ки ҳама шахси нармагуфтору нақӯгӯро таҳсин мегӯянд, эҳтиром мекунад:

Ҳама мӯбадонро зи лашкар бихонд,

Ба ҷарбӣ чӣ моя суханҳо биронд.

Зи некӯсухан беҳ чӣ андар ҷаҳон,

Бар ӯ офарин аз кеҳону меҳон.

Агар нарма гӯяд забони касе,

Дуруштӣ ба гӯшаш наёяд басте.

Сухан нарма гӯй, эй ҷаҳондида мард,

Маёлой лабро ба гуфтори сард.

Дар “Пандномаи Анӯшервон” омадааст, ки аз сухани бад бояд барҳазар буд, ки он хоҳири касро мушавваш мекунад ва сухани нек –ин муоширати хуб аст, ки ба дили инсон роҳ меёбад:

Суханҳои неку шунидан равост,

Чу некӯ сухан дарди дилро давост.

Нақӯгӯй мардум чу биштофтанд,

Зи некӯ сухан мардумӣ ёфтанд.

Сухан чун нақӯ бошаду аслдор,

Бувад беҳ зи сад гавҳари шоҳкор.

Дар байти дигар таъкид мекунад, ки инсон дар симои зиҳирӣ зишт бошаду сухани некӯ гӯяд, зебо менамояд:

Рухи зишт агарчи пуроҳу бувад,
Ба некӯ сухан зишт некӯ бувад [139, С.87].

Дар ҳамин панднома омадааст, ки аз сухани ногуфтани барҳазар бошед, зеро чунин гуфтор боиси ранчи дигарон мегардад:

Зи ногуфтани ҳар ки бошад ҳамӯш,
Дилаш аз шунидан наояд ба чӯш
Зи гуфтори беҳуда чуз ранч нест,
Чу хомӯшӣ андар ҷаҳон ганҷ нест [139, С.87].

Нависандаи ширинбаён Абдурахмони Ҷомӣ дар “Баҳористон” дар одоби сухан кардан, муомилоти хуб, накӯ гуфтан низ андеша рондааст. Ҳар як ҳикоёт аз муомилоти нек ҳолӣ нест. Дар боби ҳафтуми ин асар, ки тазкира аст, дар мавриди қадру мазаллати сухан шоир андеша ронда, менависад:

Ҳеч шохид чун сухан мавзун нест,
Сирри хубӣ аз хатташ берун нест.

Асадии Тӯсӣ бадзабонӣ, дуруштмуомилагиро, ки боиси ҳастагии руҳу ҷисм, озори дил мегардад, мазаммат намудааст:

Зи захми синон беш захми забон,
Ки ин тан кунад ҳаставу он равон

Сухангӯӣ ҳунар аст. Унсурулмаолии Кайковус таъкид намуда, ки “аз ҳамаи ҳунарҳо беҳтарин ҳунар сухан гуфтан аст”. Сухан гавҳару дурро мемонад, касро тарбия мекунад, аз роҳи бад мегардонад, болидарӯҳ масозад, дилҳоро ба ҳам мепайвандад, аммо он метавонад баъақси ин гуфтаҳо бошад.

Асадии Тӯсӣ таъкид мекунад, ки инсони нек бояд кирдори хубу гуфтори некӯ дошта бошад:

Накӯномӣ аз гетӣ онро сазост,
Ки кирдори ӯ хубу гуфтор рост.

Дар “Кимиёи хирад” дар боби “Саволҳои Нӯшервони Одил ва ҷавобҳои Бузургмеҳри вазир –фоидабахш ба ҳар нақӯахтар” маҳбуби дилҳо шуданро чунин шарҳ додааст:

Савол: Инсон ба кадом амал маҳбуби дилҳо шавад?

Ҷавоб: Аз ростмуомилағӣ ва шукуфтарӯйӣ

Сухан гуфтан ҳунар аст, гӯш кардан ҳам ҳунар. Пас, ин санъатро доништан, эҳтиром доштан, ба қадраш расидан ва мувофиқи тавони худ онро доништа ва барои рафоъ истифода бурдан басо муҳим аст, зеро сухани ҳақу зебо гавҳари пурқиматест ва қадри сухангӯй аз матоаш кам нест.

Мақому вазифаи суханро И. Усмонов шарҳ дода, барои тақвияти фикраш аз Шамсиддини Шохин абётеро меорад: “Вазифаи сухангӯй ҳатто дар вақти танқид кардан ҳам одоби суханро нигоҳ доштан аст, гарчи қадри сухану сухангӯйро ва ҳамеша медонистанду медонанд, Шамсидин Шохин ошкор ва пурдард гуфтааст:

Сухан чист? Анқои ин рӯзгор,

К-аз ӯ ном мондасту он низ хор.

Суханвар дар ин аҳд чун кимиёст,

Сухан меҳр гӯйӣ, суханвар вафост.

Суханро дар ин аҳд тавқир ку?

Ба рӯйи сухан ғоза ҷуз қир ку? [161,С. 5]

Мавзӯи муошират, одоби сухан, мавқеъ, манзалати сухан гуфтан, ҳифзи забон, нақӯгуфторӣ, ширинкаломӣ аз масъалаҳоест, ки аз рӯзи бунёди сухан дар мадди назари аҳли илму адаб меистод. Аз аввалин асару ёдгориҳо ва нигоштаҳои китоби муқаддаси зардуштиён “Авесто”, сангнавиштҳои кӯҳи Бесутун, “Ёдгории Зарирон”, “Дарахти Асурик”, мероси гаронбаҳои адабиёти классикӣ, адабиёти муосир сухану суханварӣ, нармагуфториву ширинбаёнӣ ҳамчун рукни асосии муошират тавсифу тасвир ёфтааст. Онҳо мувофиқи тақозои муҳити худ, асри худ ва

дар таъсири воқеа ё пешомаде дар ин масъала андешаи худро бо назардошти таҷрибаи зиндагӣ гуфтаанд.

Дар ҳолате, ки фитнаву нифоқ ниҳоят авҷ гирифта, андак беэҳтиётӣ дар сухан гуфтан боиси бадбахтӣ ва ҳалокат мегардид, шоирони боимон мардуми сухангӯйро ба боэҳтиётӣ ва хушёрӣ даъват намуда, аз оқибатҳои ногувори лағжишҳои забон огоҳ месохтанд. Муҳимтарин ва некӯтарин коре, ки эҷодкор бояд кунад, сухани нек гуфтан аст, зеро сухани нек, ширин ва малеҳ ба шунаванда руҳ мебахшад, ўро ба коре ҷазб ва ҳавасманд мекунад, ба дардаш малҳам мешавад. Сухани некро барои таскин, барои рӯҳ, барои қувват мегӯянд ва аз ин лиҳоз онро на танҳо барои таъриф, балки ҳангоми танқиду мазаммат низ метавон истифода кард [161, С. 8].

Яке аз фазилатҳои баланди соҳиби сухан хушбаёнӣву нармгуфторӣ, ширинсуханӣ, хуштааммул будан аст, ки ин хислатро на ҳама доро мебошанд. Сухани нек одоб аст, бинобар ин одат гирифтани бар чунин одоб ҳар касро вомедорад аз суҳбати бадахлоқу бадкирдор ва рақибӯ ағёр худдорӣ намояд.

Суҳбати нек анҷоми нек пазирад ва суҳбати бад анҷоми бад пазирад. Саъдӣ сухани латиф ва ширинбаёнӣро талқин намуда, ба қанди мисрӣ шабоҳат додааст:

Сухани латифи Саъдӣ на сухан, ки қанди мисрӣ

Хиҷил аст аз ин ҳаловат, ки ту дар калом дорӣ.

Саъдӣ дуруст таъкид мекунад, ки сухан ба кас ҷон мебахшад, сухан нӯшдоруи ҷону руҳ аст:

Гар уфтад гузаре бар вучуди куштаи ишқ:

Сухан бигӯй, ки дар ҷисми мурда ҷон орӣ.

Камоли Хӯҷандӣ ширинсуханӣ, хушгуфториро чунин тасвир намудааст:

Камол аз шавқи лаъли шаккаринат,

Ба ғоят тӯтии ширинзабон аст.

Чун дар сухан шуд он лаби ширин шакарфишон,
Дар гӯшҳо ҳикояти Ширин фасона буд.

Ҳар кучо 3-он лаби ширин сухане мекардам
Сухани қанд накардам, ки муқаррар мешуд.

Аз лаби ӯ сухане чун ба забон меояд,
Гӯиё оби ҳаёте ба даҳон меояд.

Дар осори ниёғони мо аз ҳамсухбати бад барҳазар будан таъкид гардида, чунин суҳбатро ба ҷаҳаннам ташбеҳ додаанд. Ин андешаро Мавлавӣ Муҳаммад Ҳусайн Толиби Пури таъкид намудааст: Худро аз суҳбати бад ниғаҳ дор, ки суҳбати бад аз ҷаҳаннам бадтар аст. Суҳбат ба ҳасбӣ ҳосияти муассир аст, чунончи, ҳамнишини некон сабаби мазиди (афзоиш) давлат аст ва муҳолатати (ҳамсуҳбатӣ) бадон мучиби малол ва надомат.

Суҳбати дарвешону некон ва муҳтоҷонро ор надонӣ ва нанг нақунӣ, ки мусоҳибаи некон ва маҷоламати дарвешон кимиёи саодати абадӣ аст ва раҳнамоӣ давлати саромадӣ (абадӣ) [Кимиёи хирад, 2009, 89]

Носири Хусрави Қубодиёнӣ бар он андеша аст, ки касе хоҳад, хушбахт, комёр дар ҳама кор гардад, бояд сухани бикр, дуруст, нарму ширин гӯяд:

Саодат боз хоҳӣ дар ҳама кор,
Суханҳои шариф аз даст мағзор.

Ҳофизи Шерозӣ доир ба ширинсуханӣ, сухани беғараз, мақоми сухан чунин гуфтааст:

Сухани беғараз аз бандаи мухлис бишунав,
Эй ки манзури бузургони ҳақиқатбинӣ.

Кунун, ки чашмаи қанд аст лаби нӯшинат,
Сухан бигӯю зи тӯтӣ шакар дарег мадор.

Ин ҳама шахду шакар, к- аз суханам мерезад,
Аҷри сабрест, к-аз он шахди наботам доданд.
Биной гуфтани ҳар суханро лоиқ намедонад, суханро ганҷу онро ба
мори хомаи сухансанҷ ташбеҳ додааст:

Сухан он беҳ, ки ҳамчунон бошад,
Ки дар ӯ нафъи ҳамгинон бошад.

Ҳар сухан нест лоиқи гуфтан,
Ҳар гуҳар нест қобили суфтан.
Назди аҳли сухан сухан ганҷ аст,
Мор он хомаи сухансанҷ аст.

Хоча Насириддини Тӯсӣ дар “Ахлоқи Носирӣ” зерфаслери бо
номи “Одобӣ сухан гуфтан” чудо намуда, маслиҳатҳои муфид дода, доир
ба одобӣ муошират андеша ронда чунин таъкид мекунад, ки дар
муҳоварот чунин сифатхоро бояд риоя кунанд, ба ғоиди кор аст: Ва
агар дар мунозира ва муҷотот (муҳоварот) тарафи ҳасмро раҷхон
(бартарӣ) ёбад, инсоф бидиҳад. Ва аз муҳотабаи (гуфтугӯ ва суолу ҷавоб
кардан) авому кӯдакон ва девонагону мастон то тавонад эҳтироз (дурӣ
ҷустан, парҳез) кунад. Ва сухани бориқ бо қасе, ки ғаҳм накунад, нагӯяд
ва лутф дар муҳоварат нигоҳ дорад. Нависанда дар назди қалонсолон
тарзи сухан гуфтан ва аз суханчиниву дурӯғу бӯхтон дурӣ гузиданро
таъкид намудааст.

Шоира Зебуннисо ғайзи суханро ба ғавҳари абри қарам ташбеҳ
додааст:

Ғайзи сухан ғавҳарест рехта абри қарам
Сайқали он мекунад ғавҳари пинҳони ӯ.

Абдурахмони Ҷомӣ суханро чунин тавсиф кардааст:

Бувад тобиши моҳу меҳр аз сухан,

Бувад гардиши нух сипер аз сухан.

Оре, намаки сухан зи ишқ аст,

Нури фалаки сухан зи ишқ аст.

Нармгӯӣ хислати беҳтарини суханвар аст, ки бузургони адабиёти классикӣ онро борҳо таъкид намуда, хушмуомила, хушгуфтор ва муоширати хуб доштанро таъкид намудаанд:

Эй бародар, гар хирад дорӣ тамом,

Нарму ширин гӯӣ бо мардум калом (Аттор)

Сухан хуш гӯ, чандоне ки гӯӣ,

Ки хушгӯӣ аст асли ҳар нақӯӣ. (Низомӣ)

Эй писар, гар ба гуфтан афтад кор,

Ғайри ҳарфи нақӯ мағӯ зинҳор. (Биной)

Низомии Ғанҷавӣ мавқеъ ва мақоми суханро тавсиф намуда, суханро ба кимёпарвар ташбеҳ намуда, сухани хуб ва сухани носавобро чунин шарҳ додааст:

Ҳамон санти аъзам ки кони зар аст,

Сухан бин, ки чун кимёпарвар аст,

Касе к-ӯ сухан бо ту нағз овардад,

Ба дил бишнавад, к-он ба мағз овардад.

Забоне, ки дорад сухан носавоб,

Ба хомӯшияш дод бояд ҷавоб.

Ба доно расид ин сухан, ганҷ ёфт,

Ба нодон расид, андуҳу ранҷ ёфт.

Ба андешаи Низомӣ сухани беандешаро гуфтану навиштан дуруст нест:

Сухан к-он аз сари андеша н-ояд,

Навиштанрову гуфтанро нашојад.

Абдулқодири Бедил нармгуфториро чунин тасвир намудааст:

Забон аз нармгӯӣ сарнагун афканд дандонро

Агар сӯзад нафас, аз сӯзи маҳшар боз мегирад.

Бадриддини Ҳилолӣ сухани хушро ҳастии ҷисму ҷон меҳисобад:

Сухани хуш ҳаёти ҷону тан аст,

Дами Исо гувоҳи ин сухан аст.

Инсон зери сухан пинҳон бувад, чун сухан гӯяд симои ботини ӯ зоҳир гардад. Унсурулмаолии Кайковус низ инро ба писараш таъкид намуда буд. Рашиди Ватвот дар байти зерин ин маъниро ишора фармудааст:

Мард пинҳон бувад ба зери забон,

Чун бигӯяд сухан, бидонандаш.

Саъдии Шерозӣ бошад ин маъниро чунин зикр кардааст:

То мард сухан нагуфта бошад,

Айбу ҳунараш нухуфта бошад.

Аллома Аҳмади Дониш дар ин маврид зикр намудааст: “То лафз хуб наояд, маънии баланд аз вай барназанад”. Яъне маънии баланд аз лафзи хуб ҳосил гардида, ба дили шунаванда ва хонанда роҳ меёбад.

Дар “Китоби амсол”, ки пандномаест, дар фасли понздаҳуми он чунин омаддаст: “Ҷавоби нарм ғазабро бармедорад, аммо калимоти таҳқиромез хашмро бармеангезонад. Забони донишмандон ҳикмати нақӯ арза медиҳад, аммо даҳони аблаҳон аблаҳиро баён менамояд. Забони нарм шачараи ҳаёт аст, вале забони қач қоҳиши руҳ ”

Сухан ва қадру мазаллати он дар офаридаҳои олимон ва намояндагони адабиёти муосир низ тасвир ёфтааст.

Олими шинохта Т. Зеҳнӣ балоғат ва фасоҳтаи суҳанро дар муошират, суҳан гуфтан “хусни зоҳирӣ ва хусни ботинӣ” меномад. Балоғат дар луғат ҷавон шудан ва расидан ба мунтаҳои чизе, комил шудан, расоӣ дар суҳан ва зебӣ буда, дар истилоҳи адабӣ сифати суҳан ва гӯянда мебошад. Фасоҳат дар луғат ба маънои зухур, возеҳият, шевоӣ ва равонӣ, вале дар истилоҳи адаб ба маънои кушодазабонӣ, гӯёӣ, бурроӣ мебошад. Огоҳӣ аз фасоҳат, огоҳӣ аз латофату салосати лафз аст [89, С. 36-37]. Фасоҳатро покизагии суҳан номидаанд.

Лоиқӣ ширинкалом низ суҳан, лутфи суҳан, қадри суҳанро ситоиш намуда мегӯяд:

Лутфи суҳан хуш аст,
Хушгӯӣ мекунем.
Эҳсоси мурдари
Гумчӯӣ мекунем.

Уқоб андар баландӣ гар бимирад,
Дили ман – дар баландии суҳанҳо...

Суҳан пайдову нопадӣ ҳар халқи суҳансоз аст,
Ало, пайдову нопадӣ, маро ту зинда хоҳӣ дошт.

Лоиқ қадри суҳанро баланд медорад ва менависад:
Як суҳан сад қавмро як мекунад,
Мефизояд як суҳан қадри суҳан.
Шоири озода селоварда нест,
Нест ҳам тухми палак тухми суҳан.

Олими шинохта, академик Муҳаммадҷон Шакурӣ дар асараш “Забони миллӣ ва ҷаҳонгарой” кайд кардааст: “Суҳани буррову гӯё талаффузи дурусти зебо яке аз нишонҳои асосии фарҳанги шахс аст. Мо бояд ба ин нишонаи ҳатмии фарҳанги суҳан соҳиб шавем. Бояд дар ҳаёти

чамъиятӣ, дар суҳанронии расмӣ, дар маҷлис, дар дарс ва ғайра бо риояи одоб ва шартҳои фарҳанги суҳан гап заданро омӯзем ва бидонем, ки ба сарсемагӣ, тез-тез ва зерӣ лаб гап задан беодобӣ нисбат ба шунаванда аст. Кӯшише барои риояи одоби суҳан гувоҳӣ аз он медиҳад, ки гӯянда нисбат ба шунаванда ва аҳли суҳбат ҳурмат дорад [182, С.208-209].

М. Шакурӣ дуруст қайд кардааст, ки суҳан гуфтан ин фарҳанги шахсро нишон медиҳад. Дар раванди таълим омӯзгор бояд суҳандону суҳансанҷ, нармагуфтору ширинбаён бошад ва аҳли синфро ба худ ҷалб карда тавонад. Суҳани дурусту бурро чун оҳанрабо ба умқи дили шунаванда расида, ба хеш моил мекунад.

Суҳан атои Парвардигор аст. Вай қудрати ҳам созандагӣ дорад ва ҳам сӯзандагӣ. Оқилон ин силоҳи пуртаванро баҳри ободӣ, вале ҷоҳилон барои харобкорӣ истифода кардаанд, таърих бар эшон ҳукми оқилоне мебарорад, якero сарфарозу муътабар мекунад, дигарero маҳкум [145, С. 8].

Саъдинисо Ҳакимова ва Мирбобои Мирраҳим дар “Илми ахлоқ ва одоб” (2010), ки барои ҷавонон таҳия гардидааст, ба масъалаҳои муҳим: одобу ахлоқи ҳамида, рафтору гуфтор дар ҷойҳои чамъиятӣ, кӯчаву нақлиёт, донишгоҳу макотиби миёнаву касбӣ баҳшида шудааст. Дар китоби мазкур аз осори ниёгон порчаҳо ва матнҳо доир ба масъалаҳои гуногун: одоби суҳан кардан, ҳамнишинӣ, меҳмонӣ рафтан ва ғайра аз осори Арасту, Сукрот, Унсурулмаолии Кайковус, Ҳоҷа Насириддин Тӯсӣ, Убайди Зоконӣ, Ибни Мискавейҳ, Афлотун, Роберт Шуман ва дигарон оварда, таҳлил гардидааст.

Дар мактаби олий ҳангоми муошират ё суҳанронии устодон чунин сифатро бояд риоя намуд: “Вуруди суҳанронро ба синфхона новобаста аз мансаб ва унвони илмие, ки дорад, бо бархостан аз ҷойҳои нишаст, истиқбол кард. Бо ин амал эҳтироми хешро нисбат ба суҳанрон нишон медиҳед. Агар ба суҳанрон овехтани нақша ва ё тасвирҳое бар рӯи тахтаи синф лозим аст, яке аз донишҷӯёни дар радифи аввал нишаста,

бояд омодагии хешро эълон дорад. Ин кор нишонаи тарбиятдидагӣ ва бофаҳангӣ аст [173, С.20].

Муаллифон ҳангоми суҳанронӣ хоҳ дар раванди дарсгӯӣ ва хоҳ дар суҳбат бо дӯстон бо имову ишора ва такон додани дастҳо муошират карданро ҷоиз наметонанд. Инчунин ҳангоми суҳбат ба даст ва ё китфи ҳамсуҳбат даст заданро маҳкум мекунанд. Дар мавриди суҳбат гӯш кардан ва нарму мулоим суҳан гуфтанро таъкид намудаанд: “Гӯш фаро додан ба ҳамсуҳбат, сари вақт ва воқуниши дуруст ба суолҳои ӯ ва боназокаат (мулоим ва боодабона) посух гуфтан ба онҳо -муҳимтарин унсури фарҳанг аст: “Буридани суҳани шахсе, ки суҳбат дорад ва бар иловаи он суол пеш гузоштан ба вай, муносиби ҳолу замон нест ва кори нохуб аст” [173, С.27].

Дар осори хеш бузургони адабиёти классик ба эҳтиром, муоширату муносибат, ахлоқи писандида бештар ҳусни тавачҷуҳ доштанд. Дар ҳикояву ривоятҳо, латифаву дostonҳо инро талқин мекарданд. Сардсуҳан буданро мазаммат намуда, ширинсуҳаниро тавсия додаанд.

Дар давлатҳои Юнону Мисри Қадим, Ҳинду Шарқ санъати суҳанварӣ доимо дар мадди назари аҳли ҷомеа буд. Аз ин рӯ, чун як соҳаи илм таълим дода мешуд. Имрӯз ин мавзӯ ҳамаҷун фанни алоҳида дар факултаҳои муносибатҳои байналхалқӣ, журналистика, филология, ҳуқуқшиносӣ бо номи “Маҳорати суҳанварӣ” ё “Риторика” таълим дода мешавад. Мақсади ин фан омӯзиши роҳу усулҳои суҳанварӣ, ҳафтии калом ва фасоҳати он аст. Салосати суҳан-мутаносибии овозҳои таркиби калимаю ибораҳост, ки талаффузро мушкил нагардонад, дар гуфтор дуруштӣ, лакнат ва норавонӣ эҷод накунад. Салосат яке аз шартҳои балоғати калима ва калом (ҷумла) аст [100, С.50].

Муоширати байни одамон дар шаклҳои гуногун сурат мегирад, ки аз сатҳи иртибот, табиати он ва ҳадафҳо вобаста аст. Шаклҳои маъмултарини муоширати байнишахсӣ ин беном, функционалӣ-нақш

мебошанд, ки дар он муносибатҳои расмӣ, муоширати ғайрирасмӣ ва маҳрамонаи оилавӣ қойи махсусро ишғол мекунанд.

Он ҳама шаклҳои имконпазири муоширатро, ки дар онҳо шахс метавонад иштирок кунад, истисно намекунад.

Ҳамин тариқ, вожаҳои муошират, сухан гуфтан, муҳовара, муколама, этикет, коммуникатсия ҳамвазифа ва ҳаммаъноянд. Дар адабиёти классикӣ он бештар бо вожаҳои сухан ва муҳовара тавсиф шудааст.

Хулоса, муносибати босалоҳият ба таълим ҳадафи ягона ва хеле муҳим дорад: омода намудани шогирдони мактаб ба ҳаёти оянда. Муайян намудани моҳият ва маънои муносибати босалоҳият ба таълим метавонад барои равшантару возеҳтар дарк намудани масъала мусоидат намояд.

БОБИ II. ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҲОИ МУОШИРАТИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ БОЛОИИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ ДАР ЗАМИНАИ ТАЪЛИМИ ФАННИ АДАБИЁТИ ТОЧИК

2.1. Сатҳу сифати муоширати наврасону ҷавонон, омилҳои ташаккулдиҳандаи муоширати солим

Шакли маъмултарини муошират суҳбат аст. Дар ҷараёни суҳбат мо забонро истифода мебарем, хоҳ забони модарӣ бошад ва хоҳ хориҷӣ, дар ҳар сурат, ин зарур аст. Забон атои бебаҳоест, ки ба инсон дода шудааст. Маҳз забон аст, ки тамоми осори насриву назмӣ, таърихиву фалсафӣ аз наслҳо ба наслҳо боқӣ мемонад. Бо ёрии калимаҳо шумо метавонед дар бораи ҳама чиз нақл кунед, иттилоот гиред. Беҳуда забонро аслиҳаи инсон наномидаанд. Забон барои он зарур аст, ки одамон пурра муошират карда тавонанд. Дар муоширати ҳамагӯза мо аксар вақт кӯшиши онро мекунем, ин фикрамонро дуруст ва дақиқ баён намоем. Сухан метавонад инсонро кушад, метавонад наҷот диҳад.

Якero мекушад килкам, якero зинда медорад,

Намеоҷд зи шамшер, он ҷӣ аз тегӣ забон ояд. (Сайидои Насафӣ)

Муошират тавассути нутқ муваффақияти фаъолияти муштаракро таъмин мекунад. Муошират тавассути калима (муоширати шифоӣ) таҷрибаи инсониятро мустаҳкам ва ҳифз намуда, онро аз насл ба насл мегузаронад, зеро забон ин воситаи фарҳанг аст.

Муошират-ин раванди асосии ташаккулёбии инсони комил дар ҷомеа мебошад. Ҳар як инсон бояд аз рукнҳои муоширати солим бархурдор бошад. Оила, кӯдакистон, мактаб ва ҷомеа вазифадоранд, ки насли наврасро хуб тарбия намояд. Дар оила, ки зинаи аввалини тарбия маҳсуб мешавад, бояд бо кӯдакон муоширати хуб намуд. Ҳар як падару модарро зарур ва муҳим аст, ки бо фарзандашон муносибати хуб, забони

ширин ва озодафтор бошанд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар баъзе хонандагон ҳаросу бим дар гуфтор зоҳир мегардад. Дар хона бояд калонсолон ба фикри хурдсолон пурра гӯш диҳанд, дурустӣ ва нодурустии андешаи кӯдакро фаҳмонанд. Бо кӯдак муносибати хуб доштан, ин ба хеш муносибати хуб доштани калонсолонро мефаҳмонад. Вақте ки дар хона муоширати хуб бошад, кӯдак хешро озод ҳис мекунад, фикрашро кушоду равшан баён мекунад, фикри дигаронро гӯш мекунад ва дар оянда дар ҳалли муаммо ва мушкилиҳо душворӣ намекашад.

Дар дабистон ва мактаб муттасадӣён-мураббӣён ва омӯзгорон масъуланд, ки муоширати хубро бо хонандагон ва кӯдакон ба роҳ монанд. Мушоҳидаҳо нишон дод, ки мураббӣи хубу ширинзабон метавонад, ба дили кӯдак зуд роҳ ёбад, олами зебои ҳастии ӯро тасхир кунад. Барои дақиқ ва воқеӣ хулоса баровардан бо волидайнӣ хонандагон, кӯдакони синни томактабӣ машварату суҳбатҳо доштем, ки овардани қисме аз онҳоро зарур донистем:

Модаре нақл кард, ки фарзандаш мураббияшро беҳад дӯст медорад ва доимо мехоҳад бо ӯ бошад. Суханони мураббияро доимо такрор мекунад. Аввал дар ҳайрат мондам, пасон ба дабистон рафта огоҳ шудам, ки мураббия ба кӯдакон бо забони ширин, бо вожаҳои **“гулдухтарам”**, **“шаҳписарам”**, **“ширинакам”**, **“шербачаам”** **“азизаконам”** ва ба инҳо монанд муроҷиат мекардааст. Кӯдакон ба ширинсухании ӯ одат кардаанд ва тамоми супоришҳои мураббияро иҷро мекардаанд. Чунин муошират имкон медиҳад, ки ҳам кӯдак тарбияи хуб гирад ва ҳам мураббия-омӯзгор ба муваффақият ноил гардад. Ин як воситаи муҳими ба даст овардани дили кӯдакон ва ташаккул додани одоби муошират мебошад.

Бо нафари дигаре ҳамсуҳбат гардидам, ки мегуфт: **“Духтарам** ба як мураббӣ, ки ширинсухан буду доимо бо кӯдакон машғулиятҳои хуб мегузаронд, одат кард. Ҳангоми гузариш аз рӯйи синну сол духтарамро ба гурӯҳи болоӣ гузарониданд. Аввал се рӯз ба боғча рафт. Хона меомад,

доимо зик, бехуш, озурдахотир. Рӯзи чаҳорум эътироз намуд, ки дигар ба боғча намеравам. Ҳайрон шудам, пас ба назди мураббия рафтам, беш аз ним соат дар он ҷо ҳузур доштам. Мушоҳида намудам, ки мураббия бо кӯдакон муоширати хуб надорад, дағалона гап мезанад, парвои онҳо надорад. Хатои мураббияро фаҳмонидам ва ба назди мудирӣ боғча даромада, бо маслиҳати мураббияи якуми духтарам, ӯро ба гурӯҳи дигар гузаронидам. Баъди чанд рӯз мушоҳида намудам, ки духтарам чун пештара майли ба боғча рафтан дорад ва доимо ба хона бо табъи хуш меояд. Ба хона даромадан замон ба таърифи мураббияаш мепардозад, ки ӯ ҳамроҳи кӯдакон шеърхонӣ, афсонагӯӣ, бозихои шавқовар мекунад, ба онҳо хондану навиштанро ёд медиҳад” Муоширати хуб касро руҳбаланд мегардонад. Он модар таъкид намуд, ки маҳз ба туфайли чунин тарбия ва муносибати мураббия дар боғча имрӯз фарзандаш дар мактаб низ аъло меҳонаду яке аз беҳтарин хонандагони мактаб ҳисоб мешавад.

Оила ин рукни асосии ҷомеа аст. Дар хона ба роҳ мондани тарбияи дуруст, муносибати хуб ва муоширати дуруст боиси тарбияи дурусти кӯдакон, ташаккулёбии ҷаҳонбинии онҳо мегардад. Дар як хонаводае боре меҳмон гардидаму аз рафтори калонсолон дар тааҷҷуб мондам. Гӯё кӯдакон барои онҳо як бозичаро мемонданд. Волидайн дағалона рафтор мекарданд, ба хубӣ аз кӯдак намекурсиданд, ки чӣ меҳодад. Дар чашмони кӯдак тарсу ҳарос ҷой дошт. Оила, ки ҷавон буд, ҳатояшро фаҳмонидам ва гуфтам, ки дар оянда ҳамин муносибататро аз фарзандонат умедвор шав. Дар ҳалқ мегуянд: “Ҳар он чӣ коштӣ, оқибат бардоштӣ”.

Оилаҳое ҳастанд, ки ба фарзандон муомилаи нек, муоширати хуб доранд. Хатои фарзандро бо хубӣ фаҳмонидан лозим, тарбия бо лату кӯб, дашному дағалӣ самарайи дилхоҳ намедиҳад. Фарзандон меваи умри ҳар яки моянд, онҳоро ба роҳи рост бо усулҳои гуногуни тарбия ба воя расонидан лозим аст. Аввал бояд мо калонсолон онҳоро эҳтиром

намоем, то ба эҳтироми онҳо сазовор гардем. Яке аз роҳҳои асосии тарбияи солим, муоширати солим, нарму ширин сухан кардан нисбат ба кӯдакон мебошад.

Ҳар рӯз ҳар яки мо дар ҷойҳои ҷамъиятӣ, кӯчаву бозор, дар дохили нақлиёт, мактаб борҳо мушоҳида менамоем, ки дар байни баъзе наврасон ва ҷавонони мо одоби муошират риоя намегардад. Онҳо нисбати якдигар дағал, дурушгуфтор ва бетарбиягӣ мекунанд. Баъзан калонсолон чунин рафтори наврасону ҷавонро нодида мегиранд, ки боиси бадбахтии ҷомеа мегардад. Ҳар як шахрванд, сарфи назар аз он ки кист ва чӣ вазифаро бар дӯш дорад, бояд ба чунин ҳодиса бетараф набошад, пеши ин падидаи номалубро бояд гирифт.

Дар оила падару модар доимо дар пайи тарбияи фарзандон бошанд. Агар дар хона ба нишастану гуфтан, хондану навиштани кӯдакон эътибор диҳем, онҳо низ роҳи дурустро интихоб мекунанд. Беаҳамиятии мо боиси пайдо шудани падидаҳои номатлуб дар фарзандон мегардад.

Ҳангоми тарбияи фарзандон зарур аст, ба гуфтору рафтори онҳо эътибор диҳем, муайян намоем, ки онҳо бо чӣ гуна шахсон муносибат ва дӯстӣ доранд, яъне ҳамнишини онҳо кист.

Одоби муошират яке аз муҳимтарин воситаи гуманистии мардуми тоҷик маҳсуб меёбад ва дар асарҳои нависандагон ва шоирон барҷаста инъикос ёфтааст. Чунончи, дар “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айни муоширати байни падар ва писар бисёр барҷаста ва воқеӣ тасвир гардидааст:

Падарам ана ҳамин одамро ба ман нишон дода:

– Ҳамин кас аст домоллои акаат, – гуфт ва илова намуд, ки одами бисёр калон, олими гузаро, донишманди бузург ва шоири забардаст аст.

Ман ба ин тавсифи падарам шубҳа карда пурсидам:

– Шумо ин касро «одами бисёр калон ва олими гузаро» гуфтед ва ҳол он, ки қади ин кас он қадар баланд не ва саллашон ҳам аз саллаи имоми мо хурд аст-ку?

– Калонии одам бо қаду қоматаш ва олимии ӯ бо саллааш муайян намешавад, – гуфт падарам дар ҷавоб ва илова намуд: – бисёртарини муллоҳои камилм саллашонро калон мебанданд, ки мардуми авом онҳоро дида фиреб хӯранд ва муллои калон донанд. Аммо одами доно ва муллои дуруст саллаашро хурд мебандад ва калонии ин гуна олимро илму донишаш нишон медиҳад.

Ман то он вақт «шеър» ва маънии вайро донам ҳам, калимаи «шоир» -ро нахустин бор мешунидам. Бинобар ин, аз падар пурсидам:

– Шумо ин касро «шоир» гуфтед, ин чӣ маънӣ дорад?

– Шоир касеро мегӯянд, ки, – гуфт падарам, – аз дили худ шеър бароварда гӯяд (С.Айнӣ).

Муоширати писару падар дар порчаи боло самимона сурат гирифтааст. Мавқеи мусоҳибон маълум ва ифодаи эҳтиром, ки рукни асосии муошират аст, нигоҳ дошта шудааст. Он тариқи ҷонишини шахси сеюми ҷамъ ба шахси дуюм кор фармуда шудааст.

Сотим Улуғзода дар повести “Ривояти суғдӣ” дар муколамаи Реваҳшиён ва Нуфарн хоксорӣ, боадабӣ, фурӯтанӣ, ботамкиниро, ки хислатҳои ҳамидаи инсонист, хеле барҷаста инъикос намудааст. Падари Виркан бо як маҳорати баланд, бо хоксориву фурӯтанӣ, ботамкину сабр бо хоҷаи Виркан- Нуфарн муошират мекунад:

Реваҳшиён дар як канор ду даст ба пеш гирифта истода буд. Виркан ба хоҷа ӯро нишон дод.

-Падарам ба хидмат омадаанд, -гуфт.

Реваҳшиён ба Нуфарн таъзим кард, хоҷа истода, бо кароҳат сӯйи ӯ нигарист ва таачҷубомез гуфт:

-Ба хидмат?

-Оре, хоҷа, арзи бандагӣ дорам, -гуфт Реваҳшиён.

- Чӣ арз? –Нуфарн ду дасти бар пушт ва чашмонашро нимпӯш кард, ки одати арзи аҳли ҳоҷатро дар ҳамин ҳол мешунид.

Зиндагӣ дароз бод, хоча, -ба арзи муддао шуруъ кард Реваҳиён, ба карами ту умедвор омадам (С. Улуғзода).

Вожаҳои **арзи бандагӣ дорам, хоча, зиндагӣ дароз бод, ба карами ту умедвор омадам** муоширати ду нафарро боз ҳам самимитар нишон додааст.

Дар симои падари Викан шикастанафасӣ, хоксорӣ, андешамандӣ, аммо дар симои Нуфарн бовикорӣ ва ҳавобаландӣ мушоҳида мегардад.

Яке аз муҳимтарин ҷанбаҳои муошират-ҷанбаи интерактивист. Ҷанбаи интерактиви муошират таъсири равониро пешбинӣ мекунад, яъне тағйири шахсият дар зерин таъсири одамони дигар (тағйирот дар муносибат, сабабҳо, шароит) ба вуҷуд меояд. Дигаргуниҳои шахсият, ки аз ҷониби таъсири одамон сурат мегирад, муваққатӣ ё доимӣ буда метавонанд. Ҳангоми ҳамкорӣ робитаи ҷисмонӣ, ташкили муштарак муҳити фазо ва ҳаракат дар он гурӯҳи муштарак ё амалҳои оммавӣ, алоқии ҷиҳодӣ ва ҳаттӣ таъмин карда мешавад.

Тарафи интерактивӣ (ҳамчояшавӣ) чунин тавсиф карда мешавад:

- мувофиқ будани қарорҳои идоракунӣ;
- тақсимои дақиқи уҳдадорӣҳо дар байни кормандон;
- ҳалли оқилонаи муноқишаҳо.

Ҷанбаи дарккунии муошират. Ҳамкорӣ бидуни ҳамдигарфаҳмӣ ғайриимкон аст. Дарк ин раванDEST, ки ба фазои ҳамдигарфаҳмии иштирокчиёни муошират мусоидат мекунад.

Дар равиши муошират симои зоҳирӣ ва ботинии шахс ошкор мегардад. Сатим Улуғзода дар романи “Восеъ” муколамаи Восеъ ва Аноргулро бисёр самимӣ, одӣ ва ҷаззоб тасвир намудааст. Хонанда баъди хондани ин муколама ду симо, ду образи бисёр латифу дилчаспро мушоҳида мекунад. Тавассути ин муколама симои ботинии қаҳрамонҳо барои хонанда ошкор мегардад:

Ў миёнбанди карбосинашро ба болои дарзаи гандум паҳн карда, ба рӯйи он аз лингаи чиптагии худ талқони тут ва якто нони қоқ бароварда монд, нонро пора кард.

– Бигир, шарм накун, насибат будааст.

Таоруфи ҷавон он қадар содаву самимона буд, ки духтарак ба зудӣ шармаш рафъ шуда, ба хӯрдани зиёфати ғарибонаи ӯ шуруъ кард.

Ман ховалингӣ ҳастам, аз Дараи Мухторам, номам Восеъ, – ҷавон лозим донист худро шиносонад ва пурсид:

– Ту духтари кӣ мешавӣ?

– Духтари Наимшоҳ.

Шоҳдухтар будай, – шӯхӣ кард Восеъ.

Вақте ки Аноргул донист Восеъ писари Шакари даравгар будааст, ба шӯхии ӯ ҷавоб гардонда гуфт:

– Шакарписар будай.

Бо ҳамин як даҳан ҳазлу зарофати сода ҳисси бегонагӣ дар байни Восеъ ва Аноргул камтар шуда, дуяшон ҳам ба якдигар қаробате пайдо карданд.

Гуфтори латифу дилнишин ба умқи дили шунаванда мерасад.

Дар мактаб муаллим метавонад як муҳити хуберо созмон диҳад, ки тамоми хонандагон дар дарс озод бошанд ва фикри якдигар гӯш диҳанд, онро тақвият бахшанд. Ҳангоми дарсҳои забон ба адабиёт, забонҳои русӣ ва англисӣ, ҷанҳои таърих ва ҳуқуқ ва ғайра муаллим имконияти овоздана фикрронӣ, гӯшкунӣ, ҳулосабарорӣ, худбаҳодиҳиро дар дарс созмон диҳад.

Хондани матну порчаҳои насрӣ ва назмӣ доир ба сухан гуфтан, гарм гуфтан, ширинбаёнӣ, парҳез аз дағаливу бадгуфторӣ ба хонандагон таъсири мусбат мерасонад.

Ба кӯдакон омӯхтани ширинбаёнӣ, ростгӯӣ вазифаи муҳим аст. Дар хона бо мулоимӣ ва нармаӣ хатогиро фаҳмонидан, фаҳмонидани захири забон ва оқибатҳои бади басо муфид аст. Мисолҳо ва ҳикояҳо овардан аз адабиёт шахсро водор мекунад, ки негуфтор бошад.

Волидайнро зарур ва муҳим аст, ки дар тарбияи фарзандони хурдсол саҳлангорӣ наkunанд.

Хирадманду ширинкалом, нармағфтору боандеша суҳан гуфтан кадрӯ қимати инсонро дар ҷомеа баланд мегардонад.

Заҳирии Самарқандӣ дар ҳикояти “Калимоти коҳи Афредун” дар мавриди суҳанчиниву суҳани ноандешида ибрози андеша намудааст: “Машварат бо марди доно кун, то аз маслиҳати хом эмин бошӣ ва корҳои то аз симати ростӣ наҷфтад. Суҳани ноандешида мағӯй, то дар ранҷи нодоништа наҷфтӣ ва корҳои оқибат нигар ба аввал.

Одам бо воситаи механизмҳои муайяни дарки байнишахсӣ худро тавассути дигар шахс дарк мекунад. Инҳо дар бар мегиранд:

-дониши одамон ва фаҳмиши ҳамдигар (шинохтан, ҳамдардӣ, ҷалбкунӣ);

-худшиносӣ дар ҷараёни муошират (инъикос);

-пешгӯии кардани рафтори шарикӣ коммуникатсионӣ (таснифи сабабӣ).

Шиносоӣ ин роҳи шинохтани шахси дигар мебошад, ки дар он фарзияи ҳолати ботинии вай ба кӯшиши гузоштан худро ба ҷойи шарикӣ коммуникатсионӣ асос ёфтааст.

Омили дигар ин ҳисси ҳамдардӣ – ҳамдардии эҳсосотӣ бо каси дигар мебошад. Яъне дарк кардани ҳолати рӯҳии шахси ғамдида, озурдахотир. Ҷалбкунӣ (ҷозибаро) як шакли шинохти шахси дигар мебошад, ки ба ташаккули эҳсоси устувори мусбат барои ӯ асос ёфтааст. Инъикос механизми худшиносӣ дар ҷараёни муошират мавҷуд аст, ки ба қобилияти шахс дар тасаввуроти ӯ аз ҷониби шарикӣ алоқа асос ёфтааст.

Чӣ тавре дар боло зикр гардид, муоширатро се тараф намоёндагӣ меkunанд.

Ҷанбаи дарк (фаҳмиш, шинохтан ва ҳамдигарфаҳмӣ) аз инҳо иборат аст:

- худшиносӣ дар ҷараёни муошират;

- дониш ва фаҳмиши ҳамсухбат;
- пешгӯии рафтори шарики алоқа.

Чанбаи муҳими функсияи дарк ин таъмин намудани шароит, ки одамон ба ҳамдигар таъсир мерасонанд, дар натиҷа рафтор, муносибат, ниятҳо ва арзёбӣ тағйир меёбанд. Таъсир метавонад расмӣ (бо истифодаи механизмҳои пешниҳод ва боварӣ), ғайрирасмӣ (механизмҳои сироят ва тақлид) ва ғайра равона карда шавад.

Чанбаи коммуникатсионӣ ё муошират (мубодилаи иттилоот) аз инҳо иборатанд:

- қобилияти ташкили тамоси равонӣ;
- бо назардошти хусусиятҳои таъсири коммуникатсионӣ;
- ҳолатҳои мубоҳисавӣ, мантиқӣ ва мувофиқ;
- самаранокии истифодаи воситаҳои шифоҳӣ ва хаттӣ.

Дар системаи илму маориф анъанаи мустаҳкам вучуд дорад, яъне муассисаҳое, ки маълумотро интиқол медиҳанд: мактабҳо ва донишгоҳҳо, конференсҳо ва симпозиумҳо, олимони алоҳида ва мактабҳои илмӣ, маҷаллаҳо ва бюллетенҳо.

Яке аз омилҳои муҳими таъсиррасон ин ҳолибияти иттилоот барои шунавандагон маҳсуб меёбад. Ҳолибият аз мавҷудияти забон, муошират, аҳамияти шахсии мавзӯ, эҳсосоти иттилоотӣ иборат аст.

Пешрафти коммуникатсия аз афзоиш додани қудрат ва доираи иртибот, афзоиши ҳараҷи иттилоот ва суръати интиқоли паёмҳо иборат аст. Нақши иҷтимоии онҳо тағйир ёфт. Имрӯзҳо радио, телевизион ва матбуот, ки «қудрати чорум» ном дорад, қариб як канали пурқудрати таъсир ба зеҳну қалби одамон аст, нисбат ба оила, ҳукумат ва ҷомеа.

Муоширатро бо сабабҳои гуногун тасниф кардан мумкин аст.

Вобаста аз забони паём, муошират ба ду гурӯҳ: муоширати шифоҳии ғайрӣ (калимаҳо ҳамчун системаи аломатӣ истифода мешаванд) ва ғайрифеъолӣ (системаҳои аломатҳои нутқии ғайрифеъол истифода мебаранд, масалан, имову ишора) ҷудо мешавад. Дар

муоширати шифоҳӣ, нутқи инсон ҳамчун воситаи интиқолдиҳанда истифода мешавад, яъне забони садой - системаи аломатҳои фонетикӣ, ки ду элементро дар бар мегирад - лексикӣ ва синтаксикӣ. Сухбат воситаи универсалии муошират дар ҷомеаи инсонӣ мебошад. Ба шарофати чунин муошират маънои иттилоъ дар шакли беҳтарин расонида шавад. Баъзе намудҳои муоширати ғайритабиӣ мавҷуданд, ки бо истифодаи ишоратҳо ва ҳаракатҳо не, балки объектҳо ва нақшаҳо, масалан, аломатҳои роҳ ва ҷароғатҳо, рамзҳои динӣ, парчамҳои миллӣ ва давлатӣ алоқаманданд.

Вақте ки муаллим ба синф мебарояд, хонандагон омодаи дарсанд. Ҳар яке аз онҳо дар алоҳидагӣ дар раванди дарс ширкат меварзанд. Дар раванди дарс мушоҳида мегардад, ки на ҳар хонанда метавонад одоби муоширатро риоя кунад. Онҳое, ки қоидаҳои муоширатро вайрон мекунанд, дар муошират бо одамони атрофи худ низ мушкилӣ мекашанд.

Дар раванди муошират кадом амалҳоро бояд ба сомон расонд. Аввалан, он бевосита аз санади ҳуди муошират иборат аст, ки дар он ҳуди муошираткунандаҳо ширкат мекунанд. Илова бар ин, дар ҳолати муқаррарӣ онҳо бояд на камтар аз ду нафар бошанд. Дуввум, муошираткунандагон бояд ҳуди амалро иҷро кунанд, ки мо онро муошират меномем, яъне анҷом диҳанд (сухан гуфтан, имову ишора кардан, иҷозат додани он ки аз ҷеҳраҳои он ифодаи муайяне «хонда шавад», масалан дар бораи ифодаи ҳиссиёте, ки дар робита бо мутаассир шудан хабар медиҳад).

Сеюм, паём ё иттилоъ бо ягон мундариҷа, баъзе шакл ва баъзе маънои хос тавсиф карда мешавад. Ин ҳамон як чиз нест. Фарз мекунем, ки ғурушандае маҳсулотро ба харидор дар ду тарз ё шакл пешниҳод мекунад. Аввал: ӯ ин корро ба таври ғайриоддӣ анҷом медиҳад: бе табассум, бо ифодаи бегонагии ҷеҳра, бо безътиной ва нописандӣ, бо ҷеҳраи гирифта ва рафтори бетафовутона. Дар ин сурат шахси харидор ҳатман руҳан худро бад ҳис намуда, метавонад аз харид даст кашад. Дар

бештари мавридҳо агар ҳамон молу маҳсулоти фурӯхташаванда агарчи ба харидор писанд ва зарур ҳам бошад, аз баҳри он мегузараду дигар майли харид кардан аз он савдогар дар дилаш мемирад. Муомилаи дуввум: агар рафтори савдогар бар акси амалҳои дар боло зикргардида бошад ва бо муносибати хубу ширинзабонӣ ба харидор муроҷиат кунад, бо ибора ва ҷумлаҳои чун «марҳамат, кадомашро интихоб намудед? Ба Шумо чӣ кӯмак намоям?» муроҷиат намояд, ҳам аз ҷиҳати услубӣ, грамматикӣ ва ҳам аз рӯйи этикет дурусттар мебуд. Ба ин васила шахс ҳам маданияти баланд, муоширати хубашро изҳор мекунад ва ҳам ин гуна муносибат боиси обрӯманд гардидани ӯ ва барору раванг пайдо намудани тиҷораташ мегардад.

Мундариҷаи – « харидории маҳсулот бо пешниҳоди фурӯшанда» - равшан аст ва мумкин аст, дар маҷмӯъ, мусбат арзёбӣ карда шавад. Ифодаи беилтифотона метавонад ҳолатеро баён кунад, ки ба фаъолияти савдо ҳеҷ робита надорад. Овардани ин мисол ишорае буд барои одамон то ки нишон диҳад, ки кадом амал метавонад ҳам аз мундариҷа ва ҳам аз шакли як амали мушаххас фарқ кунад.

Дар ҳар як санади мушаххаси коммуникативӣ минбаъд муайян кардани санади хати алоқа лозим аст. Ҳангоми гуфтугӯ дар телефон, чунин канал узвҳои сухангӯӣ ва шунавоист; дар ин ҳолат, онҳо дар бораи канали аудио-вербалӣ (шунавоӣ), содатар дар бораи хати шунавоӣ суҳбат мекунанд.

Ба сифати ҷузъи муҳими амали коммуникативӣ ангеҷаҳои иштирокчиёни муошират, яъне мақсад ва ниятҳо баромад мекунанд. Масалан, муаллим мехоҳад дар дарсҳо ба хонандагон дар бораи ягон чиз маълумот диҳад, то онҳо онро ёд бигиранд. Чунин ҳолате рух медиҳад, ки баъзе хонандагон намехоҳанд инро дар ин вақт омӯзанд. Баъдан, онҳо дар бораи «қайчӣ дар ният» суҳбат мекунанд, ба раванди муошират таъсири манфӣ мерасонанд. Муошират дар чунин ҳолатҳо ё душвор мешавад ё натиҷаи манфӣ медиҳад. Дар ин раванд муаллимро зарур аст,

ки аз методҳои гуногуни таълим истифода намояд. Махсусан, чунин хонандагонро ба доираи муошират кашад, диққаташонро ба худ ҷалб намояд, саволҳо ва супоришҳо диҳад.

Ҳангоми мушоҳида намудан, ки хонанда ба муошират майл надорад ва ё одоби муоширатро риоя намекунад, ўро бо нармӣ огоҳ сохтан лозим аст, то ҳадди ҳешро донад. Ў бояд дарк намояд, ки кори нохуберо ба анҷом расонидааст. Дағалӣ нисбати чунин хонандагон низ норавост. Онҳоро бо овардани ҳикояҳову ривоятҳо ислоҳ намудан ба фоидаи кор аст. Муоширати хубу ҳалимона бо хонандагони саркашу бепарво муфид аст, зеро ягона роҳи ба дарс ҷалб намудани онҳо низ маҳз ҳамин метод аст. Ҳангоми муошират омӯзгор низ рукнҳои одоби муоширатро бояд риоя намояд. Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки баъзе омӯзгорон нисбати хонандагон, шогирдон хеле хунсардона ва бетафовутона муомила мекунанд. Ҳол он ки муомилаи нек пайвандгари шогирду устод аст. Дар натиҷаи ин гуна муносибат на дарс дилхоҳ хоҳад буд ва на муоширату муносибати хуб ба даст меояд. На ҳар мутакаллим дар суҳан гуфтан бекамбудист.

Масалан, аз “Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ овардани ҳикмати 30-юми боби 8-ум хеле муносиб аст:

Мутакаллимро то касе айб нагирад, суҳанаш салоҳ напазирад.

Машав ғарра бар ҳусни гуфтори хеш,

Ба таҳсини нодону пиндори хеш! [150, С.142].

Дар ниҳоят, ҳама ба ҳубӣ медонанд, ки шахс дар вақти муошират метавонад як чизро бигӯяд, аммо дар бораи чизи дигар фикр кунад, дигаре чизи дигарро бигӯяд, яъне дурӯғ мегӯяд ё танҳо дар бораи чизе аз рӯйи зарурият (на хатман бад) хомӯшӣ ихтиёр мекунад. Дар умум, дар як қатор ҳолатҳо (ва ҳамеша бо истифодаи усулҳои илмӣ), метавон номувофиқии шакл ва мундариҷаи паёмо муайян кард.

Дар кӯчаву мактаб, хона, бозору мағоза ва дигар ҷойҳои ҷамъиятӣ муоширати баъзе наврасону ҷавононро мушоҳида намуда, кас ба ҳайрат

меафтад. Беэҳтиромӣ нисбат ба калонсолон, атрофиён, суханони дағалу пуч, дашном додани ҳамдигар, масхара кардани якдигар, бо телефонҳои мобилӣ баланд-баланд гап задан, атрфиёнро ба эътибор нагирифтани зиёд мушохида мегардад. Омили асосии чунин сурат гирифтани рафтори ҷавонон аввал аз хонавода сарчашма мегирад. Зеро оилаи солим-насли солимро тарбия мекунаду ба воя мерасонад. Дар хона доимо калонсолонро зарур аст, ки фарзандонро назорат намоянд, донанд, ки фарзанд ба чӣ кор машғул аст, бо кӣ робитаи дӯстӣ дорад. Беназоратӣ, таъсири муҳити носозгор, рафқони бемаърифат касро гумроҳ мегардонад.

Дуввум, кӯшиш намудан лозим аст, ки кӯдаконро ба хондани асарҳои бадеӣ, аз ёд кардани порчаҳои назмӣ, шеърҳои дostonҳо ҷалб намуд.

Саввум, бояд саъй намуд, ки фарзандонро ба омӯзиши забонҳои хориҷӣ, фанҳои дақиқ ва гуманитарӣ дар марказҳои таълимӣ вобаста намуд, пайваستا назорат кард, ки онҳо аз пайи омӯзиш шаванд ва барои корҳои номатлуб вақт наёбанд.

Чаҳорум волидайн барои истироҳати фарзандон мусоидат намоянд, онҳоро бо ҷойҳои таърихӣ кишвар ошно созанд.

Панҷум, дар оила доимо дар бораи муносибати писадида аз ҷониби калонсолон суҳбатҳо доир карда шаванд.

Дар мактаб низ доимо падару модар аз ҳолати таълиму тарбияи фарзанд бохабар бошанд. Бо роҳбари синф, маъмурияти мактаб, омӯзгорони фанӣ робита дошта бошанд. Чунин амалҳо метавонанд, ба ҳаёти фарзандон таъсири хуб расонанд.

Мушохидаҳо нишон доданд, ки баъзе оилаҳо нисбати тарбияи фарзандон безътибор мебошанд. Кӯдакон дар кӯчаҳо бозорҳо беҳуда мегарданд, рӯз то бегоҳ дар ҷойҳои дилхушӣ, бозихи компютерӣ машғули бозихи бемаънӣ ҳастанд.

Мақсад танҳо ба дунё овардани фарзанд нест, онро тарбияи дуруст додан, насли солимропарвариш карда, хомии Ватанро ба воя расонидан аст.

Дар шаҳр нисбат ба деҳот тарбия мушкилтар аст, иброз намуданд якчанд сокини пойтахт. Зеро дар деҳа кӯдакону наврасон бекор нестанд. Масъулиятро ҳис мекунад, дар баробари падару модар ба корҳои рӯзгор машғул мешаванд. Ба сари замин мераванд, алаф медараванд, ба молу ҳол нигоҳ мекунанд ва монанди ин. Хуллас, меҳнат мекунад, кадрӣ фоида ва зарарро медонад. Дар шаҳр агар беназорат монӣ, рӯз то бегоҳ кӯдакон бекоранд. Онҳоро танҳо ба хондану омӯзиш машғул намудан лозим аст.

Ба мактаб омадану рафтан маъноӣ таълиму тарбияро надорад. Назорат кардан масъулияти падару модар аст. Ҷавонро ба илмомӯзӣ, меҳнатдӯстӣ, китобхонӣ, аз бар намудани техникаи замонавӣ, кӯмак расонидан ба корҳои хона ҷалб намудан лозим аст.

Дар мактаб вазифаи муҳим ва масъулияти басо муфиду мушкил бар дӯши омӯзгор аст. Хонандаи имрӯз аз хонандаи бист сол пеш ба кулӣ фарқ мекунад. Имконияти донишомӯзӣ низ васеъ аст. Нарму ширин гуфтан аз қадим шиори мардуми бофарҳанги мо аст. Омӯзгоронро зарур аст, ки аз усули таълими фармонравӣ даст кашанд. Вақте шахс тарсу ҳарос дорад, на мавзӯро дарк мекунад, на дигар ҳаваси омӯхтан пайдо мекунад. Дар ин маврид омӯзгор ба хонандагон аз усулу методҳои пешрафта истифода намуда, бо муоширати солим, муносибати хуб фаннашро таълим диҳад. Муоширати фарҳангии ҷавондухтарон назар ба ҷавонписарон пештар меистад, -таъкид намудааст, Р. И. Изатуллоев. Ин андеша дуруст аст, аммо на ҳама ҷавондухтарон чунинанд. Дар кӯчаву гулгаштҳо, нақлиёту мағоза ва бозорҳо дағаливу дилозорӣ ва бетарбиягии ҷавонписарон мушоҳида мегардад. Аммо ҷавондухтароне низ мушоҳида мегарданд, ки бадзабону дағаланд, на хурдро мешиносонду на калонро. Ислоҳи онҳо вазифаи ҳар як узви ҷомеа мебошад. Синни 11-15-солагӣ –давраи наврасӣ маҳсуб мешавад, ин

марҳила барои аксарияти наврасон басо мураккаб буда, дар ин давраи ташаккулёбии ҷаҳонбинии маънавии наврасон мушкилиҳои наво ба миён меоянд. Онҳо худро “мешиносанд”, мустақилиятро ҳис мекунанд.

Давраи наврасӣ ба тағйирёбии ҷаҳонбинӣ, ҳислатҳо, ахлоқ, одоб, бойгардонии фарҳанги маънавӣ, инкишофи муносибатҳои байниҳамдигарӣ бо ҳамсинфон, ҳамсолон, ва муносибати онҳо таъсир мерасонад [94, С. 26]. Синну соли калони мактабӣ-ҷаҳони воқеан наво барои наврасон мемонад, ки дар ин давра интиҳоби касб, дӯстии байниҳамдигарӣ, муҳаббати тарафайн ва дигар омилҳои мавҷуданд, ки аз омӯзгорон масъулияти бештарро талаб менамояд. Омӯхтани одоби муошират, одоби сухан гуфтан дар синфҳои болоӣ манфиатовар мебошад. Яке аз омилҳои муҳим ва асосии муошират хушмуомилагӣ аст, ки ба ахлоқи неку рафтору гуфтори онҳо таъсири мусбат мерасонад.

2.2. Омилҳои таъсиррасон ба сифати муоширати хонандагон

Мактабу маориф пояи асосии маърифатнокии ҷомеа ба ҳисоб мераванд. Қарни 21-ро асри пешрафти илму техника, технологияи нав дар тамоми самтҳои ҳаёти ҷомеа меноманд. Таълиму тарбия дар ҳар як давраи замон бо хусусиятҳои хосаи ҳеш тафовут дорад. Ҷуноне ки маълум аст, ҳар яки мо захираи луғавиро аз хона, дар ихтосаи падару модар, дабистон, муҳити зист андӯхтаем, сипас ба остонаи мактаб қадам гузоштем. Мактаб дониш, малака ва маҳорати моро сайқал медиҳад, ҷаҳони маънавии моро дигаргун месозад ва дар ташаккули олами маънавии мо бештар сарм мегузорад. Барои ташаккули шахсияти комил, муоширати хуб дар баробари омилҳои муҳталиф, омилҳои мавҷуданд, ки бевосита таъсири бузург мерасонанд. Барои муоширати хуб ва бомуваффақона дар ҷомеаи имрӯза омилҳои мавҷуданд, ки ҳам таъсири мусбат ва ҳам таъсири манфӣ мерасонанд ба монанди оила, мактаб, муҳит ва шабақаҳои иҷтимоӣ. Албатта, дар марҳилаи аввал омили таъсиррасон оила, хонавода, падару модарон, бобою бибӣ, бародару хоҳарон маҳсуб меёбанд. Хонавода-хонадон, аҳли аёл, авлод ва наҷоди

як кас хонадони ӯ мешавад; аҳли як хона [39, С.338]. Оила –ин ҷомеаест, ки заминаи ҳукукии он никоҳи марду зан буда, ғайр аз фарзандон (фарзандхондашудагон) ва дигар хешовандону ҳаққу ҳамсояхоро низ дар бар мегирад, ки байни ҳам робитаи равонӣ, маънавӣ доранд, хоҷагии якҷоя мебаранд ва дар назди якдигар масъулияти ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ доранд [79, С.6].

Дарвоқеъ, оила муҳимтарин сохтори ҷомеа, нигоҳдорандаи арзишҳои фарҳангии инсоният буда, инъикоскунандаи вазъи кунунии ҷомеа маҳсуб меёбад. Оила бунёдгузори тафаккури маънавии фарзандон, ҳидояткунанда ба роҳҳои нақб ва дуруст аст. На ҳар оила дар ташаккули шахсияти комил саҳмгузор аст. Дар гуфтаи равоншинос Марям Давлатова беҳтарин тарзи муносибатҳо маъмулан дар оилаҳои эгалитарист зоҳир мешавад, ки нуқтаи назар, хоҳишу арзишҳои ҳамаи аъзои оила ҳангоми қабули қарор ба назар гирифта мешавад. Албатта, ин маънои тамоми хоҳиши кӯдаконро пурра ба ҷо оварданро надорад, балки дар чунин оилаҳо муоширати хуб вучуд дорад ва дар ҳолати имконнопазир будани иҷрои ин ё он талабот ё хоҳиш ба он узви оила дуруст фаҳмонида мешавад, ки боиси мушкилии равонӣ намегардад.

Нақши падару модар ниҳоят бузург аст ва худшиносӣ, ҳуввияти миллӣ ва меҳри меҳану марзу буми он аз оила, аз меҳри модару хонаи падар оғоз мегардад. Фарзанд дар оила аввалин тарбияро мегирад. Фарзанд меваи умри инсон аст. Он навозишу парвариш ва тарбияи хубро сазовор аст. Вазифаи волидайн аввал додани номи нек, дуввум омӯхтани илм ва ҳунар, саввум оиладор кардан аст. Унсурулмаонии Кайковус дар боби «Андар фарзанд парваридан ва оини он» қайд кардааст, ки ба фарзанд фазлу ҳунар омӯхт, то ҳаққи падариро ба ҷо оӣ: “Пас бояд, ки ҳар чӣ омӯхтани бошад, фазлу ҳунар, фарзандро биомӯзӣ то ҳаққи падариву шафқати падарон ба ҷо оварда бошӣ, ки аз ҳаводиси олам эмин натавон буд ва натавон донист, ки ба сари мардумон чӣ гузарад. Ҳар ҳунареву фазле рӯзе ба кор ояд. Пас, дар фазлу ҳунар ва омӯхтан тақсир

набояд кард. Ва ба вақти таълим агар муаллимон ўро бизананд, ўро шафқат мабар ва бигуздор, ки кўдак илму адаб ва ҳунар ба чўб омўзад ва на ба табъи хеш. Ва агар беадабӣ кунад ва ту аз вай дар ҳашм шавӣ, ба дасти хеш вайро мазан, ба муаллимон битарсон ва адаб эшонро фармой кардан, то кинаи ту дар дил нагирад. Аммо бо вай ба ҳайбат бош, то турси хори нагирад ва доимо аз ту тарсон бошад» [Кайковус 2007, с.94].

Аз гузашта маълум аст, ки падару бобоёни мо тарбия ва ҳунаромӯзии фарзандонро вазифаи аввалиндараҷа меҳисобиданд. Ҳаққи волидайнро ҳуб медонистанд. Ҳар як падару модар, ҳатто бародарони бузург бояд барои тарбия ва ҳунаромӯзии хурдсолон ва наврасон масъулият ҳис намоянд. Фарзандон «озодӣ»-ро дӯст медоранд. Олами кўдакӣ даври беғамӣ, бепарвоист, аммо назорати фарзандон дар ин давра басо муҳим ва муфид аст. Падару модар бояд донанд, ки фарзандашон бо кӣ муносибат дорад, бо кӣҳо ҳамнишин аст. Муошират ва муносибати ҳуб бо фарзандон имкон медиҳад, ки мо бо онҳо наздик мегардем, умқи дили онҳоро дарк мекунем, дар хушбахтии онҳо саҳмгузор бошем.

Ҳангоми фаъолияти педагогӣ моро зарур аст, ки бо шароит, вазъи иҷтимоӣ, фарҳангии ҳар як хонанда ошно бошем. Хусусан, роҳбарони синф бо ҳаёти маънавӣ ва фарҳангии хонандагон, волидайнӣ онҳо шинос бошанд. Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки бисёр ҳолатҳои ногувор аз бепарвоии волидайн ва алоқа надоштани онҳо бо муассисаи таълимӣ рух додааст. Ҳамчунин бо ташаббуси роҳбари синф дар маҷлису машваратҳо волидайнӣ хонандагон таклиф карда мешаванд, аммо падару модари он хонандагоне, ки ахлоқи намунавӣ ва дониши ҳуб доранд, ҳозир мешаванд, мутаассифона дар бештари маврид падару модарони хонандагони суҷуд ва дарсгузеш иштирок намеkunанд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки онҳо нисбати тақдири фарзандонашон бепарво ҳастанд. Мо кўдакону наврасонро гунаҳгор ҳисобида наметавонем, вақте оила, волидайн нисбати онҳо безъятиборӣ мекунанд.

Кӯдакон вақте бепарвой ва ба масъулияти аҳли хона, падару модар ва бародару хоҳарони бузургро эҳсос мекунанд, бештар хешро мустақил ҳис мекунанд. Ин ҳолатро «озодӣ» меҳисобанд. Ин гуна ҳолатҳо ба тарбияи фарзандон таъсири манфӣ мерасонад. Ё ин ки падару модар рафтори нохуби фарзанд, гапногирӣ, саркашии ўро дарк мекунанд, боз бепарвой зоҳир мекунанд ва баъзан гила мекунанд, ки фарзандашон онҳоро гӯш намекунад. Унсуролмаолии Кайковус бар он андеша аст, ки агар фарзанд бад бошад ҳам, ҳаққи падару модар ўро омӯзондан ва тарбия додан аст. Адаб меросест, ки аз ҷониби волидайн ба фарзандон гузорида мешавад: Ва агар фарзанде бад бувад, ту бар он манигар, ҳаққи падарӣ ба ҷой овар, андар омӯхтани адаби вай тақсир макун. Ҳарчанд ки агар ҳеҷ мояи хирад надорад, агар ту адаб омӯзӣ ва агар наёмӯзӣ, рӯзгораш биомӯзад [160, С. 94].

Кӯдаконе ҳастанд, ки бештари вақти хешро дар марказҳои дилхушӣ, интернет-кафе ва беҳудагардӣ сарф мекунанд. Мушоҳидаҳои нишон доданд, ки ин гуна хонандагон дар мактаб низ фаъол нестанд, аз дарсҳо мегурезанд, бетайёри меоянд, рӯзнома ва ашъи хонишашонро падару модарон боре назорат намекунанд.

Уилям Дюрант нақши хонавода, вазифаи волидайнро чунин зикр намудааст: «Мусалламан, кӯдак барои хидмати падару модар нест, балки падару модар барои хидмати онон ҳастанд ва аслу мафҳуми хонавода дар бечорагӣ ва бепарвоии кӯдак аст. Хонавода омили асосии наҷотбахши суннату одоб ва русумест, ки мояи мероси башарӣ ва асоси бинои ташкилоти иҷтимоӣ аст. Кӯдак саркаш аст ва пойбанди ҳеҷ қонун ва қарордоде нест ва ҳар чӣ мамнуъ аст, мавриди тавачҷуҳ ва майли табиӣ ўст. Вале хонавода ба василаи кӯдакони дигар ва ба василаи худи падару модар ин худхоҳи дӯстрӯякро аз роҳи ришваву кӯтаку ширинӣ ва амру наҳӣ табдил ба марди иҷтимоӣ месозад, ки моил ба ҳамкорӣ ва ҳатто гоҳе толиби иштирок аст». [197, С. 22-23]

Оилаи солим –ин бунёди ҷомеаи солим махсуб меёбад. Фарзанди инсон ташнаи меҳру муҳаббат, навозишу парастииш ва тарбия мебошад. Дар раванди фаъолияти омӯзгорӣ ҳодисаву воқеаҳоеро дучор меоем, ки интизорашон набудем. Хонандагони бепарво, дарсгуреъ, суҷхон низ кам нестанд. Аз хонандагони суҷхон дида бештар тақдири хонандагони дарсгуреъ ва бечогард нигаронкунанда мебошад. Ҳамчун омӯзгор бо яке аз хешони як наврас, ки ба бечогардиву бадрафторӣ машғул буд, ҳамсуҳбат гардидем. Аз рӯйи гуфтаи он шахс маълум шуд, ки аз бештӣбории модари хонанда, ки хонанишин аст, наврас ба ҷунин роҳ рафтааст. Сабаб боре дар хона ба кучо рафтан, ба ҷӣ кор машғул будани фарзандро намекурсиданд. Ҷунин ҳодисаву воқеаҳо зиёд мушоҳида мегарданд, ки басо нигаронкунандаанд.

Оила, падару модарон ҳангоми мушкилиро мушоҳида намудан дар ҳолати равонии фарзанд бояд ба равоншиносон машварат намоёнд, фарзандашонро барои машварат ба назди равоншинос баранд, маслаҳат бигиранд, аз рӯйи он амал кунанд. Ҷаро тақдири фарзандро ба ҳудаш ҳавола намоем? Пас вазифаи мо аз ҷӣ иборат аст?

Равоншинос Марям Давлатова аз хурдӣ омӯзонидани одоби муоширатро ба фарзандон дисертатсияти падару модар ҳисобида, ниёзи писаронро бештар ба муошират таъкид намудааст: «Нисбат ба духтаракон писарбачаҳо ба омӯзиши малакаҳои муошират бештар ниёздоранд. Ин малакаро маҳз дар ҳамин давра бо роҳи бозиҳои якҷоя, суҳбат карданҳо модарон метавонанд ба писар биомӯзанд, ин барои онҳо дар оянда ҳеле хизмати калон хоҳад кард» [79, с.46]. Мавсуф дуруст қайд намудааст, замина, бунёди одоби ахлоқ, муоширату муносибат аз оила сар мезанад.

Мо, пеш аз ҳама, ояндаи фарзандонро биандешем. Ҳамкорӣ бо мактабу омӯзгорон метавонад, тақдири фарзанди моро тағйир диҳад. Агар муҳити оила солим бошад, шахсияти солим ба воқеа мерасад.

Тарзи дигари таъсиррасонии модар ба ташаккули ҷаҳонбинии фарзандон забон махсуб меёбад. Зеро забон василаи муошират ва ташаккули тафаккур ва ҷаҳонбинии инсон аст. Дар айёми кӯдакӣ тарзи гуфтори модар ба маърифатнокӣ ва ҷаҳоншиносии ӯ таъсири калон мерасонад. Нарму латиф ва ширинбаёнӣ ӯро ширинзабон, нармагуфтор мекунад. М. Давлатова чунин ишора кардааст: ... тарзи гуфтори модар, таркиби луғавии забони ӯ барои кӯдак мактаби муҳими забондонӣ ва тарзи гуфтор мебошад. Гуфтугӯи модар ба кӯдак таъсири азиме дорад ва он метавонад раҳнамои фарзанд ба олами васеъ ва ғании фарҳангу дониш бошад ва ё баръакс, олами маънавии ӯро ба ҳадди охир тангу камарзиш бигардонад [79, С.25]. Ин маънии онро дорад, ки муоширатро мо аввал аз модари хеш меомӯзем, пас сайқал медиҳем.

Дар оила тарбияи ахлоқӣ ва меҳнатии хонандагон дуруст ташкил карда шавад. Зеро кӯдак дар оила тарбия мегирад ва падару модар ба онҳо тарзи гуфтор ва одобу рафторро меомӯзанд. Муҳаққиқ Ӯ. Юнусов таъсири оила, падару модарро дар тарбияи ахлоқӣ ва маънавии фарзандон чунин шарҳ додааст: “Муомилаи ҳаррӯза ба волидон, бародарону хоҳарон ва дигар калонсолон бисёр чизҳоро оид ба тарбияи ахлоқӣ ёд медиҳад. Маҳз дар оила кӯдак малакаҳои ҳурмати падару модар, калонсолон, ғамхорӣ ба онҳо, ёрирасонӣ ва дигарро пайдо мекунад. Падару модарони хушрафтору хушгуфтор ба онҳо намунаи ибрат ва шоистаи тақлид мебошанд. Муҳаббату меҳрубониҳояшон ба якдигар, ба кӯдак дар оила зоеъ намеравад, онҳо ҳар қадар ба фарзандон меҳру муҳаббат бахшанд, оқибат аз фарзандон ҳамон қадар меҳрубонӣ хоҳанд гирифт. Кӯдакон ҳар сухану муомилаи хуши онҳоро ба камолот расанд ҳам, фаромӯш намекунанд, такрор менамоянд. [189, С. 243]. Нақши оила дар тарбия, ташаккул ва муоширати хонандагон басо бузург аст .

Яке аз роҳҳои хуби тарбия ба меҳнат ҷалб кардани фарзандон аст. Ҳоло хушбахтона, дар тамоми шарҳру ноҳияҳо марказҳои омӯзишӣ,

хунаромӯзӣ амал мекунанд. Хуб аст, агар мо фарзандонамонро бо чунин корҳо талқин ва ҷалб намоем. Дар мактабҳо низ дарсҳои иловагӣ меомӯзанд, бигзор фарзанд вақти пурқимати хешро ба чунин корҳо сарф намояд. Дар деҳот шароит тамоман дигар аст. Барои кӯдакону наврасон вақти холӣ кам аст. Онҳо ҳам ба кори хона ва ҳам ба кори саҳро банд мешаванд. Меҳнат мекунанд ва ба падару модарашон дар корҳои рӯзгор кӯмак мерасонанд, худашон обутоб меёбанд. Дар шаҳр шароит тамоман дигаргун аст. Кӯдакону наврасон бештар вақти донишомӯзӣ доранд, вале истифодаи ин вақти пурқиматро на ҳар падару модар ба фарзандаш роҳнамунӣ мекунад. Ҳастанд оилаҳое, ки барои фарзандон шароит муҳайё мекунанд, аз болои онҳо назорат мекунанд, бо мактабу омӯзгорон робитаи мустаҳкам доранд. Мутаассифона, оилаҳоеро дучор меоем, ки на парвои хондану хунаромӯзии фарзандро доранд ва на парвои онро, ки ӯ ба чӣ корҳо машғул аст.

Дар тарбияи фарзандон ҳамкории мактаб, оила ва ҷомеа нақши асосиро мебозад. Робитаи доимӣ доштани оила, мактаб ва ҷомеа яке аз шартҳои пеш рафтани самарҳои хуб додани тарбияи маънавию ахлоқии хонандагон мебошад. Бо қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд” асосан, ба тарбияи солими насли наврас, ки дар ҳамкории мактабу оила ба вучуд меояд, нигаронида шудааст ва имрӯз натиҷаи хуб дода истодааст. Мақсади ин қонун аз тарбияи дуруст ва самаранок дар таълиму тарбия, дар руҳияи ватандӯстӣ, худшиносӣ, гуманистӣ, эҳтироми арзишҳои миллӣ, умумибашарӣ ва ҳифзи марзу буми Ватан иборат мебошад. Дар хона бо фарзандон дар атрофи масъалаҳои муҳим: одаму одамгарӣ, ҳурмату эҳтироми калонсолон, сарфи назар аз он ки ӯ кист, аз кадом дину мазҳаб, миллат аст, сӯҳбат намудан нақши бузург мебозад.

Риояи одоби мошират шарти асосии тарбия аст. Ба фарзандон бо калонсолон, намояндагони касбу пешаҳои мухталиф, ҳамсоиягон, ҳамсолон, хурдсолон муносибату муошират намуданро омӯзонидан

лозим аст. Овардани нақлу ривоятҳои ахлоқиву динӣ доир ба худшиносӣ, иззату эҳтироми волидайн, калонсолон, омӯхтани илму ҳунар, дӯстӣ варзидан ва ғайра ба наврасону кӯдакон таъсири мусбат мегузорад. Дар адабиёти давраи қадим- “Авесто”, “Дарахти асуриг”, “Андарзи Озарбоди Меҳроspандон”, “Андарзнома”-и Бузургмеҳри Бобакон, “Ёдгории Зарирон” дар ин маврид нақлу ривоятҳо, панду андарзҳо оварда шудаанд, ки агар онҳоро дар тарбияи фарзандон истифода барем, хеле муфид аст. Чунончи, дар баҳши “Ёдгори Бузургмеҳр” аз “Андарзнома”-и Бузургмеҳр овардани пурсишу посухро ҷоиз медонем, ки ба ҷиҳати равоӣ ва маънавии хонандагон таъсири мусбат мерасонад:

-Ба мардумон ҷӣ ҳунар беҳтар аст?

-Доноӣ ва хирад.

Аз ин кадом беҳтар?

-Он ки хештан бебимтару бегуноҳтар ва беранҷтар тавонад бурдан.

Барои мардумон хирад беҳ ё дониш?

-Хирад барои шинохтани қор ва дониш барои писадидани қор.

Кадам гуҳар беҳтар аст?

-Фурӯтаниву ҷарбзабонӣ.

Ҷӣ ҳӯ беҳ аст?

-Хештандориву оштиҳоҳӣ.

Ҷӣ ойин беҳ аст?

-Некӣ.

Кадам душман ситамгар аст?

-Қирдори бад.

Ҷизе, ки ба мардум расад, аз бахт бувад ё аз қуниш (қор)?

-Бахту қуниш ба ҳам монанданд, қунон ки тану қон.

Оварда фаҳмонидани қунин порчаҳо ба тарбияи фарзандон таъсири мусбат мерасонад. Дар матни боло низ фурӯтаниву ҷарбзабонӣ беҳтарин гуҳар ҳисоб гардидааст. Муоширати ҳубу муваффақ имқоният медиҳад, ки фарзанд дар қору фаъолияташ ба қамёбиҳо шарафёб гардад.

Муоширати хубро кӯдакону наврасон аз оила, муҳит, мактаб, шабакаҳои иҷтимоӣ, ки дастраси умум гардидааст, меомӯзанд. Дар хона агар калонсолон бо дағалӣ ба кӯдак муносибат кунанд, вай бо атрофиён чунин амалро иҷро мекунад. Таъсири калонсолон басо бузург ва назаррас аст. Боре дар маҷлиси падару модарони синфи шашуми яке аз мактабҳои шаҳри Душанбе шоҳиди ҳолати аҷибе шудем. Дар маҷлис падару модарон нисбати муошират ва муносибати дағалонаи як нафар хонанда эътироз доштанд. Маълум гардид, ки он хонанда аз оилаи мансабдор будааст, аммо падараш қариб ки вақти барои бо фарзанд гузарониданро надоштааст. Роҳбари синф қайд кард, ки бино ба гуфтаи талаба падараш бештари вақти хешро ба кор, меҳмондорӣ ва масъулияти маъмурияш мегузаронидааст. Ва ин хонанда алаққай маънии зиндагониро дар пулу моли дунё медонад. Модари ин хонанда ба дигарон таъкид менамуд, ки падараш писарашро аз ин мактаб гирифта, ба мактаби дигар мебарад. Аз як мактаб ба мактаби дигар бурдан рафтору кирдор ва гуфтори касро дигар намекунад, бехтар он ки ўро ислоҳ намуд, муоширати хубро омӯхт. Забони ширин калиди ҳалли мушкилиҳост. Маҳмуди Омулӣ бо овардани порчаҳои насри натиҷаи муошрати хубро нишон додааст. Масалан, дар порчаи зерин муоширати хуб, ширинзабонӣ тасвир ёфтааст:

Накл мекунанд, ки Хусрав моҳии тозаро дӯст медошт. Рӯзе Хусраву Ширин бо ҳам нишаста буданд, ки марди араб моҳии тозаро барои онҳо овард. Хусрав ба ӯ чор ҳазор дирам дод. Ширин гуфт:

-Ин маънии исроф аст, на карам. Агар дар муқобили моҳӣ атои ту чаҳор ҳазор дирам бошад, бар бокифоятии ту ҳамл кунад. Агар аз ин беш бошад, ҳазинаи ту тихӣ гардад.

Хусрав гуфт:

-Акнун тадбир чист?

Ширин гуфт:

-Ўро талаб куну бипурс, ки моҳӣ нар аст ё мода. Агар бигӯяд, ки нар аст, бигӯ, ки ман модаро дӯст дорам ва баръакс.

Вақте Хусрав ба ӯ чунин суол кард, он мард гуфт, ки моҳӣ хунсо. Хусравро ин сухан хуш омад. Фармуд боз чаҳор ҳазор дирами дигар ба ӯ доданд. Вақте дирамҳоро бардошта, берун рафтани шуд, як дирам афтид ва ӯ дар баробари Хусрав ҳам шуда он дирамро гирифт.

Ширин гуфт:

-Бингар, чӣ хел мардаки хасис аст, ҳатто як дирамро ба кас раво надошт.

Хусрав бори дигар ўро талаб карда пурсид:

-Бо чандин ҳазор дирам барои чӣ як дирам ба дигар раво надоштӣ?

Он мард гуфт:

-Подшоҳро бақо бод! Бар он дирам сурати подшоҳ буд. Тарсидам, ки агар ҳамон ҷо бигузoram, касе бар нодонӣ пой бар вай ниҳад.

Ба Хусрав боз сухани ӯ хуш омад, чаҳор ҳазор дирами дигар дод.

Аз ин порча ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки сухандонӣ, муоширати хубу созгор касро наҷот мебахшад, камёб мегардонад, шарафманд месозад.

Низомии Ганҷавӣ дар зербоби «Хирадномаи Сукрот»-и достони «Иқболнома» муоширати хуб, сухани ширинро талқин намуда, дуруштгуфторию бадзабониро мазаммат намудааст:

Чу ёбӣ парастандаи нағзгӯй,

Аз ӯ беш аз он меҳрубонӣ маҷӯй,

Парастори бадмеҳри ширинзабон,

Беҳ аз бадхӯе бувад меҳрубон.

Ба гуфтори хуш меҳр шояд намуд,

Забон нохушу меҳрубонӣ чӣ суд?

Сухан то тавонӣ ба озарм гӯй,

Ки то мустамеъ гардад озармчӯй.

Сухан гуфтани нарм фарзонагист,

Дуруштӣ намудан девонагист.

Суханро, ки гӯянда бадгӯ бувад,

На некӯ бувад гарчи некӯ бувад.

Дар мавриди шарҳи чунин порчаҳо диққати кӯдакону наврасонро ба маъноӣ он ҷалб намуда, суду зиёни муоширати хуб ва бадро фаҳмонидан лозим аст.

Ҳангоми нақли ривоят оид ба эҳтироми волидайн ривояту қиссаҳо зиёданд, хондани онҳоро тавсия додан ва ё ба фарзандон нақл намудани онҳо ба манфиати кор аст.

Омили дуввуми таъсиррасон –мактаб ҳисобида мешавад. Вақте ки мо аз муҳити хона берун рафта, ба остонаи мактаб қадам мегузорем, олами маънавӣ дарҳои хешро ба рӯйи мо боз мекунад. Аз нахустин дарси муаллим омӯзиши мураттаб ва муттасили забон, суханварӣ, сухансанҷӣ оғоз мешавад, мо аз алифбо, аз қонуну қоидаҳои ибтидоии забон шуруъ намуда, ба олами пурэҷозии сухан ворид мегардем, дунёи дигарро дармеебем. Дар таҳсил муваффақ гардидан, пеш аз ҳама, ба ҳар яки мо вобаста аст. Вале нақши муаллим дар ин ҷода ниҳоят бузург аст ва ин бузургиро академик А. Маниёзов чунин таъкид намудааст: «Аммо сабақи муаллим дар касби ин соҳаи муҳимтарини маданияти инсонӣ, ба дурустӣ донишҷӯи сухан, ба қадри кофӣ андӯхтани он ва эҳсос намудани нафосату фасоҳати вай мақоми асосӣ дорад. Бинобар ин ҳар як ҳаракат, оҳанги гуфтор, тарзи талаффуз, ҳатто, вачоҳат ва қиёфаи ӯ ҳангоми суханронӣ аҳамият пайдо карда, ба шогирдон бетаъсир намеронад. Ин ҳолат дар назди муаллим масъулияти ҷиддӣ мегузорад ва аз вай ҳамеша, алалхусус, дар вақти дарс қомилан риоя кардани меъёри забони адабӣ ва маданияти омӯзгориро талаб менамояд» [122, С. 7].

Муаллим нисбати дигар омилҳо таъсири бештар мерасонад. Хонандаи мактаб дар аввал бештар меҳода ба муаллимаш тақлид намояд. Муаллим намунаи ибрат шуда метавонад. Ҳусни сухан, гуфтори хуш фазилати инсон аст. Ҳусни сухан ҳам дар шаклу ҳам дар мазмуни

гуфтор зоҳир мегардад. Тарзи талаффуз, риояи оҳанги гуфтор, низоми сухани шево, нарма, талаффузи бурро шартӣ асосии муоширати хуб аст. Дар чунин ҳолат сухан таъсир мерасонад. Ақлу заковат, донишу фаҳмиш, хусни инсон аз сухани ӯ ошкор мегардад. Албатта, ба ин мартаба расидан кори осон нест, аз ҳар як омӯзгор ё суханвар таҳсилу омӯзиши доимиро талаб мекунад. Ба гуфтаи А. Маниёзов «Маданияти сухан дар заминаи хуб дониستاني забон инкишоф меёбад» [122, С. 8]. Дар мактаб муаллим таъсири калон расонида метавонад. Ҳангоми таълими фанҳои забон ва адабиёт меъри забон риоя карда шавад, риояи он дар гуфтору навиштор як василаи асосии саводнокунии хонандагон аст. Талаботи маданияти сухан, муоширати хуб тарбияи завқ ва маҳорати суханварӣ, муоширати накуст. Дар ин маврид ҳар як хонанда воҳидҳои забониро мавридсанҷона ва мавридшиносона ба кор мебарад, ҳам аз ҷиҳати услубӣ ва ҳам муассирӣ таъсир мерасонад. Зеро ҳар сухан ҷойи хешро дорад.

Мактаб макони асосиест, ки хонандагон забони адабиро меомӯзанд, сабақ ва ибрат мегиранд, ба камол мерасанд. Камолоти хонанда сарвати маънавии ӯст. Забоншинос Ш. Рустамов дуруст қайд намудааст, ки дар оила ва боғча ба забаномӯзии кӯдак бояд эътибор дод. Мавсуф аз заифии ҳолати забаномӯзӣ, муоширати хуб, яъне маданияти суханварии хонандагон, мактаббачагон изҳори нигаронӣ намуда, чунин навишта буд: «Яке аз камбудии кори мо ин аст, ки ба кӯдакону наврасон меҳри забон, завқи забаномӯзӣ ва суханварӣ тарбия намекунем. Фаромӯш кардаем, ки ин вазифаи бошарафи ҳамаи мо: падару модарон, муррабиёну муаллимон, бародарону хоҳарон, ёру рафиқон, ҳамкорону ҳамкасбон, ҳамсоягону ҳамдиёрон мебошад. Бе муҳаббати забон ва завқи забаномӯзӣ сухандон шудан мумкин нест» [144, С.48]

Мураббӣ кӯдакистон бояд аз педагогикаю психологияи кӯдакони ин синну сол бохабар бошанд, хусусияти нутқи онҳо, захираи луғавӣ, дониши имлоиву грамматикӣ онҳоро донанд. Бо кӯдакон машқ

кунанд, то завқи онҳоро барбод надиханд, балки инкишоф диҳанд. Агар мураббия ширинзабону забондон бошад, ба инкишофи маданияти сухан, муоширати солими кӯдакон таъсир мерасонад. Дар чамъомаду чорабиниҳо барои беғалат, бурро сухан гуфтан, хуб кироат намудани порчаҳои назмӣ, рубоӣ, дубайтӣ, порчаҳои насрӣ, афсонаҳо кӯдаконро ҳавасманд намоянд, қарсақзанӣ, ҳамду сано гуфтан, мукофот додан, таҳсин намудан зарур аст, чунки ин бевосита ба муоширати солим, суханвариӣ кӯдакон таъсир мерасонад. Омӯзгорон аз шогирдон талаб намоянд, ки порчаҳои шеърӣ ва насриро бурро аз ёд донанд ва кироат намоянд. Хангоми шарҳи луғатҳои душвор кӯмак расонанд, маъноӣ аслӣ ва маҷозии калимаву ибораҳоро фаҳмонанд, ба калимаву ибораҳои хушчило ва образнок эътибор диҳанд, зеро чунин вожаҳо муассирии нутқро таъмин мекунанд ва нутқи хонандагонро инкишоф медиҳанд.

Мактабу оила вазифадоранд, ки бо ёрии машқҳои махсус ва тартиби рӯз тарбияи маданияро дар бачагон таъмин намоянд. На танҳо ширинсуханӣ, либоспӯшӣ, хушмуомилагӣ бо ғайраро ёд диҳанд, балки бо зухуроти одатҳои бад-дағалӣ, ифлосигарӣ, ҳақоратгӯӣ, ки дар байни иддае аз бачагон ҷой дорад, мубориза бурда чунин хислатҳоро барҳам зананд [189, С.187] - қайд кардааст Ӣ. Юнусов.

Дар мактаб ташаккули муоширати солим танҳо вазифаи як муаллими забон ва адабиёт нест, бояд коллектив низ саҳм дошта бошад. Дар охири асри XX усули таълими забон дар мактаб боиси нигаронӣ шуда буд ва ин нуқтаро Ш. Рустамов чунин зикр намудааст: «Нуқсони дигар таълими забон ин аст, ки муаллим ба масъалаҳои назарӣ бисёр эътибор медиҳад, аммо барои дар амал татбиқ намудани он кам саъй менамояд, методикаи таълими забони тоҷикӣ ба талабот ҷавоб на медиҳад, таҷрибаи хуби муаллимон дастраси дигарон намегардад [144, С.56-57]».

Нақши мактаб дар ташаккули муошират, маданияти сухан, маҳорати суханвариӣ хонандагон бузург аст ва ин маъниро профессор

М. Лутфуллоев чунин зикр намудааст: «Агар оила ва кӯдакистонро истисно кунем, кӯдак лафзи ширину гуворо, адабию фасеҳро, ки холӣ аз ҳар гуна ҳасу хошок аст, бори аввал дар мактаб мешунавад. Мактаби мо маҳз бо ҳамин фарқ мекунад, ки дар он каломи зинда ҳукмрон аст ва шогирд дар ҳамин муҳит фаро гирифта мешавад» [117, С. 126].

Муаллим вазифаи бузургеро бар дӯш дорад. Яке аз чунин масъулиятҳо дар омӯзиши қисматҳои мухталифи забон-имло, луғат, грамматика, услуб ва ғайра мебошад. Ҳангоми талаффузи калимаҳо, ки дар назар бисёр сода менамоянд, нуқсонҳо мушоҳида мегардад. Дар мавриди хондани калимаҳо муаллим бояд устои зақӣ бошад, тарзи талаффузро омӯзонад, ҳолати хонандаро фаҳмонад. Сухани муаллим бояд ширину гуворо бошад, ба умқи дили шунаванда расад. Муаллим бо тарзи суҳанронӣ, ширингуфторӣ, нармгуфторӣ ба ҷаҳони маънавии хонандагон таъсири мусбат мерасонад, муоширати намунавиро меомӯзонад. Муоширати хуб роҳнамуни асосӣ барои аз бар намудани дониш, ташаккули маҳорат ва малакаи хонандагон мебошад. Муаллими нармгуфтор ва ширинбаён чунон таъсир мерасонад, ки хонандагон дар зиндагонӣ мисли муаллимашон буданро орзу мекунанд. Муоширати хуби муаллим ҳаёти шахсии кӯдакро тағйир дода метавонад. Ёро ба хондану омӯختан талқин намуда, ба ташаккули шахсияти ӯ таъсир мерасонад. Кам нестанд омӯзгороне, ки муоширати хуб надоранд. Таълими фанни адабиёти тоҷик ҳам инкишофи нутқ ва ҳам маданияти суҳанро ташаккул медиҳад. Дар дарсҳои беруназсинфӣ, дар ҷорабиниҳо ва конференсҳо, ҷорабиниҳои ноҳиявӣ ва ҷумҳуриявӣ ҷалб намудани хонандагон, ба мавзӯҳои гуногун онҳоро тайёр намудан вазифаи муаллим мебошад. Дар соатҳои тарбиявӣ масъалаҳои мавриди баррасӣ қарор гиранд, ки ба ахлоку одоб, муоширату муносибат бо калонсолон, ҳамсолон, хурдсолон нигаронида шуда бошанд. Дар дарсҳои тарбиявӣ ҷалб кардани хонандагон ба тадрису кашфиётҳо манфиатбахш аст.

Яке аз унсурҳои маҳорати педагогӣ муомилаи хуш бо хонандагон мебошад. Бо онҳо бо оҳангу услуби махсусе гуфтугӯй карда тавониستان лозим аст. Муомилаи хоксорона ва табиӣ ба хонадагон маъқул аст. Муаллими соҳибтаҷриба ба онҳо бо оҳанги ғайритабиӣ, насихатгӯӣ ва дӯстона сухан намегӯяд. Бояд бо забони бурро, некхоҳона муносибат намояд, шахсияти хонандагонро эҳтиром намояд, рафтору кирдори хешро доимо зери назорат гирад, доир ба рафтор ва кирдори хонандагон ботамкин бошад, бо онҳо меҳрубона ва инсондӯстона муносибат намояд.

Ҳолатҳои мушоҳида намудан мумкин аст, ки омӯзгорони тасодуфӣ низ дар мактаб фаъолият мекунанд, аз олами ботинии хонандагон беҳабаранд. Муомила ва муоширати хубро намедонанд. Онҳо ба олами маънавии хонандагон таъсири манфӣ мерасонанд. Омӯзиши муоширати солим –ин ташаккули шахси солим, малака ва маҳорати он аст.

«Маданияти нутқ, муоширати солим як ҷузъи ҷудонопазири маданияти умумии инсон аст. Ҳастии кас, хислатҳои волою манфури одамӣ маҳз дар сухан таҷассум меёбад. Дарвоқеъ, ботини ҳар як шахсро аз тарзи гуфтор ва муносибату муоширати ӯ бо атрофиён қиёс кардан қорест на чандон мушқил. Ҳамаи ин ҳақиқати воқеӣ тақозо мекунад, ки ғамхорӣ нисбат ба нутқи шевою мавзун ва мантиқан ғанию солими шогирд яке аз самтҳои асосии фаъолияти устодони ҳар як таълимгоҳ қарор гирад» [95, С. 59]- таъкид намудааст Ш. Исломов.

Дар барномаҳои таълимии мактабҳои миёнаи пурра ва нопурра барои инкишофи нутқи хонандагон соатҳои дарсӣ мавҷуд буданд, ки барои ташаккули маҳорати суханварӣ, муоширати хонандагон муфид буданд. Мақсади омӯзиши дарсҳои забон ва адабиёт ба ғанӣ намудани таркиби луғавии хонандагон, ташаккул додани маҳорат ва малакаи онҳо, инкишофи маданияти сухан, муоширати хуб, суханварӣ нигаронида шуда буд. Муаллим дар раванди таълим ба хонандагон

тарзи талаффузи дурусти калимаҳо, тарзи навишти дурустро меомӯзад. Хонандагон вақте ба таълимгоҳ меоянд, бештар бо шеваю лаҳҷа муошират мекунанд, ки боиси костагии муошират мегардад. Ҳар як омӯзгорро зарур аст, ки барои бо забони адабӣ муошират намудани хонандагон кӯшиш намояд, онҳоро водор созад, ки бо забони адабӣ гуфтугӯ кунанд. Хонандагон дар хона бо падару модар ва дигар аъзоёни оила бо лаҳҷаи худ муошират мекунанд. Ин мушкилӣ дар мактаб мушоҳида мегардад. Лаҳҷаҳо дар гуфтори шифоҳии хонандагон реша давондааст, ислоҳи онҳо ва ғайри ин бо меъёри забони адабӣ муошират кардан душвор аст ва он дар нутқи хаттии хонандагон низ бетасир намерасад. Устодон бо забони адабӣ бо хонандагон суҳбат мекунанд, аммо дар хона ва муҳит, ҷойи истиқомат ин амал ғайри мумкин аст. Дар навиштани нақли хаттӣ, эссе, нақл аз рӯйи расм, ҳикояҳо мушоҳида гардид, ки хонандагон дар навишт калимаҳои лаҳҷавиро истифода мекунанд ё бо тарзи талаффузи лаҳҷа менависанд. Вазифаи омӯзгор дуруст ғайри мумкин аст камбудиро ва ислоҳи онҳоро талаб кардан аст.

Дар мактаб омӯзгоронро зарур аст, ки ба чунин хонандагон бештар эътибор диҳанд, онҳоро ислоҳ намоянд. Ҳангоми муошират баъзе хонандагон аз гуфтори омиёна истифода мекунанд, дар мактаб ғайри мумкин аст меъёри забон ҳатмӣ.

Омили дигари таъсиррасон ин муҳит, шабакаҳои иҷтимоӣ, аз қабили фејсбук, ютуб, инстаграм, ва дигарон мебошанд, ки ба муоширати хонандагон нарасонидани таъсири беш мерасонанд.

Кӯдак чун шахсият бо таъсири муҳити атроф таъсир меёбад. Муҳит системаи ҳолатҳои беруниро, ки барои ҳаёт ва инкишофи одам зарур аст, дар бар мегирад. Кӯдак бо муҳит саҳт алоқаманд аст ва он ҳамчун як ҷузъи муҳит ғайри мумкин аст ва онро ба тарзи худ дигаргун месозад ва барои зиндагонии ҳама мувофиқ мегардонад. Дар муҳит ҷиҳзҳо ва ҳаводисе ҳастанд, ки таъсири мусбат ё манфӣ мерасонанд. Шахсият таъсири муҳитро қабул, ё муқобилият мекунад. Барои омӯзгор зарур аст,

ки муҳите, ки кӯдак дар он ҷо зиндагонӣ мекунад, донад, баҳри ислоҳи мушкилӣ ва камбудӣҳо чораҳо андешад. Масалан, дар як маҳалла ё муҳит кӯдак аз таъсири калонсолон ва атрофиён хушрафтору хушмуомила мегардад, ё баръакс. Таъсири муҳит бад бошад, натиҷаи ташаккули шахсияти кӯдак бад шудан мегирад, агар неқ бошад, хуб шудан мегирад.

Мушоҳидаҳо исбот намуданд, ки дар муҳити созгор тарбия хуб сурат мегирад. Дар синфе, ки хонандагони болаёқат, худшинос, меҳнатдӯст ва донишманд зиёданд, аз бисёр ҷиҳат аз дигар синфҳо фарқ мекунанд, онҳо ба дигар ҳамсолон ва ҳамсинфонашон таъсир расонида метавонанд. Дар як синф фаъолон ба корҳои тарбиявӣ, ҷорабиниҳои маданӣ-фарҳангӣ бештар ҷалб карда мешаванд ва ин ба тарбияи онҳо таъсири мусбат мерасонад.

Зарур донистем, ки дар ғушаву канори худи пойтахти кишварамон – Душанбешаҳр таҷрибаву санҷиш гузаронем. Дар натиҷа мушоҳида намудем, ки дар баъзе мавзеоҳо кӯдакон зиёд гаштугузор мекунанд, доду ғиғон мекунанд, ҳатто сару либосашон ба мардуми шаҳрнишин монанд нест. Аммо дар баъзе мавзеоҳо мушоҳида намудем, ки кӯдакону наврасон кам дар кӯчаву гулгаштҳо, ҷойҳои ҷамъиятӣ гаштугузор мекунанд.

Бо пайдоиши Интернет тарзи нави муошират рӯи кор омад, ки онро муоширати шабакавӣ ё интернетӣ меноманд. Ин тарзи муошират дар асри XXI рушд карда истода, имрӯз дар байни тамоми табақаҳои аҳолии рӯи Замин, хусусан наврасон ва ҷавонон, хеле маъмул ва машҳур буда, онҳо аз он ҳар лаҳза истифода мебаранд, аммо на ҳама вақт ба фоидаи кор.

Барои амалӣ гардонидани ин мақсад барномаҳои зиёде офарида шудааст, ки ҳар кадоми онҳо дар барқарор намудани тарзи муайяни муошират саҳми арзанда доранд. Бо ин барномаҳо мо аллакай шинос ҳастем.

Дар байни наврасону ҷавонон бештар барномаҳое маъруфанд, ки онҳо муоширати байни ин табақаи аҳолиро дар речаи вақти воқеӣ (online) таъмин мекунанд. Онҳо бо ёрии ин барномаҳо аз масофаҳои гуногун бо якдигар шиносӣ пайдо намуда, мукотиба барқарор мекунанд ва ҳатто дар речаи онлайн тавассути дурбинҳои компютерӣ гуфтугӯӣ рӯ ба рӯ ташкил мекунанд.

Ҷавонон, хусусан баъзе наврасони мактабхон ва иддае аз донишҷӯёни мактабҳои олии хангоми муошират дар Интернет ба дағали ва беодобӣ роҳ медиҳанд. Аммо ин тарзи муошират ва муносибат қобили қабул нест. Онҳо бояд дар ёд дошта бошанд, ки муоширати байнашон дар шабака оммавӣ мешавад ва онро ҳар як қорбари эҳтимолии шабака имконияти хондан, шунидан ва ё диданро доранд. Шабака моли ҷомеа ва ба омма дастрас аст. Мисолҳои зиёдеро овардан мумкин аст, ки дар он одамон ҳамдигарро таҳқир мекунанд, дашном медиҳанд, масҳара мекунанд ва ғ.

Азбаски муоширати шабакавӣ дар масофа баргузор мегардад, бинобар ин имкониятҳои худидораи ҳамсуҳбатон бо якдигар баробар аст. Аз ин рӯ, хангоми муошират дар шабака одобу фарҳанг ва меъёрҳои мукотиботу суҳбатро ҳеҷ гоҳ фаромӯш кардан лозим нест. Муоширатро тибқи одобу ахлоқи башарӣ ба роҳ мондан зарур аст, ки онро фарҳанги муоширати шабакавӣ меноманд. Фарҳанги муоширатро дар мавридҳои зерин қатъиян риоя бояд кард:

хангоми муоширати онлайн (чат),
хангоми қор бо почтаи электронӣ
хангоми иштирок дар телеконференс

Тарзи муошират дар чат:

хангоми муҳокимаи баъзе масъалаҳои дар шабака робитаи воқеӣ барқарор намудан лозим меояд.

Мутаассифона, дар байни наврасону ҷавонон ин ҳолат риоя карда намешавад.

Низоми муоширати онлайнӣ як навъи робитаи шабакавӣ буда, ба корбарон имконият медиҳад, ки байни худ дар речаи вақти воқеӣ мубодилаи иттилоот намоянд.

Муошират дар чат як тарзи озод ва демократии суҳбат дар шабака аст. Қоидаҳои муошират:

- истифодаи забони гуфтугӯӣ, ки аксарият бо он суҳбат меkunанд;
- пайғомҳои одӣ ва фаҳмо раван кардан;
- аз мавзӯи суҳбат беҳуда берун нарафтан;
- аз истифодаи забони кӯчагӣ ва ибораҳои қабел худдорӣ намудан;

Мутаассифона, чунин қоида дар байни ҷавонону наврасон қариб риоя карда намешавад. Дар мавриди писанд наомадани ҳамсуҳбат муоширатро қатъ гардонидан. Яъне чатро тарк гуфтан.

Тарзи муошират дар почтаи электронӣ.

Почтаи электронӣ яке аз шаклҳои аввалини муошират дар шабака ба ҳисоб меравад. Почтаи электронӣ (e-mail) гуфта, низоми мубодилаи мутобиқро байни корбарони шабакаи телекоммуникатсионӣ меноманд. Мукотиба дар почтаи электронӣ метавонад характери қорӣ ё хусусӣ дошта бошад.

-қоидаҳои мукотибот:

- мақсадро мухтасар баён намудан;
- танҳо дар идораи мавзӯи муайяншуда пайғом навиштан;
- пайғомро бе ғалат навиштан;
- ба иззати нафси гирандаи мактуб нарасидан;
- нисбат ба гирандаи мактуб хайрхоҳ будан;
- дар баргардонидани ҷавоби мактуб хайрхоҳ будан;
- парвандаҳои ҳаҷман қалонро пас аз бойгонисозӣ замиа

гардондан;

-дар интихоби мактуб ному насаби худро (имзо) қайд кардан.

Тарзи муошират дар телеконференс.

Ин яке аз шаклҳои дигари муоширати шабакавӣ мебошад. Тарзи қорбарӣ дар телеконференс бо тарзи қорбарӣ бо почтаи электронӣ монанд аст.

Телеконфронс низоми мубодилаи иттилоотӣ байни корбарони шабака дар мавзӯи муайян аст. Ҳангоми баргузории телеконфронсҳо муошират дар шаклҳои корӣ, илмӣ, тарбиявӣ, фароғатӣ ва дӯстона метавонад амалӣ гардонида шаванд. Дар ҳар гуна ҳолат қоидаҳои зерини муоширатро риоя бояд намуд:

-ба андешаи ҳамсуҳбатон эҳтиром гузоштан, ҳатто агар он бо ақидаи шумо номувофиқ бошад;

-андешаи худро кӯтоҳ баён намудан;

-аз мавзӯи суҳбат берун нарафтан;

-ба ғалатҳои содирнамудаи худ иқрор шудан ;

-дурустии фикри худро исбот кардан;

-худнамоӣ накардан;

-ҳамсуҳбатонро таҳқир накардан;

-аз суҳбати ногувор сари вақт берун шудан.

Бо зикри чунин матолиб қайд намуданием, ки одобу интизом ва ахлоқу атвори неки инсонӣ, дар ҷамъият дар хонандон, дар корхонаву муассисаҳои таълимӣ ва шабакаҳои интернетӣ бояд риоя карда шавад. Дар сурати аз ин меъёрҳо сарфи назар намудан шахс пастфитратӣ, беодобӣ ва сифлагии худро ошкор хоҳад сохт.

Чуноне ки гуфтаанд:

Бетамизиҳои мардум аз суҳан пайдо шавад,

Пистаи бемағз агар лаб во кунад, расво шавад.

Аммо ин амалҳо дар шабакаҳои интернетӣ риоя карда намешаванд.

Имрӯз, ки шабакаи умумиҷаҳонии Интернет қариб барои ҳама дастрас аст, бояд онро дуруст, бамаврид ва некбинона истифода бурд.

Имрӯз аксари наврасону хонандагон бо шабакаҳои иҷтимоӣ пайваست ҳастанд. Дар шабакаҳои иҷтимоӣ одамони соҳиби касбу корҳои гуногун, савияи донишашон гуногун, шахсони андешаҳои гуногун ширкат варзида, бо ҳам муошират ва муносибат мекунанд. Дар шабакаҳои интернетӣ шахсоне низ иштирок мекунанд, ки аз кӯчаи одобу ахлоқ нагузаштаанд. Онҳо танҳо худро фикр мекунанд ва парвои онро надоранд, ки ба ғайр аз онҳо касоне дигар низ иштирок доранд.

Ҳамдигарро дашном медиҳанд, таҳқир мекунанд, суҳанони пасту ноҷо менависанд. Азбаски хонандагон аз шабакаҳои иҷтимоӣ истифода мекунанд, таъсири манфӣ ба онҳо низ мерасад.

2.3. Муносибати босалоҳият ва таъсири он дар беҳдошти вазъи муоширати хонандагон

Муносибати босалоҳият дар низоми таълимии муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2010-ум ба роҳ монда шуд. Ин навъи таълим як усули муфиди муносибат ба таълим мебошад. Дар ин усули таълим ташаккули салоҳияти хонандагон на танҳо аз бар намудани дониши назариявӣ, балки дар амалия татбиқ намудани дониш, малака ва маҳорат аст. Забоншинос М. Бобомуродова низоми таълими босалоҳиятро чунин арзёбӣ намудааст: «Низоми муносибати босалоҳият ба таълим низомест, ки дар он диққати асосӣ ба ташаккули малакаҳои амалӣ (ҳаётӣ) равона мешавад. Низоми муносибати босалоҳият ба таълим ба саволҳои зерин «Омӯзгор чӣ кор карда метавонад?». «Омӯзгор кадом амалро иҷро карда метавонад» ҷавоб медиҳад» [61, С. 9].

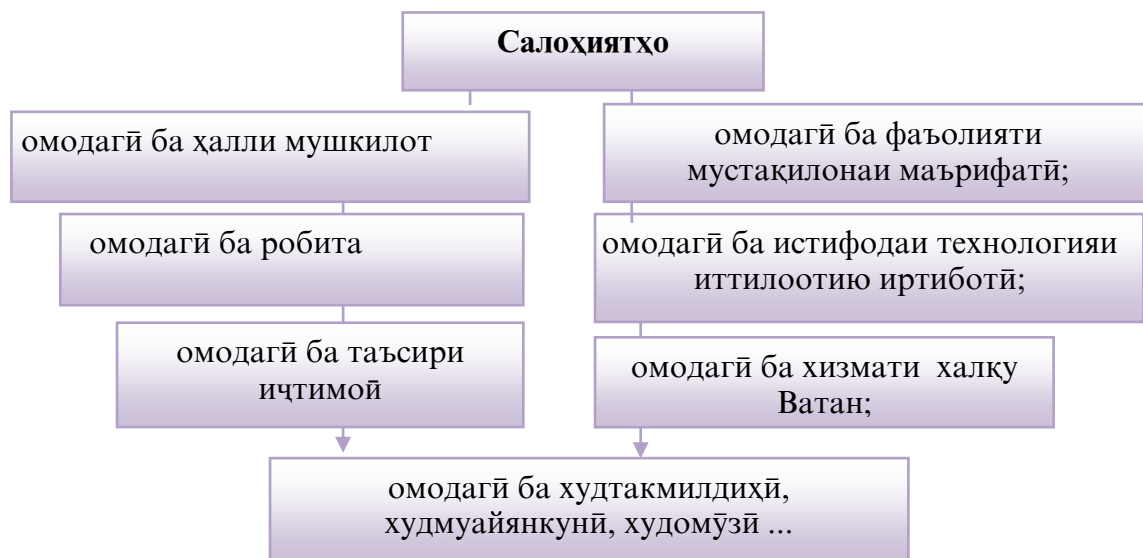
Ҳар як усули таълим мақсад ва вазифаҳои худро дорад, аз ҷумла мақсади таълими босалоҳият дар дастури методии “Муносибати босалоҳият дар таълим» чунин нишон дода шудааст: “Мақсади асосии татбиқи муносибати босалоҳият дар таълим ба ташаккули механизми татбиқи дониши назариявӣ дар амал, таъмини раванди ташаккули шахсӣ, мутобиқ гардидан ба шароити нав, инкишофи худмуҳофизаткунӣ, худтарбиядихӣ, худтакмилдихӣ ва дигар хусусиятҳои нигаронида шудааст, ки ба рушди шахсияти комил дар самтҳои зерин мусоидат менамоянд:

- ҷустуҷӯи дастҷамъона ва фардии дарёфти роҳҳои рушди салоҳиятҳои ҳалли проблемаҳои фаъолияти таълимӣ;

- дарки сабабҳои рӯйдодҳои воқеии ҳаёти, моҳияти ҳодисаҳои табиат ва робитаи байниҳамии онҳо;
- омода намудани хонандагон ба дарёфти роҳҳои ҳалли проблемаҳои асосии ҳаёти;
- омӯзиши роҳҳои равона намудани фаъолияти хонандагон ба дунёи арзишҳои маънавӣ;
- омӯзонидани роҳҳои ҳалли проблемаҳои алоқаманд бо амалигардони масъалаҳои муайяни иҷтимоӣ;
- омӯзонидани дарёфти роҳҳои ҳалли проблемаҳои интихоби касб ва ғайра” [61, С. 7].

Усули таълими муносибати босалоҳият аз усули таълими анъанавӣ тафовут дорад. Дар дастури «Бартариии асосии муносибати босалоҳият дар таълим» имконияти омодагии хатмкунандаи мактаб ба иштироки фаъолона дар ҳаёти ҷомеа маҳсуб меёбад. Хатмкунандаи муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ тибқи муқаррарот бояд салоҳиятҳои зеринро дошта бошад:

Ҷадвали 5. Салоҳиятҳои, ки хатмкунандаи муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ бояд дошта бошад

Дар ин раванди таълим дониш чун ҷузъи малака барои санҷидан, муқоиса намудан ва ислоҳ кардани ғалатҳо ба кор бурда мешавад. Ҳар як усули таълим мақсад ва вазифаҳои хешро дорад. Ҳарчанд мақсади ҳар як усул ин додани дониш, саводноқкунӣ, ташаккул додани ҷаҳонбинии

хонандагон аст, аммо ҳар як усули таълим хусусиятҳои хосаро дорост. Чунин хусусият муносибати хонандаро ба таълим, нақши омӯзгорро ба раванди таълим, муносибати омӯзгор ва хонандаро ба маводи таълим ва муоширати байни онҳоро муайян мекунад. Дар низоми муносибати босалоҳият низ махсусиятҳо мавҷуданд, ки онро М. Бобомуродова чунин қайд намудааст: “Дар адабиёти методи низоми босалоҳият ба таълим якҷанд хусусияти асосии раванди таълим муайян шудаанд: Масъулият, имконият, машғулият, таълимдихӣ, аксуламал, интиҳоб ва вақт [61, С. 12].

Бояд таъкид дод, ки дар раванди таълим бо муносибати босалоҳият омӯзгор вазифадор аст, ки барои ташаккули салоҳият имконият фароҳам орад. Ба хонандагон мавзӯро пешниҳод намояд, ки матн ҳаҷман қалон бошад ва хонандагон оид ба мазмуну муҳтавои матн, услуби нигоҳиши матн, истифодаи санъатҳои бадеӣ, аз қабилӣ ташбеҳ, истиора, сифатчинӣ, талмех ва ғайра ақидаҳои хешро баён намоянд ва дар муқоиса бо образи қаҳрамонҳои он эссе нависанд, инчунин онро бо ҳаёти имрӯз муқоиса намоянд. Чунин амал салоҳияти хонандагонро ташаккул медиҳад. Албатта, вақт ҳам муҳим аст. Аз ин рӯ, бояд вақти соати дарсӣ мувофиқат намояд. Саволе ба миён меояд, ки оё ин салоҳиятро ҳамаи хонандагон аз бар қарда метавонанд? Агар қисме аз бар қарда натавонанд, омӯзгор чӣ гуна усули таълимиро ба қор барад? Ба ҳама маълум аст, ки сатҳи дониш, малака ва маҳорати хонандагон дар як сатҳ қарор надорад. Ин ҳолатро бояд дар раванди таълим бо муносибати босалоҳият омӯзгор ба эътибор гирад. Хонандагони сустихонро бо супоришҳои алоҳида ба машғулият талқин намудан мумкин аст. Хонандагон мустақилона бо нишондоди омӯзгор қорҳои шифоҳӣ ва хаттӣ (аз қабилӣ иншо-эссе, нақли хаттӣ, навиштани ҳикояи хурд ва ғайра)-ро ба анҷом мерасонанд, яъне малакаву маҳорати хешро ташаккул медиҳанд. Сипас омӯзгор натиҷаи қори шогирдонашро арзёбӣ менамояд.

«Тибқи талаботи муносибати босалоҳият ба таълим омӯзгор хамчун роҳнамо дар дарку маърифати донишомӯзии хонандагон саҳмгузор шуда, барои расидан ба мақсадҳои таълим хонандаро на аз ҷиҳати назариявӣ бо аз бар намудани қоидаву таърифҳо, балки бо роҳи амалӣ наздик шудан ба мавзӯ, инкишофи тафаккури фикрронии хонанда, ҳадафманд мегардад» [61, С. 11]. Муҳаққиқ дуруст зикр намудааст, бояд дар таълими босалоҳият на ба таърифу қоида бештар таваҷҷуҳ намуд, балки ҳадафи асосӣ ташаккули фикрронии хонандагон, тайёр намудани онҳо ба ҳалли масъалаҳои ҳаёти мебошад. Ин навъи таълим имконият медиҳад, ки омӯзгор мавзӯҳои проблемавиро ба хонандагон пешниҳод кунад ва ҳалли онҳоро аз онҳо талаб кунад. Яъне хонандагон мустақилона дар ҳалли мушкилот кӯшиш намоянд. Муносибати босалоҳият дар таълим ба хонандагон маърифат додан, мушлақилона амал кардан, иҷро карда тавоништан, ҳулоса баровардан, яққоя зистан ва ғайраро талқин мекунад.

Дар ин навъи усули таълим омӯзгор нақши калон дорад, зеро он тамоми имкониятҳо ва маҳорати ҳешро ба роҳ мемонад, то ин ки хонандагон маҳорат, қобилият ва дониши ҳешро дар амал татбиқ намуда тавонанд. Барои ташаккули салоҳиятнокии хонандагон ва инкишофи малака ва ҷаҳонбинии онҳо фазои солимеро бояд муҳайё намуд.

Барои ноил гардидан ба чунин муваффақият омӯзгор чунин лаҳзаҳоро мутаваҷҷеҳ бошад, ки дар дастури методӣ [Муносибати босалоҳият ба таълим дар дарсҳои забони тоҷикӣ] зикр гардидааст:

- аз тарафи хонандагон мустақилона интиҳоб намудани мавзӯ;
- сатҳи мушкилии супориш;
- шаклу усулҳои кор;
- қори мустақилона;
- мақсад ва масъулият барои натиҷа;

Қори гурӯҳӣ:

- тақсими вазифа ва банақшгирӣ;

–ташаккули фаҳмишҳо ва вобаста ба онҳо ташкил намудани фаъолият;

–истифодаи низоми баҳодиҳии ба талабот мувофиқкунанда;

–нишон додани рафтори салоҳият ва ғайра [61, С. 12].

Албатта, омӯзгор дар раванди таълими босалоҳият вазифаи муҳимро бар дӯш дорад. Ӯ ташкилкунандаи дарсест, ки ба ҷиҳати равонӣ ва ақлонии хонанда таъсир расонида тавонад. Бояд ҳисси маърифатнокии хонандаро бедор намояд. Ҳангоми дарси босалоҳият хонандагон низ фаъол буда метавонанд, мулаққилон а дастҷамъона ба ҳалли супоришу масъалаҳои гузошташуда сарм гузоранд ва андешаҳои ҳешро баён намоянд. Вазифаи онҳо танҳо дар доираи чорҷӯба саволу ҷавоб иштирок кардан нест. Онҳо мулаққил мебошанд. Ақсуламал нишон дода метавонанд. Баҳсу мунозира намуда, ҳулосаҳо мебароранд. Ин сарм кӯшиши онҳоро омӯзгор дастгирӣ намуда, дар ҳалли кори мулаққилон ба онҳо кӯмак мерасонад. Яке аз омилҳои асосӣ барои ба натиҷаи хуб муваффақ гардидани хонандагон – ҳавасмандгардонии хонандагон мебошад. Ҳавасмандгардонӣ имконият медиҳад, ки хонандагон натиҷаи дилхоҳро ба даст оранд. Ин ҳавасмандгардонӣ аз ҷониби омӯзгор барои фаъол сохтани фаъолияти хонандагон истифода бурда мешавад.

Яке аз вазифаҳои муҳими омӯзгор ба хонандагон тарзи мулаққилон баён намудани фикру андеша, муоширати хуб, фикрронӣ, ҳулосабарорӣ ва ғайраро омӯхтан аст. Хонанда бояд мутмаин бошад, ки ин супоришро иҷро карда метавонад, аз уҳдаи ҳалли мушкilot мебарояд, онро аз бар карда метавонад, мулаққилон амал карда метавонад.

Муоширати босалоҳият – ин соҳиб шудан ба маҳорат ва малакаи муоширати мураккаб, ташаккули маҳорати комилан мувофиқ дар структураи нави иҷтимоӣ, меъёри дониши фарҳангӣ ва маҳдудият дар

муошират, дониш дар бораи урфу одат, анъана, одоби муошират дар доираи муносибат мебошад.

Дар давоми тамоми давраи таълими забон ва адабиёти тоҷик дар кулвори маърифати хонандагон муоширати босалоҳият ташаккул дода мешавад, ки аз инҳо иборат мебошад:

- салоҳияти лингвистикӣ, захираи луғат доир ба дониши муайян ва қойдаҳои нахвӣ ва маҳорати истифодаи онҳо барои баён кардани фикри худ;
- салоҳияти иҷтимоӣ лингвистикӣ, қобилияти истифода ва дар қолаби дигари шакли забонӣ, баромадан аз шароити муошират (муттакалим бо кӣ суҳбат мекунад, дар бораи чӣ, бо кадом мақсад ва ғ.) дар кадом шакли забонӣ ифода мегардад;
- салоҳияти мубоҳисавӣ, қобилияти аз худ кардан ва ба вучуд овардани баёни фикр дар муоширати босалоҳият;
- салоҳияти дискурсӣ, яъне қобилияти дарк кардан ва ба вучуд овардани суҳан дар ҳолатҳои коммуникатсионӣ;
- салоҳияти стратегӣ, яъне қобилияти мурочиат кардан ба стратегияи муошират, шифохӣ ба хотири ҷуброн кардани маводҳои забони ношинос;
- салоҳияти иҷтимоӣ-фарҳангӣ, яъне хоҳиши дохил шудан ба муошират бо дигарон, эътимод ба худ, ки худро дар ҷойи дигаре мегузорад, инчунин донишдони муносибатҳои иҷтимоӣ дар ҷомеа ва қобилияти мурур кардани ба онҳо. Барои бавучудории самаранокии фаъолияти педагогиро аз фикр кардан ва тартиб додани нақшаи кор оғоз намудан лозим аст, зеро он ҳамчун асоси ҳама гуна фаъолият хизмат мекунад.

План ё нақша – ин бунёд, таҳкурсии фан аст, он ба ҳеҷ чиз вобастагӣ надорад, ба ғайр аз натиҷаи таълим, аммо гарави боварии омӯзгор ба худ мебошад.

Асоси фаъолияти банақшагирифта тарҳрезиишудаи маҳорати ташаккулёфта мебошад. Аз сатҳи дар ихтиёр доштан бисёр вобаста аст, ба андешаи мо, он муваффақияти фаъолияти тахассусии мост.

Сарфи назар аз ин, дарси банақша тарҳрезиишуда дар дастур ва дар китоб барои омӯзгор супориш дода шудааст, дар ҳақиқат тамоми таваҷҷуҳ ба ин усул нигаронида мешавад.

Китоби дарсӣ барои як навъ алоқамандӣ миёни фан ва аҳли синф пешбинӣ шудааст, аммо дар талаботи мушаххаси мо на ҳамаи аҳли синф ба якдигар монанданд. Хонандагон донишу фаҳмиши хешро ба таври гуногун зоҳир мегардонанд, бинобар ин гурӯҳи хонандагон низ ба ҳамдигар монанд нестанд. На танҳо хонандагон, инчунин коллективи як синф аз коллективи дигар фарқ мекунанд.

Китобҳои дарсии ба нақшагирифташуда на ҳамаи дарсхоро дар бар мегиранд, на кам аз 20% дарсҳо такрори мавзӯҳои гузашта мебошанд.

Муаллифон ҳангоми навиштани китобу дарстурҳо онро наандишида буданд, дарси амалӣ ҳама вақт ба дигаргунӣ, тағйирот ниёз дорад, дарсро дар доираи чорчӯбаи китобу дастурҳо гузаронидан ғайриимкон аст. Моро зарур аст, ки хонандагонро аз нигоҳ доштан дар чорчӯба озод созем, имкон фароҳам орем, ки онҳо бештар ба амалия рӯй оранд, андешаи хешро дар ҳалли масъалаҳои гузашташуда баён кунанд, натиҷаи онро арзёбӣ намоянд ва ғайра.

Дар ҳар дарси банақшагирифта, аз усули асосии таълими адабиёти тоҷик – усули муоширати босалоҳият, усули босалоҳияти таълим истифода намудан зарур аст. Дар натиҷа аз рӯйи нақша ҳар як дарс аз асоси методи принципи таълими забон ва адабиёт тоҷикӣ – ба таълими принципи муошират сурат мегирад, ки ташкили чунин раванди таълим ба салоҳияти муоширати воқеии хонандагон оварда мерасонад. Дар натиҷа хонандагон вазифаи истифода будани унсурҳои забониро ҳамчун воситаи муҳими муошират, ҳамчун салоҳият, ки забони тоҷикӣ ва

адабиёт ҳамчун воситаи муошират дар асоси мавзӯ ва маводи китоби таълимӣ истифода мегардад, мефаҳманд. Ҳангоми банақшагирии ҳар дарс мо принципи асосии методологии таълими забони тоҷикиро қабул мекунем - принципи коммуникатсия, чунин ташкили раванди таълимиро дар бар мегирад, ки хусусиятҳои асосии раванди воқеии муошират модел карда мешаванд.

Дар натиҷа, хонандагон ҳадди ақали қобилият ва малакаҳои шифоҳӣ, яъне салоҳиятро барои истифодаи забони модарӣ ва адабиёт ҳамчун воситаи иртибот дар доираи фанҳо ва маводи таълимии дар барнома ва китобҳои дарсии мавҷуда аз худ кардашуда аз бар мекунанд. Масалан, барои ташаккули муоширати хонандагон ҳам дарси забон ва ҳам адабиёт нақши муҳим дорад. Ҳоло таҳлили як дарсро аз ҷанни адабиёт интиҳоб мекунем.

Барои омӯзиши рӯзгор ва осори ибратбахши Абдулқодири Бедил дар синфи даҳ 8 соати дарсӣ муқаррар гардидааст. Дар ин муддат омӯзгор метавонад тамоми хусусият ва муҳтавои ҳаёт ва эҷодиёти Бедилро таҳлил, тафсир, муқоиса, муҳокима ва натиҷагирӣ намуда, ҳамаи донишҳои заруриро дар зехни хонанда ҷой намояд. Мо танҳо таҳлили як дарсро ҷоиш донистем:

Мавзӯ: Мазмун ва мундариҷаи мухтасари достони «Комде ва Мадан-и Абдулқодири Бедил»

Азбаски дар ин дoston суҳан дар бораи ҳунару ҳунармандӣ, муҳаббати самимӣ, ҷавонмарию нақӯкорӣ, саъатдӯстӣ ва дигар хислатҳо суҳан меравад, баргузор намудани дарс дар мавзӯи «Мазмун ва мундариҷаи мухтасари достони «Комде ва Мадан»-и Абдулқодири Бедил дар байни хонандагони синфи 10 дар заминаи муносибати босалоҳият аз манфиат холи нест ва омӯзгор метавонад ба ин васила дар замири шогирдон ҳисси ҳунардӯстӣ, санъатдӯстӣ, инсонигарӣ, кадршиносӣ ва арҷгузорӣ ба бузургони адабиёту фарҳанги миллатро ҷой намояд.

Дар ин дарс хонандагон бо қироати порчаҳо, саволу ҷавоб, нақшофарӣ метавонанд маҳорати суҳанварии худро ташаккул диҳанд.

Омӯзгор дар бораи дoston фикру андешаҳои хешро баён намуда, бо нақши ҳунару ҳунармандӣ дар ҷомеаи имрӯза алоқаманд менамояд ва ба соли сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ ишора мекунад. Ҳунару санъат ҳеҷ гоҳ хусусияти хешро аз даст намедиҳанд.

Ҳангоми таҳлили образҳои dostonи мазкур хусусияти гуманистӣ, санъатдӯстӣ, манфиати ин ҳунарҳо ба мардум таҳлилу баррасӣ карда мешаванд.

Муносибати босалоҳият ба таълим ба инкишофи муоширати хуби хонандагон заминаи муҳим мегузорад. Он ба хонандагон озоди ро медиҳад, ки фикрашонро баён намоянд, дар ҳалли масъалаи гузашташуда мустақилона амал намоянд, натиҷаи онро худбаҳогузори кунанд.

2.4. Ташаккули нутқи шифоҳии хонандагон, беҳтар намудани ҷараёни фикрронии онҳо ҳангоми муошират

Дар шароити имрӯзаи зудтағйирёбандаи ҷомеаи муосир, пешрафти илму техника, марҳила ба марҳила ба ҳаёти ҷомеа, ҷараёни таълиму тарбия ворид гардидани технология аз мактабу маориф, омӯзгорону равоношиносон талаб мекунад, ки ба роҳи усулҳои пешрафтаи таълиму тарбия рӯй оранд ва роҳи усулҳои навро ҷустуҷӯ кунанд. Ин тақозои замони муосир буда, ба наврастону ҷавонон озодона фикр ронданро ёд додан, дар ҳалли мушкилоти хеш мустақил будан, аз худ намудани мавзӯҳо ва супоришҳои вазифаи аввалиндараҷаи омӯзгор ба ҳисоб меравад. Ташаккули шахсият, дониш, малакаву маҳорат ва ҷаҳонбинии хонандагон дар мадди аввал меистад, вале он дар таълими макотиби миёна ва олӣ ба эътибор гирифта намешавад. Чи тавре ки докторони илми педагогӣ Ф. Шарифзода, Х.М. Сабуров таъкид кардаанд: Аз ҷумла, хусусан дар мактаби ибтидоӣ вазифаҳои таълимии хондан, навиштан,

баёни маънӣ (инкишофи нутқ), ба хотир гирифтани (аз ёд кардан), ҳисоб кардан (ҳалли мисолу масъала) ба андозаи талаботи барномаҳои таълим анҷом дода мешавад. Вале ба мақсаду вазифаи муҳимтарини таълиму тарбия – рушди ақл ва фикрронии кӯдакон, ки заминаи устувори маданияти зехнӣ ва тафаккури мустақилона ва эҷодии шахсиятро мегузорад, кам андар кам аҳамият дода мешавад. Ҳол он ки маҳз ҳалли ин мақсаду вазифаҳои педагогии раванди таълим ояндаи чи таълимӣ (донишомӯзӣ) ва ҳаёти шахсиятро муайян менамояд, ки то чӣ андоза шахсият соҳиби зехн ва ақлу тафаккури мустақилона ва эҷодӣ мешавад ва масъалаҳои минбаъдаи таълимӣ (омӯзиш) ва салоҳиятмандона (тавонмандона) ҳал хоҳад кард [204, С. 76] .

Таъсири муошират дар ташаккули равонии кӯдакон ва натиҷаи он дар дастуру асарҳои илмӣ зикр гардидааст. Муошират омили асосӣ ва муҳими ташаккули равонии хонандагон маҳсуб мешавад.

Дар таълими фанҳои гуногун, хусусан забон ва адабиёти тоҷик барои ташаккули нутқи шифоҳии хонандагон, беҳтар намудани муошират соатҳо ҷудо карда шудаанд. Дар раванди таълими фанҳо соатҳо барои инкишофи нутқи мураббаҷ ҷудо гардидаанд.

Вазъияти таълимӣ.

Фан: Адабиёти тоҷик барои синфи 10.

Мавзӯ: Ҳаёт ва эҷодиёти Шамсиддин Шохин

Омӯзгор ба хонандагон пешниҳод намуд, ки маълумоти навро бо истифода аз китоби дарсӣ ва тахтаи электронӣ-истифодаи слайд ва тасвирҳо омӯзанд.

Шакли фаъолият: дунафарӣ;

Методи кор: саволҳои асосӣ ;

Вақт барои иҷрои супориш: 20 дақ.

Усули пурсиш дунафариро истифода намуда, омӯзгор аввал дунафарҳоро аз рӯи супориши барои ҳама пешниҳодшуда пурсид.

Хонандагонро дар гурӯҳҳои хурд муттаҳид намуд, ки ҳар як гурӯҳи дунафарӣ як супориши иҷрошударо интихобан муаррифӣ намуд.

Таҳлил: Дар ин вазъият хонандагон чиро меомӯзанд?

-Маҳорати ҷустуҷӯи иттилоот ба воситаи саволгузорӣ

-Маҳорати ба тарзи граффикӣ инъикос кардани маълумоти нав?-не

-Маҳорати мустақилона банақшагирии лаҳзаҳо, вазифаҳои омӯзиш ва назорати вақти дар ихтиёр дошта?-не.

-Маҳорати муайян кардани маълумоти асосӣ?-ҳа

-Маҳорати дида баромадани ҳодисаҳо аз нуқтаи назари гуногун?-ҳа.

-Маҳорати қироати шеър ва ифоданок хонадани матни насрӣ ба таври муколама?-ҳа.

-Маҳорати коркарди донишҳои нав?

-Маҳорати бунёд намудани манбаи маълумоти худ?-Қисман.

-Маҳорати мустақилона ташкил кардани омӯзиши маълумоти нав?-ҳа.

-Маҳорати дар ҳамкорӣ, якҷоягӣ кор кардан, гӯш карда тавонишони якдигар? Ҳа.

-Маҳорати шинохтан ва шарҳ додани проблема?-ҳа.

-Маҳорати ташаккул додан ва муаррифӣ кардани маҳсули фаъолияти эҷодии худ?-не

Муаллим хонандагонро ба гурӯҳҳои 4-5-нафарӣ тақсим менамояд. Ӯ саволҳоро ба ҳар яки онҳо тақсим кунад. Хонандагон мустақилона фикр мекунанд, андешаҳояшонро баён мекунанд, баҳс меороянд, хулосабарорӣ мекунанд ва дар лаҳзаҳои мушкил аз омӯзгор кӯмак мепурсанд.

Дар натиҷа мушлақилона баён намудан, озодона фикрронӣ кардан маҳорати суҳанварии ононро ташаккул медиҳад.

Ба ин тариқ, муосидат намудан ба ташаккули ахлоқӣ ва муоширтаии хонандагон ба ташкили дурусти кори амалӣ аз ҷониби

омӯзгор хеле муҳим аст ва он ба маҳорату тавонмандии омӯзгор вобастагии амиқ дорад.

2.5. Фанни адабиёти тоҷик - минбари суҳанвари хонандагон

Ҳусни баён ва муоширати хуб барои инкишофи нутқ ва ташаккули шахсият нақши муҳим доранд, аз ин сабаб ҷиҳати расидан ба ин ҳадафҳо мактабу маориф омили муҳим маҳсуб меёбанд. Барои ба ин мақсад ноил гардидан дар байни фарҳанг ва маориф забон ҳамчун воситаи алоқамандкунӣ нақши муҳим дорад. Саҳми забон дар таърихи инсоният ва инкишофи он бузург аст. Аз ин рӯ забонро оинаи фарҳанг меноманд, ки бесабаб нест. Инсон тавассути забон дар бораи олами воқеӣ, муҳите, ки инсонро иҳота кардааст, на танҳо шароити воқеии ҳаёти шахс, инчунин дар бораи ҷаҳонбинии омма, миллат, расму оин, хусусиятҳои миллӣ, анъана, симои ҳаёт, худшиносӣ, ҳудудҳои ҳаёти ва ғайра маълумот мегирад. Забон таърих ва фарҳанги халқро тавассути унсурҳои забонӣ-лексика, грамматика, зарбулмасалу мақол, дар адабиёти шофохӣ, дар адабиёти бадеӣ, адабиёти илмӣ, дар шаклҳои ҳаттӣ ва шифохӣ нигоҳ медорад. Пас забон боигарии асосии ҳар як халқу миллат аст.

Яке аз муҳимтарин ва асоситарин рӯкҳои салоҳиятмандии инсон дар муошират ва ҳусни баёнӣ ӯ шахс зоҳир мегардад. Забон на танҳо воситаи муколамаи одамон, балки фарҳанги онҳост. Инкишофи ҳуби нутқ барои фаъолияти инсон ва ҷомеа муҳим шуморида мешавад. Муошират-ин инъикоскунандаи фаъолияти инсон аст. Ҳаминро зикр кардан бомаврид аст, ки инсон дар хона, мактаб ҳамаҷиҳата инкишоф меёбад. Дар мактаб барои ин шароити мусоидро омӯзгор метавонад фароҳам орад. Яке аз фанҳои муҳим, ки барои инкишофи нутқ ва муоширати солим нақши муҳим дорад, ин фанни адабиёти тоҷик мебошад. Забони бою рангин боиси ҳалли мушкилиҳо мегардад. Боигарии забон ба муошират ва муносибати инсон, ба дарк ва инъикоси

он вобаста аст. Гуфтор яке аз намудҳои муошират аст, он ки дар ҳаёти иҷтимоӣ дар якҷоя бо фаъолияти инсон нақши асосӣ дорад.

Саволе ба миён меояд. Шумо муошират карда метавонед? Бе муҳобот ҳама як ҷавоб медиҳанд: Албатта, метавонем. Ин муошират дар кадом шакл сурат мегирад? Барои бештари инсонҳо ин суҳбати оддӣ, гирифтани ва додани иттилоот ба ҳисоб меравад. Мафҳуми муошират барои ҳама бисёр одӣ фаҳмида мешавад: Салом, хайр, то боздид ва ғ. Маънии муошират васеъ аст. Агар ба нигоштаҳои саромадони илмҳои адабиёту тиб, мантиқу фалсафа, суҳанварӣ дақиқ нигарем, дарк мекунем, ки дар асрҳои пешин одамон дорои маданияти баланди суҳандонию суҳансанҷӣ буда, бо ҳам муносибати хуб доштаанд. Чунин ҳолатро имрӯз дар муносибат ва муоширати одамон дар мактаб, ҷойҳои ҷамъиятӣ, кӯчаву бозорҳо муқоиса намоем, аз ростӣ шарм медорем.

Муоширати дуруст ва хуб дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёт: дипломатия, тичорат, иқтисод, маориф, санъат ва дигар зарур ва ҳатмист. Муҳити таълиму тарбия дар ҳар як давраи замон аз ҳам фарқ дорад. Хонандаи имрӯз аз хонандаи даҳ сол пеш тафовути калон дорад. Яке аз сабабҳои таъсиррасон муҳити созгор ва носозгор аст. Ҳама муошират карда метавонад, аммо муоширати дурустро кӣ анҷом медиҳад? Барои ба ин савол ҷавоб додан, чӣ чизро бояд ба эътибор гирифт? Тарбияи солим дар хона, мактаб ва ҷомеа метавонад, шахсро роҳнамо бошад, ки муоширати дуруст карда тавонад. Суҳан дар муоширати одамон нақши муҳим мебозад. Барои муоширати омӯзгор ва хонанда чӣ муҳим аст? Эҳтироми тарафайн, муносибати хуб, донишу малака, ширинбаёнӣ, нигоҳ доштани ҳадди муаллим ва хонанда, робитаи дучониба.

Дарси адабиёти тоҷик барои хонандагон бояд сарчашмаи таълиму тарбия, одобу ахлоқи ҳамида ва муоширати созгор бошад. Коркарди муносибати таълим – ин таълим дар асоси муошират, ки тавассути калом сурат мегирад, дар байни хонандагон дониш ва фаҳмишро мустаҳкам мегардонад. Таълим дар асоси муошират инкишофи нутқро ба низом

медарорад. Технологияи омӯзиши муошират-таълим дар бунёди муошират имкон медиҳад, ки инкишофи нутқ ва ҷаҳонбинии хонандагон сайқал ёбад, зеро ба шакли муайян даровардани муносибати салоҳиятнок яке аз масъалаҳои муҳими салоҳиятмандии шахс маҳсуб меёбад.

Дар мактаб бештар ҳангоми таълими фанҳои забон ва адабиёт дар баробари таълиму тарбия, донишомӯзӣ, тарзи дуруст гуфтану навиштан, баёни фикру андеша, муоширати суҳанварӣ, муносибати дӯстона бо ҳамсабақон, атрофиён омӯхта мешавад. Дар ин самт нақши омӯзгор басо бузург ва нишонрас аст, ки ҳар як омӯзгор ба шогирдонаш ростқавлӣ, покқивдони, гуманистӣ, некбинӣ, меҳрубониро таълим медиҳад. Дар одоби муоширати хонандагон саҳми омӯзгорони забон ва адабиёт бештар аст. Дарси адабиёт худ дарси суҳандониву маънишиносӣ, суҳансанҷиву суҳанварист.

Машғулият дар асоси робитаи муаллими забон ва адабиёт дар мактаб бо хонандагон дар истифодаи курси грамматика ва алоқамандии он бо адабиёт, ки якҷоя гуфтор ва муоширати бофарҳангро ботафсил истифода мекунад, гузаронида мешавад. Барои инкишофи лексикӣ, дуруст навиштан (имло), қодир будан ба иҷрои он, нақл карда тавонистани мавзӯ, мустақилона ҳулосабарорӣ намудан, муаллим машғулиятеро омода намояд, ки аз рӯйи дониш ва малакаи хонандагон сурат гирад. Дарк ва дониши хонандагон дар як сатҳ қарор надорад. Омӯзгорро зарур аст, ин ҳолатро ба эътибор гирад ва машғулиятҳоро ба таври гуногун ба роҳ монад: ба хонандагон супоришҳо дода шавад, ки аз сода ба мураккаб бошанд. Масалан,

1. Барои хонандагони синфҳои 5-6 ифоданок хондани матн, аз бар кардани луғат, нақл намудани матни бадеӣ, саволу ҷавоб кардан дар асоси супориши додашуда, донишгари луғатҳо;

2. Барои хонандагони синфҳои 7-9 додани матн, аз ёд кардани порчаҳои назмӣ, ифоданок хондан, навиштани нақли хаттӣ,

хулосабарорӣ кардан, нақл кардан, муқоисаи симои қаҳрамонону персонажҳо бо симои шахсони воқеӣ, муаян кардани услуб ва нигориши нависанда, шифохӣ ҷавоб додан ва ғайра.

3. Барои хонандагони 9-11 дар асоси матни бадеӣ навиштани иншо, эссе, реферат, тартиб додани нақша дар мавзӯи адабиёт ва ҳимоя кардани реферат.

Таълими коммуникативӣ- ин чунин усули ташкили ҷараёни таълимӣ аст, ки дар он муносибати омӯзгор ва хонанда дар ҳамкорӣ, шарикӣ гуфтори баробархуқуқӣ ифода меёбад. Барои чунин муносибати муаллим ва хонанда саволе пайдо мешавад, ки хонандаро чӣ гуна бояд қадриносии қард, чӣ гуна ҳатой онро ислоҳ намуд? Ана ин ҷо қобилияти хонандагон ба инъикос имконнопазир аст.

Гузариш аз синфҳои ибтидоӣ ба зинаи миёна, яъне синфҳои болоӣ ҳама вақт ҷараёни ниҳоят мураккаб аст: асоси мустақилият, қобилияти хондан, малакаи муносибат ва ҳамкориро мустақкам қардан қарқор аст. Маҳз дар ҳамин давра қӯдак ба ҳудбаҳодиҳӣ, ҳудсобитқунӣ, ба ҳудамалқунӣ эҳтиёҷ дорад. Инқишофи чунин малақаву маҳорат ба доираи нави равоншиносӣ гузаштанро талаб меқунад, ки он натиқай нисбатан ҳуд дода метавонад. Барои ин назорати меъёри дуруст ва баҳодиҳӣ лозим аст, ташкили аксандозии ғайолияти хонандақоро имқоният диҳад.

Мафҳуми салоҳиятноқиро дар таълим бо супоришҳои муқаррарӣ як ҳисобидан нодуруст аст. Ин маъниро олимон Лутқуллоев М. дуруст шарҳ додааст: Ба андешай мо, салоҳиятҳо инҳоянд: 1) зимни ҳамин талаботҳо мустақилона васеъ намудани дониш, маҳорат ва малақаҳо; 2) мақсад қузоштан; 3) озод будан дар баён; 4) дар қуруҳ ё даста қор қардан. Қуфтем ва боз меқӯем: азбаски дар мавридҳои зиёде маҳорату салоҳият ҳаммаъноянд, ин ҳеҷ айбе надорад. Ғақат ҳам омӯзқорону ҳам талабаҳо фарқ қунанд, ки маҳорат натиқай машқу амал аст, салоҳият қаббидай

маҳорат аст, ки ба шахс айни замон муаллиму талаба муносиб медонанд [118, С. 68-69].

Талаботи нав ба таълими курси забон ва адабиёт дар мактаб дар чараёни таълими хонадагон аз рӯйи нишондоди педагогӣ ва таҷрибаи чандинсолаи кор нишон дод, ки таълими бештари босифат аз гузоштани мақсад ба амал меояд.

Бунёди нуктаи назари фаъолияти наздик шудан ба таълим чунин имкониятро фароҳам овард: азхудкунии мундариҷаи таълим ба инкишофи хонандагон дар чараёни фаъолияти шахсӣ мегузарад. Иҷрошавандагии фаъолияти мувофиқро дар дарс бояд ташкил намуд, барои он ки таълимгиранда субъекти махсуси фаъолият бошад:

- худашон масъаларо гузошта ҳал намоянд;
- гузоштани мақсади омӯзиш ;
- мухтасар ифода кардани масъала;
- ҳал кардани он;
- татбиқ кардани дониш дар амал ;
- тавонистан, табдил додан ва гирифтани дониши нав

Ҳамин тавр, дониши хонандагон натиҷаи ҷустуҷӯи шахсӣ буда, вазифаи омӯзгор-ташкили методи босаводона дар ин самт аст.

Дар дарси адабиёти тоҷик баҳо додан ба кори худ аз рӯйи меъёри:

- сахҳ будан-исбот кардан;
- мукаммалӣ-мантиқӣ будан;
- ифодаи аниқ-мустақилӣ сурат мегирад.

Педагогҳо- равоншиносони рус ба ҷиҳати равонии хонандагони синфҳои болоӣ эътибор дода, роҳу воситаҳои инкишофи нутқ ва муоширати хонандагони синфҳои 5-7-ро, ки давраи гузаришро аз сар мегузaronанд, муайян намуданд. Равоншинос Л.С. Выготского чунин андеша дорад: “Наврасон дар ёрии ихтисоснокии омӯзгор нисбати дарки масъала, интиҳоби ҷустуҷӯи самт дар ҳали вазъияти мушкил ниёз доранд; омӯхтанро худӣ фаъолият идора мекунад, ба ҳали масъалаи

муҳими ҳаётӣ равона мекунад. Ба наврасон кӯмак расонидан барои ба даст даровардани воситаи худинкишофёбӣ, худшиносӣ, худтанзимшавӣ зарур аст” [68, С. 2].

Дар раванди таълими адабиёти тоҷик мавзӯро интихоб мекунем аз адабиёти синфи панҷум: Зарбулмасалу мақолҳо. Ҳангоми таълим омӯзгор чанд супориш медиҳад;

- аз ёд кардани зарбулмасалу мақолҳо;
- шарҳу маънидод кардани онҳо;
- аз ёд гуфтани луғатҳо;
- муайян кардани фарқи байни зарбулмасал аз мақол
- нақли ҳикояҳо;

Супориши ҷолиб, ин бо истифодаи зарбулмасалу мақолҳо навиштани қисса, ҳикоя, ё аз рӯйи расм навиштани ҳикоя мебошад.

Ташкил намудани саволу ҷавоб дар байни ҳонандагон, хондани ифоданоки матни бадеӣ, нақли ҳикояҳои муқоламадор аз ҷониби ду ва ё зиёда хонандагон. Дар ин маврид байни хонандагон муоширати хуб ба миён меояд. Омӯзгор муҳити созгорро ташкил намояд, ки хонандагон мустақилона дар бораи ҳодиса ва ё қиссаи шундаашон нақл намоянд. Мустақилона хулосабарорӣ кунад. Муаллим андешаҳои онҳоро дастгирӣ намояд, агар хато бошад, бо нармӣ он хаторо шарҳ диҳад, ислоҳ кунад. Ҳамин тавр, дар ҷараёни муошират ҳуди хонандагон бевосита дар муошират иштирок мекунанд, дуввум муошират бояд таъсиррасон ифода ёбад, ки онро муошират номем (дар ифодаи нутқ, баёни мазмун, эҳсосоти мавҷуда, дар алоқамандӣ, гуфтор ва ғ.). Муошират бояд хусусияти мундариҷавӣ, дар қолаби мазмун дошта бошад. Зарбулмасали “То меҳнат нақунӣ, роҳат набинӣ” – ро интихоб мекунем: ҳама озод, мустақилона фикри худро гуфта метавонанд. Ҳамаро мо мешунавем. Фикри касе радшаванда нест. Яке ин зарбулмасалро дар меҳнати деҳқонӣ маънидод мекунад. Дигаре дар корҳои ҷамъиятӣ. Хонандаи сеюм дар хондан ва соҳиби донишу малака гардидан. Ҳамин тавр, ҳар

як хонанда мусликилона андешаронӣ мекунад. Омӯзгор ба хонандагони сулхон кӯмак мерасонад, онҳо низ бояд дар ин муошират иштирок намоянд. Барои муҳити созгорро боз ҳам мустаҳкам намудан, омӯзгор чанд зарбулмасали дигарро оварда шарҳи онҳоро аз хонандагон талаб менамояд. Чунин усули таълим имконият медиҳад, ки байни хонандагон ва омӯзгор муоширати хуб ба амал ояд. Хонандагон боз кӯшиш мекунанд, ки фаъолтар бошанд. Ба якдигар кӯмак кунанд, фикри якдигарро ҷоннок намоянд ва ғ.

Барои ҳар як муҳити муошират робита зарур аст. Омӯзгоре ба хонандагон бо нармӣ сухан меронад, хонандаро ба муҳити муошират ҷалб карда метавонад. Агар омӯзгор олами ботинии хонандаро дарк накунад, байни ӯ ва хонандагон муоширати дуруст сурат нахоҳад гирифт. Ҳолатҳое ҳастанд, ки хонандае намехоҳад дар муошират иштирок намояд. Канораҷӯӣ мекунад, ки иштирок накунад, шарм медорад. Муаллим бояд бо нармӣ бо саволҳои оддӣ ӯро ба муҳити муошират ворид созад, вагарна муошират натиҷаи хуб нахоҳад дод. Ба ҳама маълум, ки инсон дар мавриди замони тавлиди муошират мумкин дар бораи дигарон фикр кунад. Омӯзгор бо ёрии методҳои илмӣ-таълимӣ ин ҳолатро бояд аз байн барад ва муҳити созгори муоширатро ташкил намояд. Масалан, ӯ хуб медонад, ки савияи дониш, хусусияти равонӣ, қобилияти суханронии хонанда чӣ гуна аст.

2.6. Истифодаи усулҳои наву таъсирбахш дар самти ташаккули муоширати хонандагони синфҳои болоӣ

Истифодаи усулу методҳои наву таълимӣ барои ташаккули маърифатӣ ва фарҳангии хонандагон, инкишофи нутқ, ташаккули муоширати онҳо дар синфҳои болоӣ аз ҷониби омӯзгорон роҳандозӣ карда мешавад. Омӯзгори ботаҷриба ва донишманд доимо талош меварзад, ки хонандагонро дар раванди таълим ба омӯзиш, муошират намудан, сухандон гардидан ташвиқ менамояд. Усули

таъсирбахши таълим, яъне муносибати босалоҳият дар таълим имкон медиҳад, ки дар дарси адабиёти тоҷик муоширати хонандагон ташаккул ёбад. Ҳадафи ин навъи таълим ташаккул додани маҳорати суҳанварӣ, суҳансанҷӣ, муоширати хонандагон бо ҳамдигар ҳангоми аз худ намудани фанни адабиёт мебошад. Мақсади омӯзиши дарси адабиёт – ин суҳандону суҳансанҷ шудан аст. Ҷавҳари ин усули таълим муносибати босалоҳияти омӯзгор ва хонандагон мебошад. Омӯзгор муҳитеро созмон диҳад, ки хонандагон дар раванди дарс ба ҳам дар муошрат таъсир расонида тавонанд. Омӯзгорони ботаҷриба ҳангоми таълими фанни адабиёт кӯшиш менамоянд, ки қироати панду анданрзҳо, китъа, рубоӣ, порчаҳои шеърӣ ва насриро аз эҷодиёт адабони классикӯ муосир талаб намоянд. Қироати дурусти порчаҳои назмӣ ва насрӣ, тарзи дурусти талаффуз, хондани латифаҳо ба тарзи ифоданок хонандагонро суҳандон мекунад.

Ташкил намудани конфронсу чорабиниҳо бахшида ба ҷашну маросимҳо, сафарбар намудан ба осорхонаҳо, ёдбуд ва таҷлили солгарди шоирону нависандагон, суҳбат бо шоирону адибон ва олимон ба ташаккули муоширати хонандагон таъсири хуб мерасонад. Мероси гузаштагонӣ мо пур аз панду ҳикмат, андарзу зарбулмасалу мақол мебошад. Истифодаи бомавриди онҳо дар муошират аз манфиат ҳолӣ нест. Масалан, ҳангоми суҳбат дар бораи дӯстӣ, сулҳу озоиштагӣ байти зерини Камоли Хучандӣ ба мақсад мувофиқ аст:

Дар дӯстӣ мулоҳизаи марғу зист нест,
Душман беҳ аз касе, ки намирад барои дӯст.

Овардани чунин байту порчаҳои шеърӣ суҳбатро таъсирбахш ва гуворо мегардонад. Ё ин ки шоири ширинкалом Мирзо Турсузода гуфтааст:

Одамон аз дӯстӣ ёбанд бахт,
Душманӣ орад ба мардум рӯзи саҳт.

Чунин мисраъҳо инъикоскунандаи вазъи ором, тинчиву осудагӣ яке аз масъалаҳои муҳими ҳаёт маҳсуб меёбад.

Яке аз омилҳои муҳими муошират дар фанни адабиёт омӯхтани аз бар намудани шеъру дostonҳо, қиссау ҳикояҳо, ривояту литифаҳо, ғазалу рубоиёт мебошад, ки ҳангоми муошират истифода гардида, ба маҳфил ҳусни дигар зам мекунад. Бо ин роҳ маҳорати баланди суҳанварии хонандагон ташаққул меёбад.

Дар муоширати суҳани бикру саҳеҳ гуфтан мувофиқи матлаб аст. Агар хонандагон дар дарсҳои адабиёт ғайол бошанд, онҳо дар суҳбату нишастҳо, меҳмонӣ, кӯчаву ҷойҳои ҷамъиятӣ бо маҳорати суҳанварии ҳеш дигаронро ба худ ҷалб менамоянд. Аз бар намудани ғазалу рубоӣ, панду ҳикмат, порчаҳои шеърӣ, дoston, ривояту ҳикояҳо, латифаҳо хонандагонро ба роҳи рост ҳидоят мекунад. Масалан, мавзӯро доир ба эҷодиёти Саъдии Шерозӣ интиҳоб мекунем.

Суҳандониву суҳанварӣ дар одоби муошират ба кор бурда мешавад. Омӯзгор тарғибгари адаб аст. Адаб дар тамоми шаклҳои муоширати инсонӣ мушоҳида карда мешавад. Ҳар як шахс дар доираи адаб (меҳмон ва меҳмондорӣ, муборақбод, салом, риояи қоидаҳои таомхӯрӣ, таҳсил, дониш, муошират бо ҳамсолон, дӯстон, ҳамкорон, муносибат бо муҳит ва табиат) бояд муошират кунад [173, С. 68]. Ҳассостарин давраҳои ҳаёти инсоният-ин наврасӣ, ҷавонӣ ва камолот мебошад, ки дар ин давра шахс дар омӯзиши илму адаб ва муошират ғанӣ мегардонад. Омӯзгор доимо талош мекунад, ки дар дарси адабиёт шогирдонаш аз лиҳози сирати инсонӣ, адабу ахлоқ, ширингуфторӣ, хушмуомила ва боодобу назокат тарбия ёбанд ва ба халқу ватани ҳеш хизмат намоянд.

Барои омӯзиши рӯзгор ва осори Миробид Сайидои Насафӣ дар синфи дах 4 соати дарсӣ муқаррар гардидааст. Дар ин муддат омӯзгор метавонад тамоми паҳлӯҳои аҳволу ашъори Сайидоро таҳлил, тафсир,

муқоиса, муҳокима ва натиҷагирӣ намуда, ҳамаи донишҳои заруриро дар зеҳни хонандагон ҷой намояд.

Азбаски Миробид Сайидои Насафӣ худ аз аҳли ҳунар, аз аҳли заҳмату эҷод буд, қариб аз ҳар сатри эҷоди ӯ бӯйи ҳунар, меҳнатдӯстӣ, эҷодкорӣ ва созандагӣ ба машом мерасад. Дар воқеъ мавзӯи ҳунару ҳунармандӣ дар ашъору осори адибону шоирони адабиёти мо мавқеи меҳварӣ дорад, вале Сайидо бо эҷоди «Шахрошӯб», «Баҳориёт» ва шеърҳои ба ҳунармандон бахшидааш дар ин самт ҷойгоҳи хоса дорад.

Бо ибтикори Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон солҳои 2019-2021 Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ эълон гардид. Ин иқдоми наҷиб дар самти ҳудогоҳию бедории миллӣ ва эҳёи ҳунарҳои аз байнрафта такони ҷиддие хоҳад гардид.

Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 майи соли 2018, 400 - солагии суҳанвари бузурги тоҷик, Сайидои Насафӣ ҷашн гирифта шуд.

Баргузор намудани дарс-викторина дар мавзӯи «Сайидо-вассофи ҳунару ҳунарвар» дар байни хонандагони синфи 10 дар заминаи муносибати босалоҳият аз манфиат ҳолӣ нест ва омӯзгор метавонад ба ин васила дар замири шогирдон ҳисси ҳунардӯстӣ, ташаббускорӣ ва арҷгузорӣ ба бузургони адабиёту фарҳанги миллатро ҷой намояд.

Дар ин дарсе, ки пешниҳод мегардад, асосан шогирдон баромад, суҳанронӣ ва ҳунарнамоӣ менамоянд. Омӯзгор дар ин дарс ҳамчун ровӣ амал намуда, хонандагонро барои иҷрои шартҳои мусобиқа водор месозад.

Намунаи дарс- викторина дар мавзӯи мазкур:

1.Омӯзгор бояд барои викторина ду синфи 10-ро интихоб намуда, ба онҳо шартҳои асосии викторинаро як ҳафта, ё даҳ рӯз пеш аз дарс фаҳмонад.

2. Омӯзгор барои баргузори ин чорабинӣ ба хонандагони ҳар ду синф баробар кӯмак намуда, роҳу усулҳои иҷроиши шартҳоро беғаразона ва одилона фаҳмонад.

3. Худи омӯзгор ба дарс омодагии ҷиддӣ дида, маводҳои аз тарафи ӯ пешниҳодшавандаро қаблан тайёр намояд ва онро ба хонандагон нишон надихад.

4. Барои иштирок ба дарс омӯзгор метавонад роҳбарияти муассисаи таълимӣ, волидайн ва омӯзгорони фанни забон ва адабиёти тоҷикро даъват намуда, доварии ин викторинаро дар уҳдаи онҳо супорад.

Номгӯии шартҳои викторина:

- 1) Саломнома
- 2) Муаррифии номи даста
- 3) Кор бо тест
- 4) Қироати ифоданоки шеър
- 5) Презентатсия
- 6) Кор бо луғат
- 7) Кор бо крассворд
- 8) Ҳозирчавобӣ
- 9) Навиштани иншо (эссе)
- 10) Маҳорати актёрӣ
- 11) Омодаҳои газета, нишон(эмблема), намоиш (виставка).

Рафти чорабинӣ:

Омӯзгор:

- Ассалому алайкум, ҳозирини гиромӣ, мухтарам садорати муассиса, доварони иззатманд ва шогирдони азиз. Хуш омадед, ба дарс-викторинаи имрӯза!

Имрӯз дар ин викторина гурӯҳи хонандагони синфи 10 «А» бо номи « Шахрошӯб» ва гурӯҳи хонандагони синфи 10 «Б» таҳти унвони «Баҳориёт» бо ҳам қувваозмояи хоҳанд кард. Мо ба ҳар ду гурӯҳ муваффақият меҷӯем.

Инак, шарти аввали виктарина саломнома мебошад. Шуруъ мекунем аз гурӯҳи «Шахрошӯб» марҳамат! (Ҳар ду гурӯҳ саломномаашонро ба самъи ҳозирин мерасонанд.)

Омӯзгор:

-Ҳоло муаррифии номи даста ва сабаби интиҳоби ин номро сардорони дастаҳо ба доварон пешниҳод менамоянд.

Баъди он омӯзгор ба ҳар ду гурӯҳ саволномаҳои тестино, ки аз ашъору осори Сайидои Насафӣ омода гардидааст, пешниҳод намуда, ҳамзамон мавзӯи иншо, эссеиро ба гурӯҳҳо тақсим менамояд. (Мавзӯи эссе бояд дар бораи ҳунару ҳунармандӣ ва алоқаи он бо рӯзгори Сайидои Насафӣ бошад. Ба ин мавзӯ «Тарғиби ҳунармандиву эҷодкорӣ дар ашъори Сайидо» мисол шуда метавонад. Аз ҳар гурӯҳ як нафар хонанда бояд то охири дарс эссеи хуб навишта, обрӯӣи дастаи худро ҳифз намояд.)

То ба саволҳои тести ҷавоб гардонидани хонандагон чанд нафар аз аъзоёни гурӯҳ аз ашъори Сайидо ғазалҳо қироат менамоянд. (Омӯзгор бояд донанд, ки аз ҳар гурӯҳ чор, ё панҷ нафар ғазалро ифоданок хонанд, қифоя аст, зеро агар ин шумора зиёдтар гардад, вақти зиёд сарф мешавад ва тақсимои вақт нодуруст хоҳад шуд.)

Баъди қироати ғазалҳо хонандагон ба саволҳои пешниҳодшуда посух мегӯянд (омӯзгор бояд калиди ҷавобҳоро пеш аз оғози дарс ба ҳайати доварон диҳад, то ягон иштиботе сар назанад) .

Пас аз шунидани ҷавобҳо омӯзгор ба гурӯҳҳо кроссворд тақсим намуда, шарти дигари викторина, намоиши презентатсияро, ки худи хонандагон омода намудаанд, эълон менамояд. (Кроссвордро хонандагон аз рӯзгор ва ашъори Сайидои Насафӣ омода мекунаанд ва омӯзгор кроссворди гурӯҳи «Шахрошӯб» -ро ба гурӯҳи «Баҳориёт» ва баръакс кроссворди гурӯҳи «Баҳориёт» -ро ба гурӯҳи «Шахрошӯб» пешниҳод мекунад. То пешниҳод намудани презентатсия ҳар ду гурӯҳ бо кроссворд кор карда, ба саволҳои пешниҳодшуда посух мегардонанд.)

Презентатсия бояд дар бораи рӯзгори Сайидо ва хунармандӣ бошад. Дар он мақсади эълон гардидани солҳои 2019-2021 ҳамчун Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва хунарҳои мардумӣ дарҷ гардида бошад. Аз ҳар гурӯҳ ду нафарӣ як духтару як писар барои хондани презентатсия ба сахна бароянд, беҳтар мешавад.

Пас аз хондани презентатсия ҷавоби кроссвордҳо ба ҳайати доварон пешниҳод мегардад. Омӯзгор ба ҳар ду гурӯҳ луғатҳо тақсим мекунад ва ба хонандагон мефаҳмонад, ки ҷавоби онро то анҷоми бахши ҳозирҷавобӣ ва ҳунари актёрӣ омода созанд.

Омӯзгор эълон менамояд, ки ҳар ду гурӯҳ омода бошад, инак, қисмати асосӣ, яъне ҳозирҷавобӣ доир мегардад. (Дар ин қисмат омӯзгор тавассути тахтаи электронӣ презентатсияи пешакӣ оmodанамудаашро, ки тақрибан аз 16 савол иборат аст, ба гурӯҳҳо пешниҳод менамояд. Дар ин бахш саволҳоро на фақат аз рӯзгори Сайидо, балки аз барномаи таълимии синфҳои 5 то 10 гирифтани мумкин аст. Масалан: Ин рақс чӣ ном дорад ва ҳоси кӣҳо мебошад? Аксро дар экран нишон медиҳем ва хонандагон бояд гӯянд, ки ин рақс «Само» ном дорад ва ҳоси сӯфиён аст. Ин порчаи шеърӣ ба қалами кӣ тааллуқ дорад?... хонандагон бояд дар муддати 10 сония посух гӯянд.)

Дар ин қисмати викторина хонандагон бо ҷӯшу хурӯш кӯшиш мекунанд, ки ҷавоби дурустро ёбанд ва кори гурӯҳӣ тақвият меёбад.

Баъд аз он ки омӯзгор саволҳояшро пешниҳод намуд, аз ҳар ду гурӯҳ хоҳиш менамояд, ки ҷавоби луғатҳоро дар тахтаи синф нависанд. (ҷавоби дурусти луғатҳо дар дасти доварон пеш аз оғози чорабинӣ дода мешавад).

То навиштани луғатҳо хонандагон маҳорати актёрии худро ба ҳозирин нишон медиҳанд. (Онҳо сахначаҳоро аз рӯзгори Сайидо, ё фазилати хунармандӣ, ё манфиати рушди сайёҳӣ ба иқтисоди кишвар интихоб намуда метавонанд. Гурӯҳе дар ин бахш ғолиб мебароянд, ки сюжети хубе интихоб намуда, онро ба таври бояду шояд ба сахна гузоранд). Шарҳу тафсири луғатҳо шунида мешавад.

Сипас, омӯзгор аз хонандагоне, ки ба навиштани эссе муваззаф шуда буданд, хошиш менамоянд, ки эссеи эҷоднамудаашонро қироат намоянд. (Эссеи навиштаи хонандагон бояд аз рӯйи ҳаҷм, мазмун ва меъёр ба талабот ҷавобгӯ бошад. Хонанда мавзӯро дуруст дарк намуда, онро ба маврид ба риштаи таҳлил кашад.)

Пас аз қироати эссе сардорони гурӯҳҳо эмблема ва газетаҳои омоданамудаашонро ба ҳайати доварон пешниҳод намуда, шарҳу тавзеҳ медиҳанд.

Омӯзгор, ки вазифаи ровигиро бар ўҳда дошт, аз доварон хошиш менамояд, ки ғолиби дарс-викторинаро муайян намоянд ва то ҷамъбаст намудани ҳакамон суҳанро ба сарвари муассисаи таълимӣ, волидайн ва дигар омӯзгорон медиҳад.

Пас аз муайян гардидани ғолиби викторина омӯзгор дарсро расман пӯшида эълон менамояд.

Вақти барои қисматҳо ва шартҳои викторина ҷудошуда:

- 1.Пазироии меҳмонон, одоби муошират 3 дақиқа
 - 2.Саломнома то 3 дақиқа
 - 3.Муаррифии номи даста 2 дақиқа
 - 4.Қироати ифоданоки шеър то 5 дақиқа
 - 5.Ҷавоби тестҳо то 3 дақиқа
 - 6.Презентатсия то 8 дақиқа
 - 7.Кор бо кроссворд 4 дақиқа
 - 8.Ҳозирҷавобӣ 6 дақиқа
 - 9.Маҳорати актёрӣ то 6 дақиқа
 10. Муаррифии газета, нишон (эмблема), намоиш (виставка) то 2 дақиқа
 - 11.Ҷамъбаст, андешарониҳо ва эълони ғолиб то 3 дақиқа.
- Дар маҷмӯъ дарс 45 дақиқа идома хоҳад ёфт.

Тавсияҳо:

- омӯзгор дар синфхона фазои идона ва бошукуҳро омода созад;
- ҳайати дастаҳоро то 15-17 нафарӣ интихоб намояд;

- ба мӯйи сар, либос ва андоми хонандагон эътибори ҷиддӣ диҳад;
- дар рафти дарс хонандагонро барои рақобат кардан ташвиқ намояд;
- то оғози викторина дар кадом сатҳ омода будани гурӯҳхоро донад;
- барои дилгир нашудани рафти дарс омӯзгор вобаста ба мавзӯи видеороликҳо, аксҳо, слайдҳо омода созад ва ба намоиш гузорад;
- барои ҷаззобу руҳнавоз чараён гирифтани дарс мусиқии классикӣ садо диҳад (бо овози паст, то ки боиси ҳалалрасонӣ нашавад);
- барои муайян намудани вақт омӯзгор ҳатман бояд дар дасташ ё дар рӯ ба рӯяш соат дошта бошад;
- барои ба иштибоҳ роҳ надодан ва омехта накардани қисматҳои дарс варақаи қисматҳои викторинаро фаромӯш насозад.

Агар дар дарс тамоми шартҳои зикргардида ба маврид ва дар сатҳи баланд риоя шаванд, бо итминони комил метавон гуфт, ки ин дарс як дарс-викторинаи хотирмон хоҳад буд ва таассуроти неки он то дергоҳ аз зеҳни хонанда ва дигар иштирокчиён дур нахоҳад шуд.

Дар дарси пешниҳодшуда чанд навъи салоҳият: маърифатӣ-таҳлилӣ, маърифатӣ-эҷодӣ, маърифатӣ-таҳқиқӣ, худшиносӣ ва мустақилият, дарк, кадр ва ҳифз кардани дигарон, иштирок дар муҳокима ва муколамаҳо, ташаккули саводноқӣ, иҷрои вазифаҳои ҷамъиятӣ ва ғайра истифода хоҳад шуд.

Тамоми муваффақиятҳо дар ин дарс ва дигар дарсҳо аз самимият, дониши мукамал, муҳаббат ба касб ва таълимгирандагон, малакаи баланд ва маҳорати эҷодии омӯзгор вобастагии амиқ дорад. Дар ин маврид Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ хеле хуб фармудааст:

Дарси муаллим ар бувад замзамаи муҳаббате,
 Ҷумъа ба мактаб оварад тифли гурезпойро.

Озмоиш:

Барои исботи андешаҳо ва муайян намудани натиҷаи мавзӯи пажӯҳиш зарур шуморидем, ки эксперимент ё худ таҷрибагузаронии анҷомдодамонро ин ҷо дарҷ намоем.

Барои муқоиса мавзӯи «Ҳаёт ва фаъолияти Камоли Хучандӣ»-ро дар синфи 9 «а»-и МТМУ №52 ноҳияи Исмоли Сомонӣ бо усули анъанавӣ ва дар синфи 9 «б»-и ҳамин муассиса бо усули муносибати босалоҳият ба таълим, дар синфи 9 «г»-и МТМУ №38 ноҳияи Сино бо усули анъанавӣ ва дар синфи 9 “а”-и ҳамин муассиса бо усули муносибати босалоҳият ба таълим, дар синфи 10 “б” МДТ литсей №2 барои хонандагони болаёқати шаҳри Душанбе мавзӯи “Сайидои насафӣ-вассофи хунару хунармандӣ бо шеваи анъанавии таълим, дар синфи 10 “а”-и ҳамин муассиса бо усули муносибати босалоҳият ба таълим дарсхоро роҳандозӣ намудем.

Чуноне ки дар боло қайд гардид, усули анъанавии таълим аз муносибати босалоҳият ба таълим тафовути зиёде дорад. Барои исботи бартарият ва афзалияти муносибати салоҳиятноки аз усули анъанавӣ дарси адабиёти тоҷик дар мавзӯи ҳаёт фаъолияти Камоли Хучандиро дар синфи 9 мисол меорем:

Чуноне ки медонем, дар синфи 9-ум хонандагон аз рӯзгор ва ашъори Камоли Хучандӣ бештару беҳтар огоҳ мешаванд. Маводи дарсӣ дар ин зинаи таҳсилот барои омӯзиши амиқи зиндагии Камоли Хучандӣ басанда аст. Барои муқоиса мавзӯи “Ҳаёт фаъолияти Камоли Хучандӣ”-ро дар синфи 9 «а» -и МТМУ №52 ноҳияи Исмоли Сомонӣ бо усули анъанавии таълим мисол меорем:

Дар усули анъанавӣ, ки асосан омӯзгор фаъолтар аст, баъди салом додан, панди рӯзро пурсидану навиштан ва ҳозирро ғоиб намудани хонандагон ба пурсиши вазифаи хонагӣ оғоз намудем. Хонандагон аз доираи китоб мавзӯи «Хусусиятҳои бадеию иҷтимоии ғазалҳои Ҳофизӣ Шерозӣ» -ро шарҳ доданд. Тибқи мушоҳида 12-13 нафар хонандае, ки дарсро ҷавоб доданд, қариб ҳамаашон пойбанди таҳлили дар китоб овардашуда буданд. Онҳо фикри мустақилонаи худро нашоистанд. Аз доираи китоб берун баромада наметавонистанд. Дар симои онҳо нобоварӣ ба худ, қарахтӣ дар ифодаи фикр ва заъфият дар муошират ба ҷашм мерасид. Масалан қариб ҳамаашон як ҷумлаи «Ҳочаи бузургвор

табъи баланду истеъдоди худодод дошт.»-ро такрор мекарданд. Ҳатто бо дигар синонимҳо оро додани сухан ба зеҳнашон ҳам намеомад. Дар онҳо маҳдудият ҳангоми ибрази андеша дида мешуд.

Мо ба баёни мавзӯи нав, ки дар боло зикр намудем, оғоз кардем. Бо хонандагон доир ба рӯзгору ғазалиёти Камоли Хучандӣ саволу ҷавоб намудем (хонандагон дар синфи 7 бо ин шоир ва ашъори ӯ ба шакли фишурда шинос буданд).

Сипас, ба нақли мавзӯъ аз китоб пардохта ба онҳо дар бораи Камоли Хучандӣ ва таркиби девони ӯ маълумот додем. Баъдан методи конспектро ба кор бурда, нуктаҳои муҳими китобро ба онҳо дикта намудем.

Дар 15 дақиқаи боқимондаи дарс «Мустаҳкамкунии дарс» гузаронида, бо онҳо аз мавзӯи нав саволу ҷавоб кардем. Фикрронии хонандагонро тариқи саволҳои зерин хостем муайян намоям:

1. Камоли Хучандӣ соли чанд ба дунё омадааст?
2. Боз кадом шоиронро медонед, ки таҳаллуси адабиашонро аз номи зодгоҳашон гирифтаанд?
3. Камол бо кадом ният аз Хучанд раҳти сафар баст?
4. Рӯзгори минбаъдаи шоирро шарҳ диҳед.
5. Чаро Камоли Хучандӣ дигар ба Ватан барнагашт?
6. Аз дарси имрӯза чӣ гирифтед?

Аз 32 нафар хонанда дар саволу ҷавоб 15-16 нафар иштирок намуданд. Дигарон ё ҷуаръати посух додан надоштанд, ё саводу фаҳмиши зарурӣ. Агар ном ба ном аз ҷой хезонда пурсем ҳам, фикрашонро баён карда наметавонистанд.

Дар қисмати охири дарс супориши вазифаи хонагӣ, ки «Мавзӯи ғазалиёти Камоли Хучандӣ» буд, дар тахтаи синфӣ навишта шуд. Ҳамчунин хонандагон муваззаф шуданд, ки ғазали «Дар баҳорон зи гулам бӯйи ту хуш меояд»-ро аз ёд намуда, ду байти онро таҳлил намоянд. Доир ба рӯзгор ва осори шоир маълумот диҳанд.

Сипас, эълони баҳо гузаронида шуд. Аз 32 нафар хонанда 16 нафари онҳо баҳо гирифтанд: «5» -6 нафар

«4» -7 нафар

«3» - 3 нафар

(баҳои 2 нагузоштем, зеро мо дар он муассиса ҳамагӣ барои гузаронидани 2-4 дарс омада будем.)

Дарси навбатӣ дар ҳамон синфи 9 «а», ки бо усули пешина дарс гузашта будам, оғоз гардид. Ин дарс низ мисли дарси қаблӣ буд, вале тафовут дар он буд, ки хонандагон каме бочуръаттар ва бедортар буданд.

Аксарияташон супориши вазифаи хонагиро иҷро карда буданд. Вале ҳамон қарахтӣ дар рафти дарс, тарсидан аз баёни фикр, нобоварӣ аз посухи худ, қанораҷӯӣ, заъфият дар суҳанронӣ ва нақли мавзӯи ханӯз ҳам ба мушоҳида мерасид. Ба ҳар ҳол, нисбати дарси аввал каме беҳбудӣ дида мешуд.

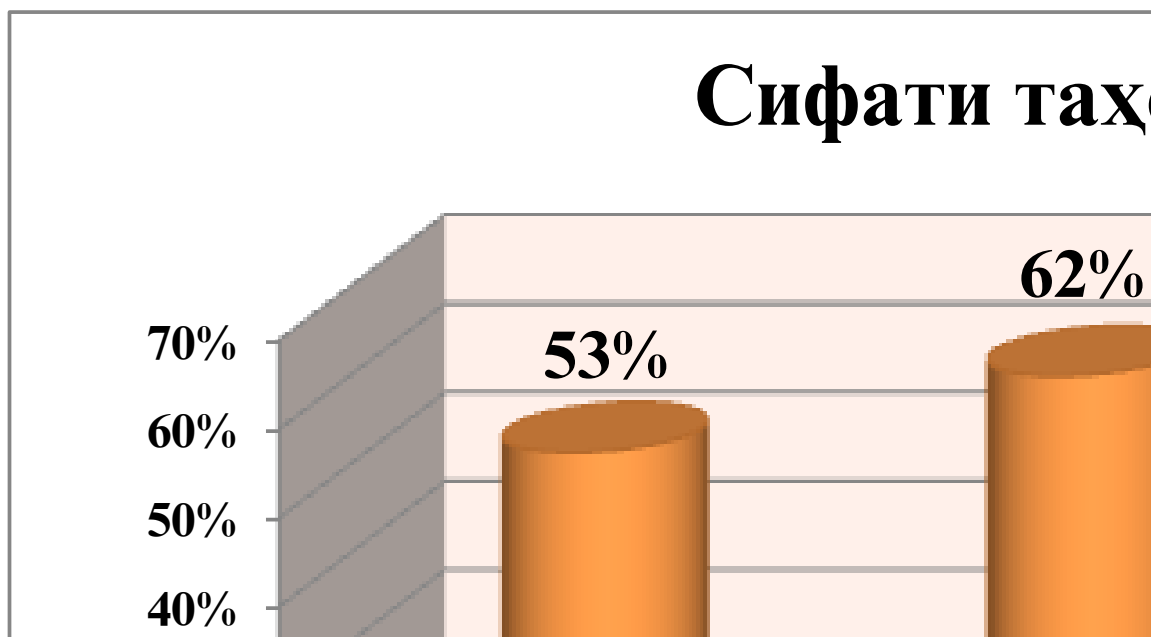
Пас аз таҳлилу мушоҳида ва натиҷагирӣ аз дарси гузашта дар ин дарс баҳои хонандагон чунин шакл гирифт:

Аз 32 нафар хонанда 22 нафари онҳо баҳо гирифтанд.

Бо хонандагони синфи 9 «г»-и МТМУ №38 ноҳияи Синои шаҳри Душанбе ҳамин мавзӯро бо усули анъанавии таълим доир намудем. Мавзӯи «Сайиди Насафӣ-вассофи ҳунару ҳунармандӣ»-ро дар синфи 10 «б» бо усули анъанавии таълим гузаронидем, ки натиҷаи дарсҳои доирнамудаи мо чунин буданд:

Ҷадвали 6. Сифати дониши хонандагон пас аз гузаронидани якчанд дарси муқоисавӣ бо усули анъанавӣ дар муассисаҳои зикришуда

№	Муассиса	Синф	Фан	Шумораи умумӣ	“5”	“4”	“3”	“2”	Сифати таҳсилот	Баҳои миёна
1.	МТМУ №52	9 “а”	Адабиёти тоҷик	32	8	9	5	10	53,13 %	4
2.	МТМУ №38	9 “г”	Адабиёти тоҷик	34	10	11	5	8	61,76 %	4
3.	МДТ Литсей №2	10 “б”	Адабиёти тоҷик	26	7	11	5	3	69,23 %	4

Диаграммаи 1. Сатҳи сифати таҳсилот дар МТМУ №№52, 38 ва 3

Бо мақсади муайян намудани тафовути усули муносибати босалоҳият ба таълим аз усули анъанавӣ, ки ҳадафи асосии кори мо ба шумор меравад, ҳамон мавзӯъ «Ҳаёт фаъолияти Камоли Хуҷандӣ» -ро дар синфи 9 «б» -и МТМУ №52 бо усули муносибати салоҳиятнокӣ ин гуна доир намудем:

Салоҳиятҳо:

- муайян намудани проблема;
- муаррифии симои адиб;
- маълум намудани суннат ва тозақориҳои адабӣ;
- дуруст сарфаҳм рафтани мазмун ва мавзӯи эҷодиёти шоир;

Мақсади дарс

Хонандагон бояд:

- чузбӣи зиндагии шоирро хеле хуб донанд;
- осори адабии шоирро омӯзанд;
- жанри асосии шеърро дар эҷодиёти Камол муайян намоянд;
- байтҳои алоҳидаи ғазалҳоро таҳлил кунанд;
- сабабҳои ҳичрати шоирро муайян намоянд.

Маводи таълимӣ: Китоби дарсӣ, девони ашъори Камол ва ғайра

Равиши дарс:

1. Ташкили дарс - риояи одоби салом, назорати давомот ва ҳолати синф

2. Пурсиши вазифаи хонагӣ: саволу ҷавоби инфиродӣ ва фронталӣ, пурсиши қисм-қисми мавзӯи пешин.

3. Баёни мавзӯи нав:

А. Мушаххас намудани мавзӯи нав бо хонандагон

Б. Ангезиши зеҳн (саволҳои проблемавӣ додан)

В. Ташкили проблема ва пешниҳоди роҳи ҳалли он

Г. Маълумоти умумӣ додан дар бораи шоир

4. Мустаҳкамкунии дарс:

Супориш:

-хонандагон ба таври инфиродӣ то 5 дақиқа 3 байти Камолро таҳлил мекунанд.

-ба се гурӯҳ ҷудо шуда 3 саволи проблемавӣ доир ба рӯзгору ашъори Камолро таҳил ва ҳаллу фасл мекунанд.

-рӯзгор ва ашори Камолро тариқи диаграмаи «Венн» бо дигар шоирони ҳамасри ӯ муқоиса менамоянд.

5. Ҷамъбаст ва натиҷа:

- Аз дарси имрӯза чӣ фаҳмидем?

- Чиро доништан мехоҳем?

-Эълони баҳо

6. Вазифаи хонагӣ:

А. Аз саҳифаи 202 то саҳифаи 206 хондан

Б. Навъи асосии жанри шеъри Камолро муайян намудан

В. Ду шоҳбайти Камоли Хучандиро доир ба Ватани шоир - шаҳри Хучанд таҳлил намудан

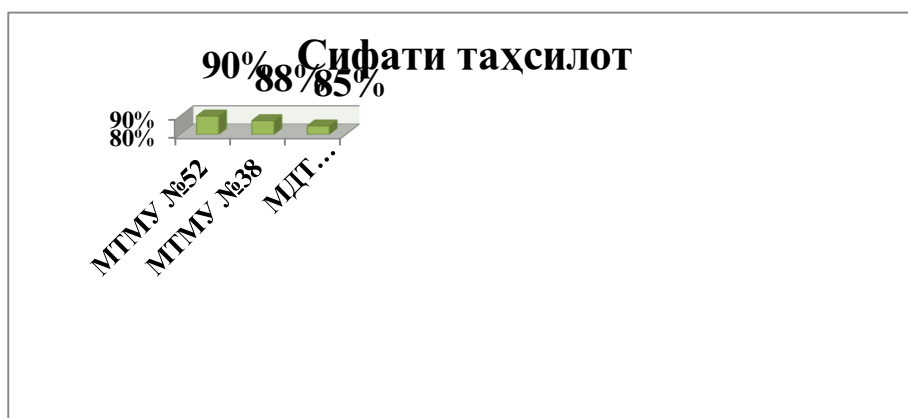
Баъди бо чунин усул гузаронидани дарс маълум гардид, ки хонандагон хеле фаъоланд. Онҳо ҳам дар гурӯҳ ва ҳам дар алоҳидагӣ фикрашонро баён карда метавонанд. Аз уҳдаи ҳалли проблема баромада

метавонанд. Фикри ҳар як нафар шунида мешавад. Барои хато ё нодуруст ифода намудани фикр танбеҳ дода намешавад. Ҳар як хонанда мавқеи худро дорад. Хонандагон дар баёни афкори хеш озодаанд, заҳмати онҳо қадр карда мешавад. Зеро масъулияти дарс асосан ба зиммаи онҳо гузошта шудааст. Омӯзгор танҳо вазифаи ровӣ ва ангезандаро дорад.

Дар синфи 9 «а» МТМУ №38 ва 9 «б» МТМУ №52 ҳамин мавзӯ, дар синфи 10 «а» МТД литсейи №3 барои хонандагони болаёқати шаҳри Душанбе мавзӯи «Сайиди Насафӣ-вассофи хунару хунармандӣ» гузаронида шуд.

Ҷадвали 7. Натиҷаи сифати дониши хонандагон пас аз доир намудани якчанд дарси муқоисавӣ дар асоси муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои зикршуда

№	Муассиса	Синф	Фан	Шумо- раи умумӣ	“5”	“4”	“3”	“2”	Сифати таҳсилот	Баҳои миёна
1.	МТМУ №52	9 “б”	Адабиёти тоҷик	30	13	14	2	1	90 %	5
2.	МТМУ №38	9 “а”	Адабиёти тоҷик	32	12	16	2	2	88 %	5
3.	МТД Литсей №3	10 “а”	Адабиёти тоҷик	26	10	12	3	1	85 %	5

Диаграммаи 2. Сатҳи сифати дониши хонандагон пас аз доир намудани якчанд дарси муқоисавӣ дар асоси муносибати босалоҳият ба таълим

Дар рафти таҳқиқот омӯзгорони фанни забон ва адабиёти тоҷики муассисаҳои таълимии мазкур барои таҳлил ва натиҷагирӣ чунин дарсҳои муқоисавӣ-санҷиширо доир намуданд, ки натиҷаи сифати таҳсилоти шогирдонашон тақрибан мисли нишондодҳои дар ҷадвал ва диаграммаҳои овардашуда буд.

Баргузор намудани 3-4 дарс бо ҳамин тарз собит намуд, ки муносибати босалоҳият ба таълим барои хонандагони имрӯза хеле муфид ва созгор аст. Зеро тибқи мушоҳидаҳо хонандагони имрӯза нисбати хонандагони 20-30 сол пеш нозуктар ва зирактаранд. Аз ҷиҳати раванӣ ба танбеҳи омӯзгор, суҳанони дурушти омӯзгор тоб намеоранд. Онҳо дар бисёр маврид зудранҷ ва оташинанд.

Истифодаи муносибати босалоҳият ба таълим барои хонандаи имрӯза шавқовартар аст.

Доир намудани бозиҳо, ба миён овардани проблема, ташкил намудани корҳои гурӯҳӣ ва инфиродӣ, эҳтиром намудани андешаи ҳар як хонанда, озод гузоштан дар баёни мақсад, истифода бурдани методҳои нави таълим, гузаронидани санҷишҳои тестӣ, муқоиса намудан тавассути диаграмма, хонандаро ҳамчун шахсият эҳтиром намудан, ба кор бурдани аёниятҳо вобаста ба мавзӯ, истифодаи технологияи инноватсионӣ-намоиш додани наворҳои видеоӣ, презентатсияҳо ва ғайра боис мегардад, ки хонандаи имрӯза нисбати дарс шавқманд шавад, масъулият ҳис намояд ва мавзӯи дарсро аз худ намояд.

Ҳамаи ин аз малака ва маҳорати омӯзгор вобастагии амиқ дорад. Барои ташаккул додани салоҳиятҳои муоширату муносибати хонандагон аввал бояд ҳуди мо-омӯзгорон аз ҳама ҷиҳат ташаккулёфта бошем, бо донишу маҳорати касбӣ мусаллаҳ ва аз методҳои гуногуни таълим бохабар бошем

Хулосаи боби 2

Фанҳои забон ва адабиёти тоҷик дар низоми таълим дар муассисаҳои таҳсилоти миёна аз фанҳои асосии ташаккули шахсият дар

чомеа ба шумор мераванд. Бинобар ин, асоси таълими фанҳои мазкурро ташаккули шахсияти иҷтимоӣ, инсондӯст, ватанпарвар ва худшинос ташкил медиҳад.

Пажӯҳиш ва омӯзишҳо чунин ҷиҳатҳои муҳимро нишон доданд:

1. Сатҳ ва сифати муошират дар байни наврасон ва ҷавонон дар муқоиса бо шахру деҳот фарқ дорад.

2. Истифода аз шабакаҳои иҷтимоӣ ва бештар ҳузур доштан дар Интернет низ ба сифати одоби муоширати ҷавонону наврасон таъсир мерасонад, мутаассифона, ин таъсир бештар хусусияти манфӣ дорад.

3. Сатҳу сифати муоширати наврасону ҷавонон, омилҳои ташаккулдиҳандаи муоширати солим дар чомеа гуногун аст.

4. Муносибати босалоҳият ба таълим ба инкишофи муоширати хуби хонандагон заминаи муҳим мегузорад. Он ба хонандагон озоди ро таъмин мекунад, ки фикрашонро баён намоянд, дар ҳалли масъалаи гузошташуда мустақилона амал намоянд, натиҷаи онро хуб баҳогузорӣ кунанд.

5. Дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик ташкил намудани ғайолияти шифоҳии хонандагон, махсусан дар мавзӯҳои осори пандуахлоқии бузургони адабиёт ва мавзӯҳои ахлоқ, ватанпарварӣ ба рушди нутқи шифоҳии хонандагон, таҳаммулпазирии онҳо мусоидат менамояд.

6. Дар дарсҳои адабиёти тоҷик истифодаи муносибати хонандамехвар самарани бештар медиҳад, фароҳам овардани шароит барои қироати шеърҳо, бозӣ кардани сахнаҷаҳо, нақшбозӣ дар асоси осори бузургони адабиёт ба бурро гардидани нутқи хонандагон, баёни озодонаи фикри онҳо мусоидат менамояд.

7. Ташкили дарсҳои кушод, ҷорабиниҳои беруназсинфӣ дар рушди салоҳиятҳои муоширатии хонандагон мусоидат менамояд, ҷалб намудани онҳо ба ҷорабиниҳои тарбиявии мактаб ба рушди малакаҳои муоширатии онҳо хеле манфиатбахш хоҳад буд.

ХУЛОСАҲОИ УМУМӢ

Омӯзишу таҳқиқи масъалаи ташаккули салоҳиятҳои муоширатии хонандагони синфҳои болоии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар раванди дарсҳои адабиёти тоҷик ва натиҷаҳои корҳои таҷрибавию озмоишӣ доир ба ин масъала моро ба коркард ва ироаи хулосаҳои зерин водор сохтанд:

- ошкор гардид, ки дар интиҳоби мафҳум ва истилоҳот дар таълими босалоҳият ба таҷрибаи гузаштагонамон таъя кардан муҳим аст, зеро айнан тарҷума кардани истилоҳҳо ва мафҳумҳои бемантиқ боиси дарки номукамал ва фаҳмиши нодуруст аз ҷониби хонандагон мегардад;

- муайян карда шуд, ки ҷавҳари муносибати босалоҳиятро назарияе ташкил медиҳад, ки мактаб ба кӯдак на бояд дониши тайёро диҳад, балки роҳҳои ба даст овардани донишҳоро нишон дода, ӯро ба зиндагии оянда омода намояд. Омӯзгорони тамоми зинаҳои таҳсилот ҳамин нуктаро бояд дарк намоянд ва онро амалӣ созанд;

- ба чунин натиҷа расидем, ки татбиқи муносибати босалоҳият талаб мекунад, ки таърихи амалӣ шудани он дар кишварҳои дигар омӯхта, таҷрибаи онҳо ҳангоми татбиқ истифода карда шавад;

- аниқ карда шуд, ки омӯзгорон аксаран муносибати босалоҳият ва усулҳои фаъоли таълимро ба иштибоҳ як чиз мешуморанд, аммо таълими босалоҳият ин усул нест, балки муносибат аст, ки омӯзгор метавонад дар заминаи ҳамин муносибат аз усулҳои гуногуни фаъол ва интерактивӣ истифода барад;

- маълум карда шуд, ки муошират як қисми муҳими муҳобирот ё иртибот буда, дар мактаб он унсуре муҳими тарбия ба шумор меравад ва риояи одоби муошират ва хушсуханӣ аз ҷониби омӯзгорон дар муассисаҳои таълимӣ омили рушди салоҳиятҳои муоширатии хонандагон мегардад, аз ин хотир ба омӯзгорон зарур аст, ки ба ин ҷиҳати масъала аҳамияти ҷиддӣ зоҳир кунанд;

- таҳқиқи мавзуи таҳқиқоти диссертатсионӣ собит сохт, ки таълим ва тарбия аз шартҳои муҳимтарини рушди салоҳияти муоширатии хонандагон ба шумор рафта, дар баробари омӯзгор нақши хонавода ва ҷомеа низ дар ин ҷода хеле муҳим аст. Бинобар ин, робитаи доимии оила, мактаб ва ҷомеа яке аз шартҳои асосии рушди салоҳиятҳои асосӣ, аз он ҷумла салоҳияти иртиботии хонандагон мебошад;

- ошкор карда шуд, ки истифода аз шабакаҳои иҷтимоӣ ва ҳузур дар Интернет низ ба сифати одоби муоширтаи ҷавонону наврасон таъсир мерасонад, мутаассифона ин таъсир бештар манфӣ аст.

- муайян карда шуд, ки фанни адабиёти тоҷик дар низоми таълим дар муассисаҳои таҳсилоти миёна яке аз фанҳои асосии ташаккули шахсият дар ҷомеа ба шумор меравад ва аз ин хотир бояд асоси таълими фанни мазкурро ташаккули шахсияти иҷтимоӣ, инсондӯст, ватанпарвар, ҳушахлоқ ва худшинос ташкил диҳад;

- озмоиш собит сохт, ки муносибати босалоҳият ба таълим ба рушди муоширати хуби хонандагон заминаи муҳим гузошта, ба хонандагон озодии баёну андешаро фароҳам месозад, ки фикрашонро мустақилона баён кунанд;

- муайян гардид, ки дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик ташкили ғаволияти шифоҳии хонандагон, махсусан зимни омӯзиши осори панду ахлоқии бузургони адабиёт дар инкишофи нутқи шифоҳии хонандагон мусоидат мекунад;

- таҷриба нишон дод, ки дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик истифодаи муносибати хонандамехвар самарани бештар медиҳад, фароҳам овардани шароит барои қироати шеърҳо, иҷро кардани сахнаҷоҳо, ба роҳ мондани бозиҳои дидактикӣ ва шавқангез, озмунҳои зехнӣ, нақшбозӣ дар асоси осори бузургони адабиёт ба бурро гардидани нутқи хонандагон, баёни озои фикрронии онҳо мусоидат менамояд;

- озмоиш собит сохт, ки ташкили дарсҳои кушод, ҷорабиниҳои беруназсинфӣ, маҳфилҳо бо иштироки шоирону адибон ва шахсиятҳои

шинохта дар рушди салоҳиятҳои муоширатии хонандагон мусоидат мекунад ва ҷалб намудани онҳо ба чорабиниҳои беруназсинфӣ муассисаи таълимӣ дар ташаккули малакаҳои муоширатии онҳо хеле манфиатбахш хоҳад буд.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Барои боз ҳам самарабахш намудани чараҳои таълими дарси адабиёти тоҷик дар мавриди ташаккули салоҳиятҳои муоширатии хонандагони синфҳои болоӣ чунин тавсияҳоро ироа мекунем:

а) зарур аст, ки луғати махсуси истилоҳоти муносибати босалоҳият ба таълим мурағаб ва дастраси омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ гардонида шавад;

б) дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик ба зами салоҳиятҳои фанӣ ба ташаккули панҷ салоҳияти асосӣ – иртиботӣ, ҳамкорӣ, тафаккури интиқодӣ, эҷодкорӣ ва маҳорати омӯхтан бояд аҳамияти махсус дода шавад;

г) масъалаи салоҳиятҳои фанӣ низ аз ҷониби мутахассисон ба таври бояду шояд баррасӣ гардида, роҳҳои ташаккули онҳо мушаххастар нишон дода шавад;

д) дастурҳои алоҳида оид ба роҳи усул ва технологияи татбиқи талаботи муносибати босалоҳият ба таълим дар шакли фаҳмо таҳия гардида, дастраси омӯзгорон карда шавад;

е) олимони соҳаи забон, Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВАО ва зиёиёни кишварро зарур аст, ки ба тозагӣ ва рушди забони тоҷикӣ аҳамияти ҷиддӣ дода, роҷеъ ба ин масъала мунтазам дар васоити ахбори омма намунаҳои барномаҳои алоҳида ташкил ва интишор кунанд;

ё) таъсири фазои маҷозӣ ва шабакаи Интернет ба ташаккули салоҳиятҳои иртиботии хонандагони синфҳои болоӣ аз бисёр ҷиҳат зиёд буда, метавонанд ба дар ин ҷода таъсири манфӣ расонанд. Аз ин рӯ зарур аст, ки аз ҷониби волидайн, омӯзгорон ва мақомоти дахлдор масъалаи

иштироки наврасону ҷавонон дар фазои маҷозӣ ва шабакаи Интернет бояд ба таври ҷиддӣ зерӣ назорат гирифта шавад;

ж) дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик истифодаи васеи муносибати хонандамехвар бештар ба ташаккули салоҳиятҳои иртиботии хонандагон мусоидат мекунад ва вобаста ба ин омӯзгорон бояд ҳар чӣ бештар бештар аз усули муносибати хонандамехвар, метод ва усулҳои фаъоли таълим васеъ истифода баранд;

з) дар баробари муассисаи таълимӣ ва омӯзгор нақши хонавода ва ҷомеа низ дар ташаккули салоҳиятҳои иртиботии хонандагон ҳеле муҳим аст. Аз ин рӯ, робитаи доимии оила, мактаб ва ҷомеа бояд яке аз самтҳои асосии фаъолият ва ҳамкорӣ ин се ниҳод бошад;

е) омӯзгорон бояд бо мақсади ташаккули салоҳиятҳои иртиботии хонандагон, равону ифоданок гаштани нутқ ва озоду мустақилона баён кардани фикру мулоҳизаи шогирдон дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик бештар аз муносибати хонандамехвар, усулҳои қироати шеър, иҷро кардани сахнаҷо, бозиҳои нақшофарӣ, бозиҳои дидактикӣ ва шавқангез, озмунҳои зеҳнӣ дар заминаи намунаҳо аз осори бузургони адабиёт истифода баранд;

ё) ба омӯзгорон лозим аст, ки ҳар чӣ бештар дарсҳои кушод, ҷорабиниҳои беруназсинфӣ, маҳфилҳо бо иштироки шоирону адибон ва шахсиятҳои шинохта ташкил ва баргузор кунанд, чунки дар ташаккули салоҳиятҳои муоширатии хонандагон ҳеле манфиатбахшанд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). - Душанбе: Ганҷ, 2016. -136 с.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» - Душанбе, 2013. – 55 с.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзандон».-Душанбе, 2011. - 18 с.
4. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2020. – Душанбе, 2012. – 92 с.
5. Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2006. - 22 с.
6. Консепсияи миллии маълумоти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2002.- 32 с.
7. Низоми таълими салоҳиятнокӣ. Модули 1. – Душанбе, 2016. - 35 с.

Захираҳои электронӣ [электронный ресурс]

8. Бермус А. Г. Проблемы и перспективы реализации компетентного подхода в образовании // Интернет журнал «Эйдос». 2005. 10–12 сентября [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-12.htm>.
9. Горбич О. И. Диалог в преподавании русского языка [Электронный ресурс]: учеб. пособие / О. И. Горбич. – 2-е изд., стер. – М.: ФЛИНТА, 2013. –188 с. // <http://znanium.com/bookread.php?book=465927>
10. Данышина А. Валентиновна Формирование ключевых компетентностей учащихся [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://festival.1september.ru/authors/100-733-350/> (вакати истифода. 16.07.2018)

11. Дикун Т. П. Учебный диалог как средство формирования личностно ориентированного знания : Электронный ресурс. : дис. канд. пед. наук: 13.00.01./ Т. П. Дикун. -М. :РГБ, 2003.
12. Каверина И. Г. Реализация компетентного подхода на уроках в средней общеобразовательной школе // Интернет журнал «Эйдос». 2007 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.eidos.ru/Journal/2007/0222-5.htm>.
13. Капинос В.И. Речеведческие понятия как лингвистическая основа совершенствования коммуникативной компетенции учащихся / Доклады 4-й Всероссийской дистанционной августовской педагогической конференции "Обновление российской школы" (26 августа - 10 сентября 2002 г.). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.eidos.ru/conf/>
14. Карнеги Д. Как завоевывают друзей и оказывают влияние на людей. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http:// ru. Wikipedia/ovg.Wiki](http://ru.wikipedia.org/wiki/18.06.2019). 18. 06. 2019.
15. Тихомирова Н.А. Создание условий для развития личности школьника средствами реализации компетентного подхода. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://festival.1september.ru/autihors/217-792-976/> (вакти истифода. 18.07.2018)
16. Трусилова Ирина Борисовна, Что такое компетентностное обучение. 22.09.2018. - [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://festival.1september.ru/autihors/102-140-988/> (вакти истифода. 16.07.2018)
17. Самыкина Анна Вячеславовна. Компетентностный подход в образовании. - [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://festival.1september.ru/autihors/220-414-478/> (вакти истифода. 23.09.2019)
18. Хуторской А.В. Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Интернет-журнал «Эйдос». 2002. 23 апреля [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2002/04-23.htm>.

19. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / Доклады 4-й Всероссийской дистанционной августовской педагогической конференции "Обновление российской школы" (26 августа - 10 сентября 2002 г.). - [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.eidos.ru/conf/>

20. Хуторской А.В. Технология проектирования ключевых и предметных компетенций // Интернет-журнал "Эйдос". - 2005. - 12 декабря. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2005/1212.htm>. - В над заг: Центр дистанционного образования "Эйдос", e-mail: list@eidos.ru.

21. <http://agartu.com/index.php?newsid=746>

22. <http://festival.1september.ru/articles/549225/>

23. <http://festival.1september.ru/articles/570141/>

24. <http://festival.1september.ru/articles/574903/>

25. <http://shkolazhizni.ru/school/articles/42382/>

26. <https://cyberleninka.ru/article/>; <http://www.intellectrate.ru/tvorthinking.htm>

27. <http://www.intellectrate.ru/tvorthinking.htm>

28. <https://ioe.hse.ru/21skills/critical>; <http://www.psworks.ru/goods>

29. <https://sibac.info/conf/pedagog/xi/25892>

30. <http://adukatar.net/klyuchevy-e-kompetentsii-dlya-obucheniya-v-techenie-vsej-zhizni/>)

31. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/> <https://rm.coe.int/16806ccc07>

32. <http://www.p21.org/about-us/p21-framework/261>

33. <http://www.p21.org/component/content/article/2224>)

34. <https://cyberleninka.ru/article/> <http://www.intellectrate.ru/tvorthinking.htm>)

35. (<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/> <https://rm.coe.int/16806ccc07>

36. <http://www.p21.org/about-us/p21-framework/261>)

37. <http://www.p21.org/component/content/article/2224>)

**Монографияҳо, китобҳо, дастурҳо, китобҳои дарсӣ
ва воситаҳои таълимӣ**

38. Абраменкова В. В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре / В. В. Абраменкова. М. : Моск. психолого.-соц. ин-т ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2000. - 414 с.

39. Айнӣ С. Куллийёт. Ҷилди 12. Китоби 2. / Айнӣ С. - Душанбе: Ирфон, 1964. – 436 с.

40. Азизов Ш. Ю. Татбиқи муносибати босалоҳият дар раванди таълими фанни “Нақшакашӣ” / Азизов Ш. Ю., Бобоева Х. // Татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои таълимӣ. - Душанбе, 2018. - С. 81-87.

41. Ақобиров Ш. Банақшагирии дарс ва муайян намудани салоҳиятҳои фаннӣ дар таълими фанни “География” / Ақобиров Ш., Орифов А., Саидмуродова М. // Татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои таълимӣ. - Душанбе, 2018. - С. 38-46.

42. Алиев А.Б., Зиёев М.Н., Олимова Ф., Эрматова У.С., Зоолишоева Б. Ф., Ниёзов Ф. Такмили маҳорати педагогии синфҳои ибтибӣ. Дастури таълимӣ барои курсҳои такмили ихтисоси омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ. Лоиха / А.Б. Алиев., М.Н. Зиёев., Ф. Олимова., У.С. Эрматова., Б. Ф. Зоолишоева., Ф. Ниёзов -Душанбе, 2010.

43. Алпатов В. М. Категория вежливости в современном японском языке./ В. М. Алпатов–М.: Наука, 1973. -109с.

44. Аминов С., Мухторӣ Қ., Мирзоёров Ф., Тошбоева З. “Стандарт ва барномаи фанни забони тоҷикӣ барои синфҳои 5-11. / С. Аминов., Қ. Мухторӣ., Ф. Мирзоёров., З. Тошбоева–Душанбе: Маориф.- 110 саҳ.

45. Амиров С. Д. Таҷрибаомӯзии педагогӣ ҳамчун омили ташаккули салоҳиятмандии коммуникативӣ ва фаъолияти касбии

донишҷӯён – омӯзгорони ояндаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. / С. Д. Амиров – Душанбе, 2019. 31с.

46. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: в 2 т./ Б. Г. Ананьев; подред. А. А. Бодалева и др. М. : Педагогика, 1980. Т. 2 : [сост. и авт. предисл. Н. В. Кузьмина] - С. 65.

47. Арзёбӣ дар низоми таълими салоҳиятноӣ, модули таълимӣ оид ба татбиқи стандартҳои фаннии синфҳои ибтидоӣ, Ниёзов Ф., Зиёев М., Алиев А., Нусратов Б., Ҷонмирзоев Э., Қодиров Н., Иргашева М., Зиёев Қ. Душанбе, 2016 с. – 65 сах.

48. Аристотель. Этика./ Аристотель – С. Петербург, 1884.

49. Антонова, Е.С. Методика преподавания русского языка: коммуникативно-деятельностный подход: учебное пособие / Е.С. Антонова. – М.: КНОРУС, 2007. – 460 с.

50. Байзоев А. Масъалаҳои назариявӣ ва амалии муносибати босалоҳият ба таълим. / А. Байзоев. – Душанбе: Донишварон, 2018. - 48 с.

51. Байзоев А. Хусусиятҳои татбиқи муносибати босалоҳият дар таълими “Алифбои ниёгон” / Байзоев А., Исматов С. // Татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои таълимӣ. - Душанбе, 2018. - С.104-113.

52. Балкунова Н. П. Система заданий поискового характера при изучении словообразования / Н. П. Балкунова // Формирование у учащихся интеллектуально-речевых умений: межвуз. сб. науч. тр. М., 1987.-С.12-20.

53. Блинов В. И., Сергеев И. С. Как реализовать компетентностный подход на уроке и во внеурочной деятельности: практическое пособие./ В. И. Блинов., И. С. Сергеев— М.:АРКТИ, 2007.

54. Баранников А. В. Содержание общего образования: компетентностный подход / А. В. Баранников. М. : ГУ ВШЭ, 2002. - 51 с.

55. Батарашев А. В. Психодиагностика способности к общению, или как определить организаторские и коммуникативные качества личности / А. В. Батарашев. М. : Влада, 1999. - 176 с.

56. Батракова С. Н. Педагогическое общение как диалог в культуре / С. Н. Батракова // Педагогика. 2002. - № 4. - С. 27-33.
57. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики / М. М. Бахтин. М. : Худож. лит., 1975.-502 с.
58. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. М. : Искусство, 1979.-423 с.
59. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии / В. П. Беспалько. –М.: Педагогика, 1989. 192 с.
60. Бобизода Г.М. Ташаккули салоҳиятҳои хонандагон дар таълими мавзӯи “Системаи даврии муосири элементҳои химиявӣ” аз ҷанни “Химия” дар синфи 11 / Бобизода Г.М., Собиров М.М., Собиров Х.М. // Татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои таълимӣ. - Душанбе, 2018. - С.5-10.
61. Бобомуродова М. Муносибати босалоҳият ба таълим дар дарсҳои забони тоҷикӣ./ М. Бобомуродова–Душанбе, ЭР-граф, 2018. - 84с.
62. Божович Е. Д. Языковая компетенция как критерий готовности к школьному обучению (на материале родного языка) / Е. Д. Божович, Е. И. Козицкая // Психолог, наука и образование. 1999. - №1. - С. 25- 37
63. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе // Педагогика/ В.А. Болотов., В.В. Сериков– 2003. – № 10. – С. 8-14.
64. Борисов П. П. Компетентностно-деятельный подход и модернизация содержания общего образования / П. П. Борисов // Стандарты и мониторинг в образовании. 2003. - №1. - С. 58- 61.
65. Быстрова Е. А. Коммуникативная методика в преподавании русского языка. Русский язык и литература./ Е. А.Быстрова. –М: -2000, № 1 С.21–22
66. Верещагин Е. М., Костамаров В. Г. Язык и культура./ Е. М. Верещагин., В. Г. Костамаров. –М.: Русский язык, 1990. -246 с.

67. Вербицкий А. А. Педагогическая технология с позиций теории контекстного обучения / А. А. Вербицкий // Вестник Московского Государственного Гуманитарного Университета Им. М.А. Шолохова. Педагогика и психология, 2010. - №2. – С. 51-56.

68. Воровщиков С.Г. Азбука логичного мышления: Учебное пособие для учащихся старших классов: 2-е изд., перераб./С.Г. Воровщиков.– М.: «5 за знания» , 2007. – 352 с.

69. Воровщиков С.Г. Школа должна учить мыслить, проектировать, исследовать: Управленческий аспект (Страницы, написанные консультантом по управлению и директором школы)/ С.Г. Воровщиков, М.М. Новожилова. / С.Г. Воровщиков. – М.: 5 за знания, 2006. – 352 с.

70. Воровщиков С.Г. Элективный курс «Азбука логичного мышления» : тематическое и поурочное планирование / С.Г. Воровщиков, Е.В. Орлова, О.В. Федотова, А.Б. Шихирева, Т.Г. Филатова, О.В. Вологина, Е.В. Баженова. – М.: ЮОУО, 2006. – 182 с.

71. Выготский Л. С. Мышление и речь : собр. соч. в 6 т. / Л. С. Выготский. М., Педагогика, 1982 Т. 2 : С.84.

72. Выготский Л. С. Мышление и речь : собр. соч. в 6 т. / Л. С. Выготский. М., Педагогика, 1982 Т. 2 : С.84.

73. Головин Б. Н. О культуре речи. / Б. Н. Головин. –Вологда: Вологд.обл.из., 1953.-95с.

74. Гоьдин В.Е. Реч и этикет./ В.Е. Гоьдин.–Саратов: Изд-во Саратов. Ун-та, 1978. -112с.

75. Григуле Л., Мухторй Қ., Садурдинов Х. Татбиқи муносибати босалоҳият дар таълими фанҳои ҷомеашиносӣ. Роҳнамои омӯзгор./ Л. Григуле., Қ. Мухторй., Х. Садурдинов.–Душанбе, 2020.-84с.

76. Григорьева Т. Г. Основы конструктивного общения: хрестоматия / Т. Г. Григорьева, Т. П. Усольцева. Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, М. : Совершенство, 1997.-198 с.

77. Гулмадов Ф. Ташаккули салоҳиятҳои хонандагон–омили баланд гардидани сифати таҳсилот // Татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои таълимӣ./ Ф. Гулмадов.-Душанбе, 2018. - С.32-38.

78. Ғаффоров Р. Маданияти сухан ва муҳимтарин вазифаҳои забоншиносии тоҷик. Маданияти сухан./Р.Ғаффоров.-Душанбе: Маориф, 1989. С. 70-125.

79. Давлатова М. Нақши муҳити оила дар тарбияи ҳувияти миллӣ./ М. Давлатова.-Душанбе, Адиб, 2015. 76с.

80. Давлатшоев И. Аҳмадова Ф. М. Асосҳои педагогии ҳамкориҳои мактаб, оила ва ҷомеа дар ташаккули салоҳияти мактабииён. Дастури методӣ./ И. Давлатшоев., Аҳмадова Ф. М. –Душанбе: Сифат, 2019. 99с.

81. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении: логико-психолог. проблемы построения учеб. предметов / В. В. Давыдов. М. : Пед. общ-во Рос., 2000.- 424 с.

82. Деҳотӣ А. Кадомаш дуруст аст –“ту” ё “шумо”./ А. Деҳотӣ // Тоҷикистони советӣ, 1967, № 6.

83. Жинкин Н. И. Язык Речь - Творчество. / Н. И. Жинкин. - М. : Лабиринт, 1998.-364, 2. С

84. Ерина Т. Н. Коммуникативные качества русской речи / Т. Н. Ерина, Н. Н. Михайлов.; Чуваш. Гос. ун-т им.И.Н.Ульянова. Чебоксары: Изд-во Чуваш, ун-та, 1992. - 112 с.

85. Ершов П.М. Общение на уроке, или режиссура поведения учителя: пособие для учителя / П. М. Ершов, А. П. Ершова, В. М. Букатов. 2-е изд., испр. и доп. - М.: Моск. психол.-соц. ин-т ; Флинта, 1998. - 336 с.

86. Ермаков Д.С. Элективные курсы для профильного обучения// Педагогика./ Д.С. Ермаков. М.:– 2005. – № 5. – С. 36-41.

87. Зайцев В.С. Современные педагогические технологии./ В.С. Зайцев - Челябинск, 2012. - Кн.1. - 411с.- С.13.

88. Зиёи Х. Таҳсилоти босалоҳият: истилоҳоти калидӣ // Вестник Института развития образования. – 2018.- №2 (22). – С. 3-10.
89. Зеҳнӣ Т. Санъати сухан. / Т. Зеҳнӣ–Душанбе: Адиб, 2007.-400с.
90. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия./ И.А.Зимняя– М: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2014.– 40 с.- С.13
91. Зимняя И.А. Компетенция и компетентность в контексте компетентностного подхода в образовании // Иностранные языки в школе. / И.А. Зимняя. М.: - 2012. № 6. -С. 2-10
92. Иванова С. Ф. Искусство диалога или Беседы о риторике / С. Ф. Иванова. - Зап.-Урал учеб. науч. центр, 1992. 201 с.
93. Иванова Т. В. Основные тенденции разработки требований в государственных образовательных стандартах к уровню подготовки выпускников / Т. В. Иванова // Стандарты и мониторинг в образовании. - 2003. №5.-С. 3-13.
94. Изатуллоев Р. И. Фарҳанги муошират (дастури таълимӣ)/ Р. И. Изатуллоев. Маркази ноширии Солитон”, 2010.-172с.
95. Исломов Ш. Баъзе масъалаҳои таълими забони тоҷикӣ дар мактаб. / Ш. Исломов. Душанбе: Маориф, 1994. -94с.
96. Кабардов М.К. Коммуникативно-речевые и когнитивно-лингвистические способности/ М.К. Кабардов//Способности и склонности. М., 1989. -С. 103-104.
97. Казарцева О. Н. Культура речевого общения. Теория и практика обучения: учеб. пособие для студентов вузов / О. Н. Казарцева. М.,: Флинта, Наука. - 1998. -496 с.
98. Камолиддинов Б. Ҳусни баён./ Б.Камолиддинов.–Душанбе: Маориф, 1989.-120с.
99. Камолиддинов Б. Сухан гуфтию дурр суфтӣ. / Б. Камолиддинов –Душанбе. 2007. 72с.
100. Камолиддинов Б. Услубшиносӣ. / Б. Камолиддинов –

Душанбе, Ирфон . 1973, –115с.

101. Каримзода М.Б. Гузариш ба таҳсилоти босифат ва омӯзиши салоҳиятҳои калидии асри XXI – омили асосии рушди устувори кишвар // Татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои таълимӣ./ М.Б. Каримзода - Душанбе, 2018. - С.113-125.

102. Кашкин В.Б. Введение в теорию коммуникации: Учеб. пособие. Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. 175 с.

103. Кларин М.В. Педагогические технологии в учебном процессе./ М.В. Кларин. - М.: Знание, 1989. -77с

104. Кларин М. В. Инновации в мировой педагогике : обучение на основе исследования, игр, дискуссии /М. В. Кларин. Рига : Пед. центр «Эксперимент» , 1998. - 103 с.

105. Ключева Н. В. Учим детей общению. Характер, коммуникативность: пособие для родителей и педагогов / Н. В. Ключева, Ю. В. Касаткина. -Ярославль : Акад. развития, 1996. 48 с.

106. Колесов В.В. культура речи-культура поведения. / В.В. Колесов. –Л.: Лениздат, 1988. -271с.

107. Комилийн Ф. С., Тағоев Ш.Х. , Комилийн А.Ш. Технологиии бозиҳои педагогӣ дар рушди салоҳиятҳои хонандагон дар ҷараёни таълими системаҳои ҳисоб./ Ф. С. Комилийн., Ш.Х. Тағоев., А.Ш. Комилийн. –Душанбе: Ганҷи хирад, 2019, 160с.

108. Краевский В.В. Основы обучения. Дидактика и методика/ В.В. Краевский, А.В. Хуторской. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 352 с.

109. Кулюткин Ю. Н. Развитие творческого мышления школьников / Ю.Н. Кулюткин, Г. С. Сухобская. Л. : О-во «Знание», 1967. - 38 с.

110. Ларин Б.А. Эстетика слова и язык писателя./ Б.А. Ларин–Худож. Лит-ра, 1974.-285с.

111. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность./ А.Н. Леонтьев–М., 1975.

112. Леонтьев А. А. Педагогическое общение / А. А. Леонтьев. М., Нальчик : Эльфа, 1996.-94 с.
113. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва: Директ-Медиа. 2008. -1174 с.
114. Луғати мухтасари психологӣ. М.:, 1985.342 с.
115. Литовский В. Ф. Диалогика в школе. / В. Ф. Литовский // Шк. диалога культур : идеи, опыт, проблемы. / под общ. ред. В. С. Библера Кемерово : Алеф. - 1993. - 416 с.
116. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Дикерт-Медиа, 2008.–1174 с.
117. Лутфуллоев М. Мактаб ва маданияти сухан. Маданияти сухан. / М. Лутфуллоев–Душанбе: Маориф, 1989. С. 126-139
118. Лутфуллоев М. Абдурахимов Қ. Назарияи таълим./М. Лутфуллоев., Қ. Абдурахимов–Қурғонтеппа, 2016,496с.
119. Львов М. Р. Риторика. Культура речи / М. Р. Львов. М. : Изд-во Центр «Академия» , 2002. - 230 с.
120. Ломов Б. Ф. Общение как проблема общей психологии. Методические проблемы социальной психологии / Б. Ф. Ломов. –М., 1980. - 290 с.
121. Маликушшуаро Баҳор. Сабкшиносӣ. –Душанбе: “Нашриёти Бухоро”, 2012. -570 с.
122. Маниёзов А. Сухани муқаддимаӣ. Маданияти сухан/А. Маниёзов–Душанбе: Маориф, 1989. С. 3-9-8.
123. Миролубов А. А. Коммуникативная компетенция как основа формирования общеобразовательного стандарта по иностранным языкам / А. А. Миролубов // Стандарты и мониторинг в образовании. 2004. - №2. -С. 17-18.
124. Михальская А. К. Основы риторики: мысль и слово : учеб. пособие для учащихся 10-11 кл. / А. К. Михальская. М. : Просвещение, 1996. - 416 с.

125. Мудрик А. В. Общение как фактор воспитания школьников / А. В. Мудрик. М. : Педагогика, 1984. - 112 с.
126. Муносибати босалоҳият дар таълим (дастури методӣ). Мураттибон: Ғ. Бобизода, Ш. Исрофилниё, Д. Имомназаров, А. Байзоев. – Душанбе, 2017. –74 с.
127. Муошрат ва худшиносӣ. Хучанд: нашриёти СИ Файзибоев М. М. “Меъроҷ”, 2017. -304с.
128. Муҳаммади Омулӣ. / Нафоис-ул-фунун фи ароисилуюн Душанбе: Ирфон, 1989.185 с.
129. Мурина Л.А. Проблема формирования коммуникативной компетенции. Русский язык и литература/ Л.А. Мурина-2001г. № 1 С.10–14.
130. Мухторӣ Қ. Махсусияти ташкили таълими босалоҳият дар дарсҳои адабиёти тоҷик дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ // Татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои таълимӣ / Қ. Мухторӣ - Душанбе, 2018. - С.59-66.
131. Мухторӣ Қ., Сафин Д., Кабиров Н., Садурдинов Х. Татбиқи муносибати босалоҳият дар таълими фанҳои табиӣ ва технологияи информатсионӣ/ Мухторӣ Қ., Сафин Д., Кабиров Н., Садурдинов Х. – Душанбе, 2018.-80с.
132. Муҳаммад Ғазолӣ. Насиҳатулмулук/ Муҳаммад Ғазолӣ. – Душанбе: Ирфон, 1993.
133. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ. 2./ Муҳаммад Ғиёсуддин. –Душанбе: Адиб, 1988. -416с.
134. Ниёзов Ф., Олимова Ф., Зиёев М. Маърифати таълим: ҷустуҷӯ ва бозёфт. Дастур барои худомӯзии омӯзгорони фанни забони тоҷикӣ. - Душанбе, 2012. - 78с
135. Низоми таълими салоҳиятноки, модули таълимӣ барои татбиқи стандартҳои фаннии синфҳои ибтидоӣ, Ниёзов Ф., Зиёев М., Алиев А.,

Нусратов Б., Чонмирзоев Э., Кодиров Н., Иргашева М., Зиёев К. Душанбе - 2016 с.– 36 сах.

136. Овчинникова И. Г. Языковая и метаязыковая компетенция школьника / И. Г. Овчинникова. // Система становления развивающего обучения в образовании г. Перми : сб. науч. тр. / ГКОН-ЗУУНЦ. Пермь, 1998. -С. 28-42.

137. Одинаев Ё.Қ. Одобӣ муоширати муосир. Этикети муосир. Душанбе. “Ирфон”, 2010. 316с.

138. Павленко В. К. Коммуникативная компетентность как основной результат обучения. Русский язык и литература в казахской школе/ В. К. Павленко- 2007г. № 8 5.

139. Пандномаи Анушервон. Душанбе: Адиб, 2016. -156с.

140. Петровская Л.А. Компетентность в общении: социально-психологический тренинг/ Л.А. Петровская. М.: -Изд-во МГУ, 1989. - 219 с.

141. Раҳмонзода А. А., Зиёев Х. М., Содикова Н.Н., Одинаев Ё.Қ., Мирбобоев М.Қ., Ҳакимова З.А. Одобӣ муошират ва рӯзгордорӣ/ Раҳмонзода А. А., Зиёев Х.М. ва диг.–Душанбе: Маориф, 2017. -208 с.

142. Репкина Н. В. Что такое развивающее обучение/ Н. В. Репкина.-Томск: Пеленг, 1993.- С. 22.

143. Рождественский Ю.В.Теория риторики/Ю.В. Рождественский. М.: Добросвет, 1997. - 600с.

144. Рустамов Ш. Масъалаҳои муҳими маданияти сухан/ Ш. Рустамов. Маданияти сухан. –Душанбе: Маориф, 1989. С. 9-69

145. Рустамов Ш. Каломӣ Лоиқ / Ш.Рустамов. –Душанбе: Адиб. 2003. 145с.

146. Рустамов Қ.Омӯзиши забони тоҷикӣ дар мактаб/ Қ. Рустамов. –Душанбе: Маориф. 1993.-77с.

147. Сабзаев С. Бобомуродов Ш. Набиева С. Нишондоди методӣ ба китоби дарсии “Забони тоҷикӣ” барои синфи 5/ С. Сабзаев., Ш. Бобомуродов., С. Набиева.–Душанбе: 2009.-108с.

148. Сабуров Х.М. Азизов А.А. Истифодаи имкотоҳои фаъоли раванди таълими босалоҳият дар мактаби оӣ/ Х.М. Сабуров., А.А. Азизов–Хучанд, “Нури маърифат”, 2019, 136с.

149. Сафонова В. В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций / В. В. Сафонова. Воронеж Истоки, 1996.-273 с.

150. Саъдии Шерозӣ. Гулистон / Саъдии Шерозӣ. Сарредкасияи илмӣи Энциклопедияи Миллии тоҷик. –Душанбе 2016

151. Селиверстова Е. Н. От школы монолога к школе диалога / Е. Н. Селиверстова // Учитель и ученик: возможности диалога и понимания. М. : Бонфи, 2002. - С. 162.

152. Скаткин М. Н. Школа и всестороннее развитие детей : кн. для учителей и воспитателей / М. Н. Скаткин. М. : Просвещение, 1980.-144 с.

153. Соломадин И. М. Диалог в педагогике: проблемы организации и исследования (с точки зрения учителя истории) / И.М. Соломадин // Шк. диалога культур : идеи, опыт, проблемы / под общ. ред. В. С. Библера. -Кемерово, 1993. С. 330 - 350.

154. Соколова В.В. Речевая культура школьников / В.В. Соколова. Горький, 1989. -79 с.

155. Сопер П. Основы искусства речи / П. Сопер. М., 1958.-90 с.

156. Стрелова О.Ю.Национально-региональный компонент: вероятностные поля смыслов и значений понятия /О.Ю.Стрелова. // Стандарты и мониторинг. 2002. - №4. - С. 22-27.

157. Сухомлинский В. А. Методика воспитания коллектива / В. А. Сухомлинский. М. : Просвещение, 1981.-192 с.

158. Телегин М. В. Воспитательный диалог / М. В. Телегин. Омск : Пеленг, 1997.-287 с.

159. Троянская С.Л. Основы компетентностного подхода в высшем образовании, Учебное пособие для студентов магистратуры психолого-педагогических направлений подготовки, издательский центр «Удмуртский университет»/ С.Л. Троянская– 2016,176 стр.

160. Унсурулмаолии Кайковус. Қобуснома/ Унсурулмаолии Кайковус –Душанбе: Маориф ва Фарҳанг. 2007, 200с.
161. Усмонов И. Одобӣ сухан (дастури таълимӣ)/ И.Усмонов – Душанбе: Сино, 2005. 83с.
162. Успенский М. Б. Совершенствование методов и приемов обучения русскому языку в национальной школе / М. Б. Успенский. М.: Педагогика, 1979. - 128 с.
163. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения. / К.Д. Ушинский. -М. : Педагогика, 1974.1. Т . 1 : 509 с.
164. Фальковская К.И. Коммуникативная компетентность личности молодого человека в добровольной социальной работе/ К.И. Фальковская М., 2008.
165. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX): - М.: Сов. энциклопедия, 1969. Ҷ. 1. -951с.
166. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX): - М.: Сов. энциклопедия, 1969. Ҷ. 2. -1904 с.
167. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. -Душанбе, 2008.Ҷ.1 - 949с
168. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. -Душанбе, 2008.Ҷ.2.- 944с.
169. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. (Зери таҳрири Д.Саймиддинов, С.Д.Холматова). -Душанбе, 2006. - 813с.
170. Фарҳанги энциклопедияи фалсафа. Душанбе, 1983.
171. Хуторской А. В. Дидактическая эвристика.Теория и технология креативного обучения / А. В. Хуторской. М.: Изд-во МГУ, 2003.- 416 с.
172. Хуторской А.В. Ключевые компетенции. Технология конструирования / А. В. Хуторской // Народное образование. 2003. - №5.- С. 55-61.
173. Ҳакимова С., Мирбобои Миррахим. Илми ахлоқ ва одоб/ Ҳакимова С., Мирбобои Миррахим. –Душанбе: ҶДММ “Шуҷоӣён” 2010.-332с.

174. Хоча Насириддини Тӯсӣ. Ахлоқӣ Носирӣ / Хоча Насириддини Тӯсӣ –Душанбе: Адиб. 1991. -320с.
175. Ҳочиев С. Масъалаҳои муҳимми таълими забони модарӣ дар синфҳои 4-8/ С. Ҳочиев. –Душанбе, “Маориф”. 1987. 120с.
176. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Футувватномаи султонӣ. Ахлоқи Муҳсинӣ. Рисолаи Ҳотамия/ Ҳусайн Воизи Кошифӣ. –Душанбе: Адиб. 1991. -320с.
177. Шакирова Л.З. Педагогическая лингвистика: концепции и технологии/ Л.З. Шакирова–Казань: Магариф, 2008.–С.162-180.
178. Шарипов Х. Балоғат ва суҳанварӣ/ Х. Шарипов.–Душанбе: Ирфон. 2002. 278с.
179. Шарофов. Ш. Муошират ва худшиносӣ/ Ш.Шарофов. – Хучанд: нашриёти СИ ФайзибоевМ. М. “Меъроҷ”, 2017. -304с.
180. Шарофов Ш. А. Муошират, таъсири мутақобила ва танзими муносибати инсон/ Ш. А. Шарофов. –Хучанд: Нури маърифат, 2009. 240с.
181. Шербоев С. Таълими баъзе масъалаҳои синтаксиси забони тоҷикӣ/ С. Шербоев.–Душанбе, “Маориф”. 1992. 66с.
182. Шакурӣ М. Б. Забони миллӣ ва ҷаҳонгарой/ М. Б. Шакурӣ–Душанбе: Шӯҷоиён, 2010. -220 с.
183. Ҷомӣ А. Баҳористон (*нашри панҷум*)/ А.Ҷомӣ–Душанбе: Адиб, 2014. –208 с.
184. Ҷӯраева М. Воситаҳои ифодаи эҳтиром ва фурутанӣ дар забони тоҷикии асри ХҶ/ Ҷӯраева М. –Душанбе: “Деваштич”, 2004, 120с.
185. Энциклопедияи советии тоҷик.-ҷ 8.–Душанбе: Сарредаксияи илмӣи энциклопедияи советии тоҷик, 1988.-670 с.
186. Эвальд Т.В. Видеопроектирование как результат работы над дополнительным чтением. Международный сборник научных статей / Т.В. Эвальд. –Уфа. РИО БашГУ, 2007

187. Эриксон Э. Детство и общество./Э. Эриксон. СПб. : ЗАО ИТД «Летний сад» , 1992. -415 с.
188. Якубинский Л. П. О диалогической речи: яз. и его функционирование / Л. П. Якубинский. –М. : Просвещение, 1986. - 112 с.
189. Юнусов Й. Педагогика. Душанбе, 2005. -328 с.
190. Воровщиков С.Г. Развитие учебно-познавательной компетентности старшеклассников: управленческий аспект: Монография./ С.Г. Воровщиков. – М.: АПК и ППРО, 2006. – 232 с.
191. Воровщиков С.Г. Учебно-познавательная компетентность старшеклассников: состав, структура, деятельностный компонент: Монография. /С.Г. Воровщиков .– М.: АПК и ППРО, 2006.–160 с.
192. Гузелия Рифкатовна Хузеева, Татьяна Павловна Авдулова Личностная и коммуникативная компетентности современного дошкольника Учебное пособие./Т.П.Авдулова., Г.Р.» Хузеева: Прометей; Москва; 2013. -103с.
193. Иванов Д. А. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий: учеб.-метод. пособие/Д.А. Иванов. М. : АПК и ПРО, 2003.- 101 с.
194. Основы профессиональной межкультурной коммуникации: Учебник / Н.В. Барышников. – М.: Вузовский учебник: НИЦ ИНФРА-М, 2013. – 368 с. //http://znanium.com/bookread.php? book=408974
195. Саяхова Л.Г. Компетентностный подход к изучению русского языка в учебниках для 10-11 классов школ гуманитарного профиля с обучением на тюркских языках: пособие для учителя/Л.Г. Саяхова– СПб.: Просвещение, 2009.– 127 с.
196. Смелкова З. С.Педагогическое общение: теория и практ. учеб. диалога на уроках словесности/ З. С. Смелкова. М.: Флинта, Наука, 1999. -292 с.
197. Улиям Дюрант. Тағйири одот ва ахлоқи мо. Андеша/ Улиям Дюрант.Фаслномаи илмӣ-фарҳангӣ. Соли аввал, шумораи якум тирамоҳи 2012. –Душанбе: 2012. С. 9-28

Мақолаҳо ва маърузаҳо

198. Закирьянов К. 3. Обучение диалогу как форме речевого общения / К. 3. Закирьянов // Обучение речевому общению на рус. яз. в нац. шк. и вузах Башкирии: тез. докл. Уфа, 1989. - С. 21-23.

199. Каюмова Х. Татбиқи муносибати босалоҳият дар зинаи таҳсилоти олии касбӣ зимни истифодаи усулҳои инноватсионӣ // Вестник Института развития образования. / Х. Каюмова– 2018. - №2 (22). – С. 131-135.

200. Мединцева И. П. Компетентностный подход в образовании / И. П. Мединцева // Педагогическое мастерство: материалы II междунар. науч. конф. (г. Москва, декабрь 2012 г.). -М.: Буки-Веди, 2012.

201. Палжанова М. Ш. Компетентностный подход в преподавании русского языка [Текст] // Педагогическое мастерство: материалы III междунар. науч. конф. (г. Москва, июнь 2013 г.).-М.: Буки-Веди, 2013. -С. 89-91.

202. Педагогическое мастерство (III): материалы междунар. науч. конф. (г. Москва, июнь 2013 г.). –М.: Буки-Веди, 2013.– vi, 154 с.

203. Сокол А.Б., Маҳорати педагогӣ. Маводи курси таълимӣ бо фармоиши ЮНИСЕФ Тоҷикистон, Душанбе -2014. - 117 с.

204. Шарифзода Ф., Сабуров Х.М. Зарурияти ташаккули фарҳанги зеҳнӣ ва тафаккури шахсият дар низоми муосири таҳсилот / Ф. Шарифзода., Х.М.Сабуров. Паёми пажӯҳишгоҳи рушди маориф – Душанбе. 2018.

Диссертатсия ва авторефератҳо

205. Абрамкина О. Г. Учебный диалог как средство формирования коммуникативной культуры обучающихся: Электронный ресурс.: дис. канд. пед. наук / О. Г. Абрамкина. М. : РГБ, 2003.

206. Бессонова В. В. Педагогические основы повышения уровня развития коммуникативного поведения старшеклассников : автореф. дис.

канд. пед. наук / В. В. Бессонова ; Якут. гос. ун-т им. М. К. Аммосова. - Якутск, 2002. 28 с.

207. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования / Л.С. Выготский. М. : Изд-во Акад.пед.наук РСФСР, 1956. - 519 с.

208. Гулова Н.А. Асосҳои психологю педагогии ташаккули салоҳиятҳои касбии омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ. Авт.ба. дарёф. ном. Илм. Пед./ Н.А. Гулова. –Душанбе, 2019. 54с.

209. Ёфтаков Ҳ. Ф. Хусусиятҳои мазмунӣ таҳсилот ва салоҳияти касбии омӯзгори забони англисӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи махсус ва олии тарбияи ҷисмонӣ. Авт. кан.пед.наук./ Ҳ. Ф. Ёфтаков Душанбе, 2019. 50с.

210. Захарова И. В. Учебное общение педагога как фактор воспитания старших подростков: автореф. дис. канд. пед. наук /И. В. Захарова. Ульяновск, 2001. -20 с.

211. Кузнецова И.В. Развитие методической компетенции будущего учителя математики в процессе обучения математическим структурам в сетевых сообществах.-дисс. докт. пед. наук./И.В. Кузнецова–Архангельск, 2015.- 483с.

212. Находкина М. Д. Педагогические условия развития связной речи у младших школьников в процессе словесно-творческой деятельности : автореф. дис. канд. пед. наук / М. Д. Находкина; Якут. гос. ун-т им. М. К. Аммосова. Якутск, 2002. - 19 с.

213. Николаева В. Педагогические основы обучения кросскультурной коммуникации в условиях : дис. канд. пед.наук / В. Николаева ; Якут, гос. ун-т им. М. К. Аммосова. Якутск, 1999.-149 с.

214. Аганисян В. М. Учебный диалог как психологический фактор развития эвристического мышления обучающихся: Электронный ресурс. : дис. д-ра психол. наук / В. М. Аганисян. М. : РГБ, 2003.

215. Семенова В.В.Формирование профессионально-педагогической компетентности учителя в системе образования (на примере

Республики Саха (Якутия) : автореф. дис. канд. пед. наук / В. В. Семенова ; Якут. гос. ун-т им. М. К. Аммосова. Якутск, 2004.- 18 с.

216. Тумина Л. Е. Знания учащихся о сказках и интерес к их сочинительству // Формирование у учащихся интеллектуально-речевых умений: меж. вуз. сб. науч. тр. М., 1987. - С. 91-105.

217. Эверт Н. В. Ориентирование старшеклассников на коммуникативную самореализацию: автореф. дис. канд. пед. наук / Н. В. Эверт. Улан-Удэ, 2002. -20 с.

МУҚАРРАРОТИ АСОСИИ ТАҲҚИҚОТИ ДИССЕРТАЦИОНӢ ДАР ИНТИШОРОТИ ЗЕРИНИ МУАЛЛИФ ИНЪИКОС ЁФТААНД:

а) Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи феҳристи тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъби расидаанд:

[1-М] Заиров С.А. Ташаккули салоҳияти коммуникативии хонандагони синфҳои болоӣ дар раванди таълими фанни адабиёти тоҷик / С.А.Заиров // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф.-Душанбе. 2020, №2 (30). - С.165-170. ISSN 2617-5620.

[2-М] Заиров С.А. Муносибати босалоҳият ва таъсири он дар беҳдошти вазъи муоширати хонандагон / С.А. Заиров // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф.-Душанбе. 2020, №4 (32). - С. 102-106. ISSN 2617-5620.

[3-М] Заиров С.А. Муносибати салоҳиятнок дар таълими адабиёти тоҷик-омили рушди муоширати хонандагон / С.А. Заиров// Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ.-Душанбе.2020, №1 (1), С.222-227. ISSN 2708-5759.

[4-М] Заиров С.А. Роҳҳои ташаккули муоширати хонандагон дар машғулиятҳо аз фанни адабиёти тоҷик / С.А. Заиров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.-Душанбе.2020, №2(30).С. 309-314. ISSN 2074-1847.

[5-М] Заиров С.А. Муносибати босалоҳият ба таълим ва нақши омӯзгорон дар амалисозии он / С.А. Заиров // Ахбори Академияи миллии

илмҳои Тоҷикистон.-Душанбе.2021, №4 (015).- С. 132-136. ISSN 2076-2569.

[6-М] Заиров С.А. Назари донишмандону бузургони адабиёти классик ва муосири тоҷик оид ба муошират ва хусни баён / С.А. Заиров // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон-Душанбе. 2021, №5 (016).- С. 120-125. ISSN 2076-2569.

Б) Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмуаи конференсияҳо ва дигар нашрияҳо ҷоп шудаанд:

[7-М] Заиров С.А. Дарс-викторина / С.А. Заиров // Маърифати омӯзгор. –Душанбе, 2020, №10.С.55-57. ISSN 2306-4293.

[8-М] Заиров С.А. Эссе - омили рушди дониши хатии хонандагон / С.А. Заиров // Маърифати омӯзгор – Душанбе, 2019, №11. С.60-62. ISSN 2306-4293.

[9-М] Заиров С.А. Услуби саҳтгирӣ ва ҳудудҳои истифодаи он, методҳои ҳавасмандгардонӣ/ С.А. Заиров// Маърифати омӯзгор. - Душанбе 2022, №4 С.16-18. ISSN 2306-4293.

[10-М] Заиров С.А. Муносибати босалоҳият ва таъсири он дар беҳдошти вазъи муоширати хонандагон // Маҷмуаи маводи Конференсияи илмӣ-методии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Муносибати босалоҳият ба таълим ва мушкилоти татбиқи он дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ» / ДДОТ ба номи С. Айни, 25.12.2021. - Душанбе, ДДОТ, 2021. - С. 121-123.

[11-М] Заиров С.А. Фанни адабиёти тоҷик - минбари суҳанварии хонандагон // Маҷмуаи маводи Конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба 20-солагии Ваҳдати миллии дар мавзӯи “Таҷрибаи сулҳи тоҷиконро бояд омӯхт” / Пажӯҳишгоҳи рушди маориф, 17.04.2021. - Душанбе, ПРМ, 2021. - С. 67-70.

[12-М] Заиров С.А. Услуби саҳтгирӣ ва ҳудудҳои истифодаи он, методҳои ҳавасмандгардонӣ // Маҷмуаи маводи Конференсияи илмӣ-амалӣ дар мавзӯи “Заминаҳои педагогӣ ва психологӣ ташаккули маҳорати наврасону ҷавонон зимни таҳқиқоти масъалаи пешгирии амалҳои номатлуб дар ҷомеа” // Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, 30.05.2022. - С. 121-123.